

Серія
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Парламентське видавництво

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ ВИДАНЬ
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ

(голова)

Юрій ШАПОВАЛ

(заступник голови)

Ярослав ГРИЦАК

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ

Володимир КИСЛЯК

Олександр МАЙБОРОДА

Микола РЯБЧУК

Валерій СМОЛІЙ

Ігор ЩУПАК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ

І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ІМ. І. Ф. КУРАСА

ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Олег БАЖАН

ПЕТРО

ШЕЛЕСТ

*«Вірю в розквіт
моєї рідної
України...»*

Київ
Парламентське видавництво
2021

УДК 32-051(477)(092)Шелест
Б16

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Бажан О. Г.

Б16 Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...». — Київ : Парлам. вид-во, 2021. — 352 с. — Іл., ім. пок. — (Серія «Політичні портрети»).

ISBN 978-966-922-193-3

У книзі висвітлюється процес формування, становлення та кар'єрного зростання представника вищої партійно-державної номенклатури СРСР та УРСР Петра Юхимовича Шелеста (1908–1996).

Розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України й долею її славетних постатей.

32-051(477)(092)Шелест

ISBN 978-966-922-193-3

© Бажан О. Г., 2021

© Парламентське видавництво, 2021

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН	— Академія наук
ВАСГНІЛ	— Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені Леніна
ВКП(б)	— Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ГДА	— галузевий державний архів
ДАХО	— Державний архів Херсонської області
Держбуд	— Державний комітет будівництва
Держплан	— Державний плановий комітет
Держпостач	— Державний комітет постачання
ЗМІ	— засоби масової інформації
ІТП	— інженерно-технічний персонал
КДБ	— Комітет державної безпеки
КП(б)У	— Комуністична партія (більшовиків) України
КПК	— Комуністична партія Канади
КПРС	— Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	— Комуністична партія України
КПЧ	— Комуністична партія Чехословаччини
КУК	— Комітет українців Канади
ЛКСМ	— Ленінська комуністична спілка молоді
МАП	— Міністерство авіаційної промисловості
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
МЗС	— Міністерство закордонних справ
НАН	— Національна академія наук
НДР	— Німецька Демократична Республіка
НКАП	— Народний комісаріат авіаційної промисловості
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ
ООН	— Організація Об'єднаних Націй
ОУН	— Організація українських націоналістів
ППШ	— «пистолет-пулемет Шпагіна» (рос.)

Політвидав	— видавництво політичної літератури
Постпредство	— постійне представництво
ПТУ	— професійно-технічне училище
РМ	— Рада міністрів
РРФСР	— Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	— Робітничо-селянська червона армія
СБУ	— Служба безпеки України
СКВУ	— Світовий конгрес вільних українців
СПУ	— Спілка письменників України
СРСР	— Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	— Сполучені Штати Америки
ТОУК	— Товариство об'єднаних українців Канади
УГКЦ	— Українська греко-католицька церква
УНР	— Українська Народна Республіка
УПА	— Українська повстанська армія
УРСР	— Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРП	— Угорська соціалістична робітнича партія
ФРН	— Федеративна Республіка Німеччина
ХТЗ	— Харківський тракторний завод
ЦДАГО	— Центральний державний архів громадських організацій
ЦДАМЛМ	— Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДКФФА	— Центральний державний кінофотофоноархів
ЦК	— Центральний комітет
ЦРУ	— Центральне розвідувальне управління
ЧОП	— частини особливого призначення
ЧССР	— Чехословацька Соціалістична Республіка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Петро Шелест — знакова фігура в політичній історії України другої половини ХХ століття. У більшості наукових праць та публіцистиці діапазон суджень про першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста, який пробув у владного керма Української РСР майже 10 років, є вельми широким. У вітчизняній та зарубіжній історіографії знаходимо висловлювання про П. Шелеста як про «партійного націоналіста», «прихильника контрольованого українського автономізму», «націонал-комуніста», «продукатора комуністичної системи». Петро Андрусечко характеризує П. Шелеста, з одного боку, як завзятого будівника комунізму, з іншого — захисника незалежності Радянської України, української мови та культури¹. У розумінні історика Павла Роберта Магочія: «Несприйняття Шелестом повернення до Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і начебто толерантне становище до українських дисидентів привели його до зростаючого конфлікту з Брежнєвим та його прибічниками»². Заслуговує на увагу трактування постаті П. Шелеста українським літератором, дисидентом Іваном Дзюбою: «...Становище Шелеста було складне, йому доводилося лавірувати і, намагаючись хоч трохи розширити економічні або, може, й культурні права України, він натомість мусив за давньою українською

¹ Андрусечко П. Петро Шелест — комуніст, який любив Україну // Український журнал. 2008. № 5. С. 26. Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/205/>

² Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. Seattle, 1996. P. 662.

традицією компенсувати це маленьке українофільство політичною запопадливістю. Це виявилось, зокрема, в його позиції під час чехословацької кризи 1968 року, коли Шелест був одним з найагресивніших опонентів керівництва КПЧ, що спричинило велике розчарування в ньому серед тих в Україні, хто з надією дивився на празькі реформи... Минає час, і з його відстані бачимо, що Петро Юхимович був неординарною людиною і, певно, хотів залишити добрий слід на українській землі. Але не все від нього залежало»³.

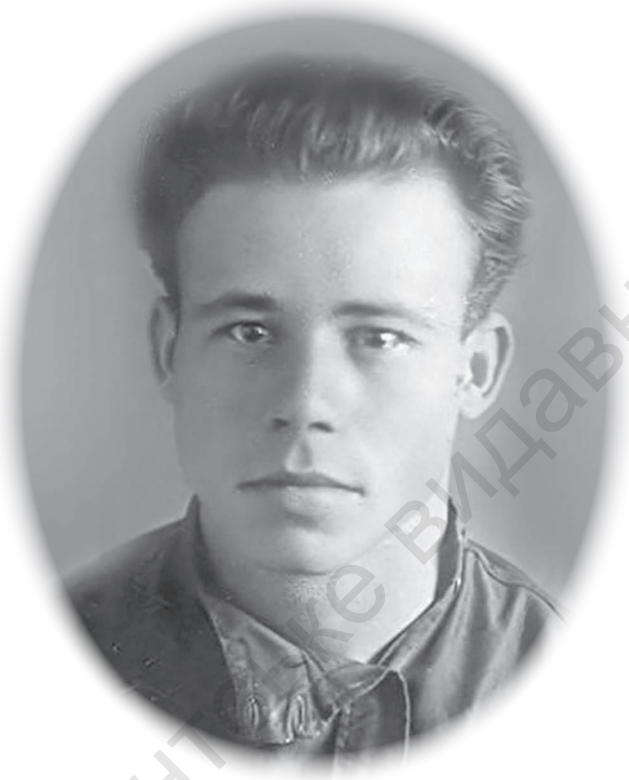
Більш категоричними є судження письменника Василя Скуратівського, який з нагоди 30-річчя усунення Петра Шелеста з посади керівника республіканської партійної організації, наприкінці травня 2002 року в інтерв'ю радіо «Свобода» зазначив: «...Особа Шелеста подвоєна. З одного боку, він начебто був небайдужим до українізації, а з іншого — цілковито підтримував кремлівських посіпак»⁴.

Прикметно, що й організатори XVII Всеукраїнського турніру юних істориків під егідою Міністерства освіти та науки у квітні 2015 року на фінальному етапі змагань у руслі сучасної наукової полеміки запропонували учасникам подискутувати на тему: «Петро Шелест: між комунізмом та сепаратизмом».

Отже, постає потреба в сутнісній характеристиці політичної та життєвої біографії Петра Шелеста. Вимальовуючи деталі історичного портрету такої неоднозначної, контраверсійної постаті як Петро Шелест, автор ставив за мету на сторінках цієї книги відобразити типові риси тієї епохи, в яку він жив, через оптику архівних документів, власних щоденникових записів достовірно виписати індивідуальність державного діяча, мотивацію вчинків, достоїнства та хиби потужної фігури на політичному небосхилі України.

³ Петро Шелест. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд: В. Баран та ін. ; за ред. Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2003. С. 765, 767.

⁴ 30 років тому Петра Шелеста усунули від влади. Інтерв'ю з письменником, народознавцем Василем Скуратівським. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/890228.html>

Розділ I
НА ЖИТТЄВИХ
ПЕРЕХРЕСТЯХ

*«У кожної людини життя по-своєму складне,
часом дуже складне, а іноді й трагічне.
І про кожне життя можна написати цілі томи.
Чим більше людина прожила, пізнала
і побачила, тим частіше вона згадує своє
дитинство, юність, молодість.
Напевно, такий закон самого життя».*

Петро Шелест

Майбутній політичний та державний діяч України Петро Шелест народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 року в селі Андріївці Зміївського повіту Харківської губернії (нині – смт Андріївка Балакліївського району Харківської області) в селянській родині. Прапрадідом Петра Юхимовича, за родинною легендою, був Йосип Шелест¹ – запорозький козак, ініціатор повстання Коліївщина, ватажок гайдамацького загону, похований з почестями і військовими відзнаками в Холодному Яру². Дідусь – Дмитро Шелест віддав 20 років військовій службі в російській армії, а після відставки обрав професію перевізника та нажив шістьох дітей. Одного разу під час перевезення товару дід Дмитро підірвав здоров'я і невдовзі помер. Батько Петра досить рано залишився сиротою і в малолітньому віці був змушений податися в батраки. Ходив по наймах Юхим аж до призову в армію. За спогадами Петра Шелеста, батько в сімнадцятирічному віці відправляється служити в кавалерію. З початком російсько-турецької війни 1877–1878 років Юхим Шелест опиняється на Балканах. За проявлену особисту хоробрість у боях проти турецької армії його було нагороджено Георгіївськими хрестами чотирьох ступенів. За 20 років служби в царській армії, повний Георгіївський кавалер Юхим Шелест дослужився до військового звання унтерофіцер. Батько після смерті першої дружини, від якої залишилося двоє дітей – Яків

¹ У мемуарах Петро Шелест згадує про свого прапрадіда на ім'я Степан Шелест (див.: Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 29).

² Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 330, оп. 1, спр. 7, арк. 11.

та Агафія, одружився вдруге — на вдові Марії Демидівні Павлюк, яка мала сина Семена. У подружжя з'явилося ще четверо спільних дітей — Марія, Петро, Дмитро, Юлія.

«Мати наша Марія була дуже вродливою жінкою і молодшою за батька на 35 років, — згадував Петро Шелест. — Коли я народився, батькові моєму було вже 60 років. Усе життя я його пам'ятаю лише старим, але старим красивим, струнким, підтягнутим, міцним. У батька була сива пишна борода, вуса і велика шевелюра волосся, зачесаного на потилицю. Скільки пам'ятаю, він завжди і незмінно кутив люльку й ніколи з нею не розлучався. Батько був суворий, завжди відлюдний, зосереджений, небалакучий, не любив жартувати. Якщо у нього й були друзі, то лише давні, перевірені товариші по спільній довголітній службі в армії»³.

Певний час Юхим Шелест працював мідником на цукрово-му заводі поміщика Лісовицького, що знаходився неподалік села Андріївки. Після участі в робітничих протестах у часи революції 1905 року він був звільнений з роботи і став займатися сільським господарством. За споминами Петра Шелеста, «з найменших років батько привчив нас до праці, і ми в оселі й на господарстві виконували всіляку роботу, що була нам під силу. Батько як на той час був грамотною людиною, читав багато, звідкись діставав книжки. Писав добре, міг навіть написати “прошеніє”. До нього зверталися, коли потрібно було зробити якісь підрахунки, — він чудово знав арифметику». Потяг до знань і навчання виховувалися родиною Шелестів у дітях змалечку, тож Петро і його брат Дмитро у тричотири роки, завдяки батькові, вивчили букви і цифри та швидко навчилися читати, писати та рахувати. У 1913 році в шестирічному віці Петра Шелеста було зараховано учнем церковно-приходської школи. Прихильником раннього навчання Петра була матір. Будучи неписьменною, Марія Данилівна воліла якнайшвидше навчити грамоті своїх дітей. Завершився чотирьохрічний курс навчання в розпал Першої світової війни. Глобальний світовий збройний конфлікт у дитячій уяві Петра відклався в образі скаліченого військовою рідного дядька Уляна.

³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 27.

Уперше про більшовицьку партію та її керівника Володимира Леніна дев'ятирічний хлопець почув з трибуни, спорудженої у рідному селі відразу після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року. Утвердження радянської влади в Андріївці закарбувалося в пам'яті юнака погромами поміщицького маєтку, гарматною канонадою на залізничній станції, ночівлею в хаті почергово білих і червоних вояків та відчуттям голоду. Щоб родина не померла від голоду, Юхим Дмитрович обміняв добротний будинок на стару халупу та ще взяв на додачу 12 пудів зерна-сурогату. Взимку 1919 року в пошуках їжі Петрові з матір'ю доводилося долати відстані в 30–40 верст задля того, щоб роздобути бодай трішки борошна і макухи. Рятуючись від голодної смерті, навесні 1919 року Петро разом із старшою сестрою Марією відправився на заробітки за 95 верст від рідного села. Влаштувалися на роботу в одному з перших радгоспів, організованому на теренах Полтавщини. Петрові випало пасти свиней і корів, а влітку довелося працювати водовозом. Додому зі старшою сестрою Марією повернулися на свято Покрови. Зароблених коштів вистачило до кінця лютого 1920 року.

Скрута в сім'ї спонукала Петра у дванадцятирічному віці податися в найми до заможного селянина Землянського, який мешкав на хуторі Пришиб за 20 верст від села Андріївки. У наймитах Петро пробув два роки. Згодом влаштувався на пошту листоношею. Довжина території в межах Андріївської волості Зміївського повіту Харківської губернії, яку мав обслуговувати юний поштар, становила 45 верст. В умовах бездоріжжя та будь-якої погоди хлопчина доставляв адресатам періодичку, листи та грошові перекази. За весь період служби листоношею, за свідченням самого Петра Шелеста, він пройшов 12 тисяч верст.

Про свої пригоди в 1921–1922 роках як листоноші Петро Шелест захоплено і з невідомою ширістю переповідає на сторінках власного щоденника, однак не згадує про цей епізод в офіційній біографії. Варто зауважити, що в бланку про трудову діяльність, датованому серединою листопада 1949 року, Петро Шелест вказав, що протягом 1920–1922 років він працював у куркульському господарстві в селі Петрівському Балаклійського району Харківської області, а в період з 1922 по 1923 рік — сільгоспробітником радгоспу «Улянівка» Карлівського району, що на Полтавщині. Порізненому вказує Петро Шелест рік прийому на роботу на залізницю.

«Отож, додавши собі майже два роки, я, таким чином, був прийнятий на залізницю. Йшов 1922 рік», — напише у щоденнику Петро Шелест. «Працював, навантажуючи і розвантажуючи залізничні вагони». На відміну від щоденника, в «Автобіографії», складеній 15 листопада 1949 року, Петро Юхимович відзначив: «В 1920 році був відданий в наймити так як батько не міг прогородувати сім'ю у зв'язку з голодом на Україні. У наймитах був два роки... Потім влаштувався с/г робітником у радгосп “Улянівка”, де пропрацював один рік і перейшов працювати на залізницю спершу ремонтним робітником станція Основа».

Ймовірно, що в офіційних документах П. Шелест намагався досить стисло подати свою робітничу біографію на відміну від мемуарів, тому в саможиттєписі трапляються дрібні різночитання. Як би там не було, саме підлітком, оминаючи законодавство про працю неповнолітніх, Петро Шелест потрапляє до артілі дорослих робітників, які займалися ремонтом залізничних шляхів. Досить швидко юнак навчився замінювати шпали, «заправляти брівку шляху і розрівнювати щєбінь між шпалами, змінювати накладки і підкладки на рейках і шпалах», майстерно «забивати костилі за три-чотири удари, провіряти шаблоном розшивку рейок, робити рихтування шляху і розгін рейок, залишивши потрібний отвір на їхніх стиках».

У щоденнику Петро Юхимович зафіксував, що навесні 1923 року «колійну артіль» перевели на станцію Жихор (12 кілометрів від Харкова), а трішки згодом на великий залізничний вузол Харків — Основа Юзівської залізниці для проведення ремонтних робіт. У складних умовах доводилося здійснювати заміну шпал, рейок, стрілочних переводів та налагоджувати побут. Артіль розмістили в казармі, де були відсутні вода, світло, туалет. Готувати собі їжу робітники змушені були на вогнищі в казанах. У той час Петро захворів на малярію. Здолавши недугу, Шелест приїздить у відпустку в рідне село Андріївку. Знайомиться з директором семирічної школи Перцевим, який вів розмови з Шелестом про вступ до комсомолу та здобуття неповної загальної середньої освіти. Закінчити семирічку — освоїти знання другого концентру (5–7-й класи) — юнак не погодився, оскільки був у сім'ї основним годувальником, а вступом до комсомольської організації вельми зацікавився.

Невдовзі Петро Шелест перейшов працювати в паровозне депо на станції Основа. Спочатку був підручним слюсаря, потім слюсарем, помічником кочегара, а згодом кочегаром паровоза, стажувався на помічника машиніста паровоза. Мріяв стати кадровим залізничником.

У жовтні 1923 року Петро Шелест вступив до лав комсомолу. Став відвідувати заняття політграмоти, влаштовувати різного роду диспути, випускати стінгазету, брати участь в антирелігійній пропаганді. Коли батьки дізналися про приналежність сина до комсомолу, вибухнула сварка. Гостру суперечку Петро Шелест згодом описав у спогадах: «Мати сварилась, плакала, погрожувала, наводила в приклад деяких “порядних” синів і дочок». Уміння гармонійно вийти з конфліктної ситуації продемонстрував батько — Юхим Дмитрович, який сказав дружині Марії Демидівні: «Перестань сваритись і голосити, треба розібратись. Ти ж нічого у цих справах не розумієш». У розповіді сина про діяльність комсомольського осередку найбільше зацікавили батька форми провітницької роботи серед молоді. «Це добре, що ви читаете книги. Читання книг — це освіта» — такими словами Юхим Дмитрович зняв напругу в сім'ї навколо таємного вчинку сина стати комсомольцем. Участь у комуністичному молодіжному русі звела нанівець стосунки Петра Шелеста з односельчанкою Пашою Шморгуною, в яку закохався першою юнацькою любов'ю. Дівчина була церковною хористкою, а Петро став умовляти її полишити хор та вступити разом до комсомолу. Небажання позбутися статусу «служительниці релігійного культу» зруйнувало дружбу Паші з комсомольцем Петром. Новоспеченого члена Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді стали більше цікавити «дружба та братерство всіх народів СРСР», питання згуртованості членів комсомольської групи, розмови про світову революцію, боротьба з релігійними пережитками і міщанством, участь у «військово-партійному загоні» (частині особливого призначення — ЧОП).

Петро Шелест.

1920-ті роки

*Фото: istpravda.com.ua
(official website)*

*Петро Шелест (праворуч у верхньому ряду)
з товаришами під час навчання
в Ізюмській радянсько-партійній школі.
1932 рік.
Фото: istpravda.com.ua (official website)*

У 1925 році комсомольцю-активісту було запропоновано очолити молодіжний осередок у селі Петровському Андріївського району Ізюмської округи й одночасно виконувати функції завідувача хати-читальні. З переходом на комсомольську роботу Петро Шелест був змушений полишити працю слюсаря на Харківському паровозоремонтному заводі. Власними зусиллями та за допомогою місцевих комуністів секретар первинного осередку комуністичної спілки робітничої молоді перетворив хату-читальню на центр партійно-комсомольської організації села. Пропрацював у сільській культурно-освітній установі Петро Шелест понад рік. Здібного орговика райком комсомолу в 1926 році рекомендував на навчання в Ізюмську окружну однорічну радянсько-партійну школу. В закладі, який готував пропагандистів, організаторів кооперативного будівництва, завідувачів хат-читалень Петро Шелест у 1927 році став кандидатом у члени ВКП(б), а в квітні 1928 року поповнив лави більшовицької партії.

Після завершення навчання в Ізюмській радпартшколі в 1927 році був направлений секретарем райкому комсомолу в селище Борова, що знаходилося за 36 кілометрів від окружного міста Ізюма. На очільника територіальної структури ЛКСМ України покладалося завдання проводити масово-агітаційну роботу серед молоді заради збільшення чисельності комсомольських рядів, а також сприяти партійно-державним органам у проведенні хлібозаготівельних кампаній і створенні колгоспних господарств у регіоні. У розпал боротьби із саботажем хлібозаготівель і «масованого натиску на куркульські господарства» секретарю Борівського райкому ЛКСМУ в порядку комсомольської мобілізації було запропоновано в 1928 році здати справи і відбути на навчання до Владикавказької гірсько-кулеметної школи⁴.

Курсантом школи молодших командирів Петро Шелест пробув недовго. Інспекційна комісія, за пропозицією начальника школи, провела співбесіду з Петром Шелестом і дійшла висновку, що перебування в навчальному закладі, зважаючи на його вік, партійний статус, загальну політичну, фізичну підготовку, знання уставів

⁴ У спогадах Петро Шелест вказує, що прибув до Владикавказа в 1929 році (див.: Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 55).

і зброї не є доцільним. Недовго думаючи, керівництво Владикавказької гірсько-кулеметної школи направило колишнього курсанта в розпорядження Ізюмського окружного військкомату. Після прибуття до Ізюма в місцевому органі військового управління Шелесту підтвердили, що його призов на військову службу — це прикре непорозуміння, і він має право повернутися на колишнє місце роботи. Оскільки посада секретаря Борівського райкому ЛКСМУ на той час була вже зайнята, то секретар Ізюмського окружного комітету КП(б)У Рудковський порекомендував Шелесту поїхати вчитися до трирічної партійної школи імені Артема в Харкові. На підставі вступних іспитів приймальна комісія партшколи прийняла рішення про зарахування Петра Юхимовича курсантом-студентом. Студіюючи праці К. Маркса і В. Леніна та вивчаючи політекономію, історію, філософію, хімію, математику, географію, німецьку мову в партшколі впродовж 1928–1929 років, Шелест став наполегливо готуватися до вступних екзаменів у Харківський інститут народного господарства (з 1930 року — Харківський інженерно-економічний інститут, нині — Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця). У добу індустріалізації цей навчальний заклад був популярним серед молоді, оскільки, за чутками, інститут готував майбутніх «червоних директорів» підприємств. Спроба вступити до найстарішого економічного вищого навчального закладу Сходу України виявилася невдалою. На письмовому іспиті з математики він дістав двійку. Таких невдах, як Шелест, набралось 30 осіб (переважна більшість членів ВКП(б), які мали досвід партійної, комсомольської роботи). Згуртувавшись, «відсіяні» абітурієнти вирушили до керівника навчального закладу, щоб висловити своє обурення щодо наявних у ньому перепон для навчання представникам робітничого класу. Під час зустрічі ректор запропонував організувати спеціальну пришвидшену групу робітфаку, щоб через півроку посиленої підготовки зарахувати всіх до інституту. Через шість місяців навчання на підготовчих курсах, складання іспитів та проходження співбесіди Петро став студентом Харківського інституту народного господарства, обравши для навчання факультет металургійного профілю.

Здобуття освіти та фаху поєднував з громадською роботою. Спочатку його обрали членом бюро комітету комсомолу інституту, а невдовзі секретарем комітету комсомолу і членом парткому.

Без відриву від навчання виконував обов'язки редактора радіогазети «Комсомолец України». За дорученням ЦК ЛКСМУ, йому і ще одному студенту старшого курсу інституту була надана можливість написати брошуру про досвід роботи комсомольсько-виробничої комуни на Харківському моторобудівному заводі «Серп і Молот». У 1931 році навчання в інституті було затьмарено смертю 92-річного батька — Юхима Дмитровича. Через помилку в телеграмі Петрові не вдалося провести батька в останню путь. Смуток намагався погасити навчанням, читанням спеціальної літератури з металургії. Після виробничої практики на Дніпропетровському металургійному заводі імені Петровського у Шелеста виникла ідея написати коротеньку технічну брошуру популярного характеру з доменного виробництва. За сприяння професора Штерна, книжечка побачила світ і принесла популярність автору в стінах інституту. Саме тоді Петро Шелест вирішив пов'язати своє майбутнє з металургійною промисловістю.

У 1932 році вийшла постанова ЦК КП(б)У про направлення на Донбас групи комуністів для надання допомоги в роботі металургійної і гірничорудної промисловості. До складу цієї групи потрапив і Шелест. За рекомендацією керівника тресту «Південсталь» Селіванова, студент 3-го курсу потрапив на Маріупольський металургійний завод імені Ілліча. Спочатку його призначили змінним інженером сортопрокатного цеху, а трохи згодом — заступником начальника цеху. З переїздом на Донбас восени 1932 року перевівся на вечірнє відділення Маріупольського металургійного інституту на факультет гарячої обробки металів. Того ж року Петро Шелест одружився з Любов'ю Банною, з якою навчався в Харківському

Любов Банна, перша дружина Шелеста, із сином Борисом.

1934 рік.

*Фото: istpravda.com.ua
(official website)*

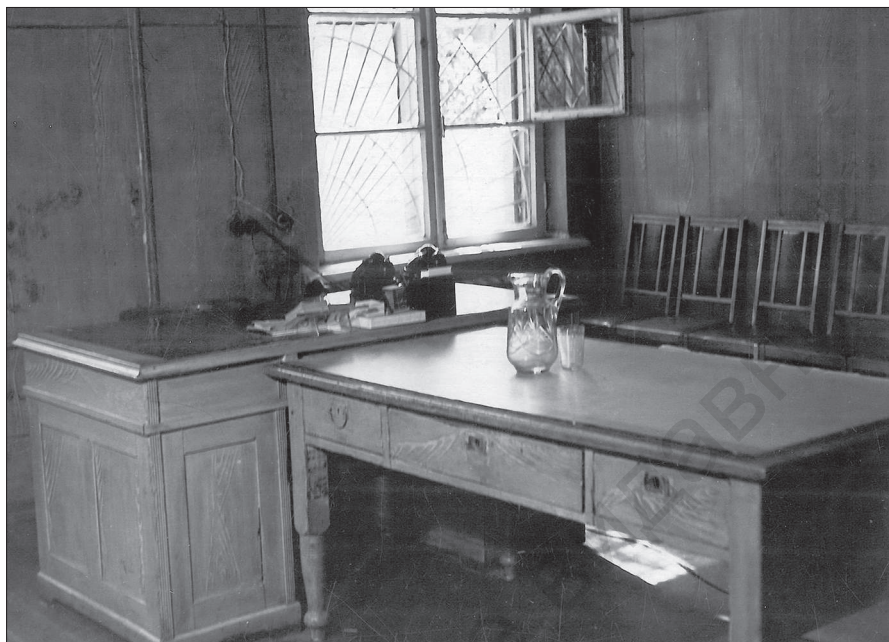
Головний вхід до сортопрокатного цеху металургійного заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь), в якому працював П. Шелест.

Травень 1966 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 16, арк. 2

інженерно-економічному інституті. Дружина також перевелася до Маріупольського металургійного інституту та влаштувалася на роботу в термічному цеху заводу імені Ілліча. У середині серпня 1933 року в 24-річного Петра та 22-річної Люби народився син Борис. У липні 1935 року, виконуючи обов'язки начальника цеху одного з найбільших металургійних підприємств Приазов'я, Петро Шелест захистив дипломну роботу на тему: «Проектування в комплексі трубопрокатного стану для проектування тонкостінних труб малого діаметру спеціального призначення» та отримав документ про вищу освіту за спеціальністю інженер-металург з трубопрокатного виробництва. Одночасно з чоловіком Маріупольський металургійний інститут закінчила й Любов Павлівна Банна.

Про зміну місця роботи Петро Шелест всерйоз задумався після того, коли у відрядження на завод прибув управитель харківської контори «Судморпостач» Станіслав Сурель, з яким знався

Робоче місце начальника сортопрокатного цеху металургійного заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь).

Травень 1966 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 16, арк. 2

ще з часів навчання на робітничому факультеті. Під час зустрічі він запропонував Шелестові посаду начальника відділу чорних і кольорових металів в очолюваній ним установі та пообіцяв влаштувати переведення до Харкова за допомогою вищих інстанцій. Петро Юхимович, не вагаючись, погодився, оскільки прагнув повернутися в місто юності. Через три місяці дипломованого інженера відряджають до Харкова в розпорядження керівництва суднобудівної промисловості. На очолюваний Петром Шелестом відділ у Голоvmорсудпостачі припадало 70–75 % усього обсягу постачання суднобудівної промисловості необхідними для її виробничої діяльності матеріальними ресурсами. У процесі освоєння навичок нової професії та пошуку притулку для родини влітку 1936 року доля підкинула Шелестові нові випробування. На той час спливав термін військової броні Петра Юхимовича і його мобілізували. Водночас стало відомо про арешт за політичними мотивами брата

дружини — викладача Харківського інженерно-економічного інституту Миколи Банного. «На роботу, — пригадував Петро Шелест, — Любу ніде не беруть, бо вона сестра репресованого за “політичними” мотивами брата, мало не “ворога народу”. З великими зусиллями, і лише тому, що я, годівник, іду в армію, влаштував Любу на роботу термістом на патефонний завод».

Навіть під час служби в 30-му окремому навчальному танковому батальйоні, дислокованому в м. Дніпропетровську (тепер м. Дніпро), в 1937 році представник особливого відділу дивізії розпитував курсанта-однорічника про брата дружини і цікавився написаною в 1932 році брошурою, в якій висвітлювалася діяльність молодіжної робітничої комуні на прикладі харківського заводу «Серп і Молот». Як з'ясувалось, у самий розпал масових політичних репресій органам держбезпеки надійшов сигнал, що книжечка Шелеста просякнута «лівацькими поглядами». Петро Юхимович під час розмови зі співробітником підрозділу військової контррозвідки НКВС відкинув усі звинувачення в причетності до «ідеологічної диверсії» на сторінках брошури та спростував нібито «злочинний зв'язок» з братом дружини, який перебував під слідством. На диво, молюх репресій не зачепив рядового курсанта і за сумісництвом політрука танкової роти Шелеста, однак у добу Великого терору постраждали його близькі товариші по робітфаку та Харківському інженерно-економічному інституту Петро Марченко і Павло Харченко, небіж Володимир Коробко, який працював керуючим справами Дніпродзержинського металургійного заводу.

У спогадах Петро Шелест докладно описує своє перебування в лавах Червоної армії: «Військова служба примушувала робити все: стояти в караулі, чергувати на кухні, прибирати казарму, мити підлогу і чистити місця спільного користування. Водночас нам треба було за один рік пройти весь курс нормальної трирічної військової школи, знати статути, розбиратися в тактиці, самостійно вирішувати тактичні завдання, досконало вивчити матеріальну частину танка Т-26, навчитися керувати автомобілем, трактором, а згодом і танком, відмінно володіти стрілецькою зброєю, гарно стріляти із станкового кулемета і гармати, вивчити і знати паркову службу».

Після річної армійської виучки Шелеста було атестовано командиром-танкістом та присвоєно звання старшого лейтенанта.

*Легкий танк «Т-26»,
прийнятий на озброєння
в СРСР у 1931 році*

Демобілізувавшись у жовтні 1937 року з армії, Петро Шелест повернувся до Харкова. У середині грудня 1937 року його призначають начальником ковальсько-штампувально-заготівельного цеху Харківського моторобудівного заводу «Серп і Молот». Одне з потужних підприємств міста, на якому працювало близько 10 тисяч робітників, одночасно з виробництвом різноманітної сільськогосподарської техніки (молотарки, культиватори, борони, трієри, віялки) випускало велику номенклатуру спеціальної продукції (артилерійські снаряди, спеціальні санітарні візки, ноші для транспортування поранених, каркаси фюзеляжів для літаків конструктора Павла Сухого).

Значний асортимент виробів сільськогосподарського й оборонного призначення виготовлялося в цеху, яким керував Шелест. Завдяки управлінському хисту Петра Юхимовича, менш ніж за півроку цех, в якому трудилося близько 800 робітників, стане передовим на заводі. У жовтні 1938 року дирекція підприємства висунула вмілого адміністратора на посаду начальника виробництва. Під орудою Шелеста опинилося 22 виробничих цехи, технічний і технологічний відділи, серійно-конструкторське бюро, служби головного механіка і головного енергетика. Здійснювати керівництво виробничо-господарською діяльністю основних та допоміжних цехів і служб заводу в суспільно-політичній обстановці в країні наприкінці 1930-х років, за власними зізнаннями Шелеста, було вкрай важко: «Час був тривожний і неспокійний з усіх точок зору. Майже кожного дня, правильніше кажучи, кожної ночі

відбувалися арешти робітників заводу. Було арештовано багато кадрових кваліфікованих робітників, не кажучи вже про арешти серед ІТП, разом із начальником пожежної охорони заводу. У цілому було заарештовано близько 80 чоловік. Деякі з них повернулися на завод, але вони зберігали “гробове мовчання” про те, що з ними відбулося і за що їх арештували. Про долю багатьох наших заводчан так ми нічого і не дізналися, і вони безслідно зникли. Клеймо “ворог народу”, “опортуніст” не сходило зі шпальт газет, радіорепортажів, виступів партійних діячів. Народ і в цілому партія були політично затероризовані. Всі один одного боялися, не довіряли: батько-синові, син — батькові. Доноси всевладно увійшли в життя кожного. Дуже був тяжкий час, і багато хто з нас вижив випадково. За виробництвом спецтехніки, мобілізаційними заходами відчувалося, що йде посилена підготовка до можливих воєнних зіткнень. Усе це дуже хвилювало і непокоїло людей. Усі чекали чогось особливого і неприємного»⁵.

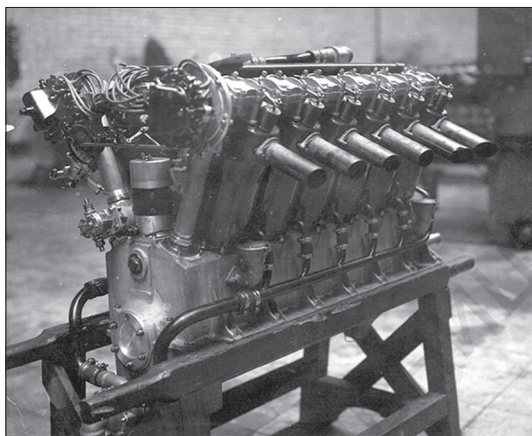
На початку квітня 1939 року наказом народного комісара середнього машинобудування СРСР Івана Ліхачова 31-річного Петра Шелеста було призначено головним інженером заводу «Серп і Молот». На новій посаді йому довелося посилено займатися питаннями реконструкції та диверсифікацією виробництва, будівництвом нових цехів для випуску спецпродукції. У розпал радянсько-фінської війни завод значно скоротив випуск сільськогосподарської продукції, а натомість освоїв виробництво мінометів.

З новопризначеним у 1940 році директором заводу Полевським виробничі відносини у Шелеста не склалися. Керівник підприємства під всілякими приводами прагнув позбутися принципового головного інженера. Під тиском обставин Петро Юхимович полишив керівну посаду на заводі «Серп і Молот» та посів крісло головного технолога Харківського моторобудівного заводу № 75 (спеціалізувався на випуску авіаційних двигунів М-5 та М-17).

У серпні 1940 року в родині Шелестів народився другий син. Назвали його Віталієм. «Усе нібито йшло добре, — з гіркотою та смутком пригадував Петро Юхимович, — але ось після пологів Люба тяжко захворіла: не могла годувати дитину, і маленьку крихітку

⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 71.

*Радянський V-образний
авіадвигун рідинного
охолодження,
який випускався
на Харківському
моторобудівному
заводі № 75*

довелось відправити в Дніпродзержинськ до рідних Люби. Молода жінка, мати двох малолітніх дітей, періодично лежить в лікарні. Їй стає все гірше і гірше. Вона втрачала сили з кожним днем, схудла, ослабла. Все це мене засмучувало. Було образливо до сліз, що Люба, колись така життєрадісна, енергійна, зараз по суті, стала безпорадною, не може займатися своїми маленькими дітками. Але ми обоє були оптимістами, не втрачали віри і надії, що все мине, стане на свої місця, все буде добре. Адже і родина в нас складалася добра»⁶.

Стан здоров'я Любові Павлівни поступово погіршувався. З'явилися ознаки паралічу нижніх кінцівок. На основі комплексної діагностики спеціалісти дійшли висновку, що хвороба прогресує внаслідок перенесеної в минулому травми хребта (в 1939 році Любов Шелест потрапила в автомобільну аварію). На прохання обласного лікувального управління на початку травня 1941 року до Харкова прибув знайий нейрохірург Микола Нілович Бурденко. Після трьохгодинної операції професор повідомив Петра Шелеста, що в дружини виявлена саркома хребта, і за допомогою хірургічного втручання вдалося дещо полегшити її страждання. Під кінець зустрічі Бурденко наголосив: «Прошу вас, не зробіть помилку, не подавайте навіть вигляду, що з вашою дружиною так погано. Якщо вона це відчує, то це може її остаточно вбити».

⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 72.

Душевні страждання, породжені безнадійним станом дружини, Петро Юхимович намагався вгамувати роботою. У серпні 1940 року Шелест став працювати секретарем Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості. Обсяг партійної роботи був великий. Доводилось опікуватися всім військово-промисловим комплексом обласного центру УРСР, курувати спеціальні конструкторські бюро, проєктні організації, науково-дослідні інститути, лабораторії, які виконували оборонні замовлення, контролювати терміни виконання і якість продукції заводів: № 176 (виробництво танків, самохідних гармат, тягачів), № 75 (виробництво дизельних моторів для танків та літаків), № 121 (виробництво літаків), № 308 (випуск боєприпасів), № 7 (ремонт бронетехніки); «Серп і Молот» (виробництво мінометів, снарядів, приладів для літаків, санітарних машин); «Поршень» (запчастини до військової техніки).

З початком радянсько-німецької війни Шелест став займатися перебазуванням виробничих потужностей з Харкова у віддалені регіони Радянського Союзу, розгортанням госпіталів для поранених бійців Червоної армії, харчуванням, організацією евакопунктів, медичною допомогою, відправленням евакуйованих і біженців. З наближенням до Харкова військ Вермахту постало питання про евакуацію родин партійного і радянського активу міста. Петро Шелест розпорядився щоб з військовим госпіталем у Челябінськ було відправлено його паралізовану дружину. Трішки згодом на Південний Урал пасажирським потягом рушили мати та сестра дружини, а також сини Борис та Віталій. На Схід країни поїхала й друг родини, лікарка Іраїда Павлівна Мозгова. Петро Юхимович попросив її взяти на себе турботу супроводжувати його дітей до Челябінська⁷.

Поряд з вирішенням питань, пов'язаних з евакуацією кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу вглиб країни, демонтажем й передислокацією промислового обладнання

⁷ Петр Шелест-младший: «Организаторами своей отставки дед считал Брежнев и Суслова. Пообещал их пережить — и сдержал слово» // Факты. 2013. 15 февр. Режим доступа: <https://fakty.ua/158452-petr-shelest-mladshij-organizatorami-svoej-otstavki-ded-schital-brezhneva-i-suslova-poobecshal-ih-perezhit-i-sderzhal-slovo>

до Західного Сибіру, Поволжя, Уралу, Петро Шелест був долучений до організації на харківських підприємствах випуску вкрай необхідної в умовах радянсько-німецької війни воєнної продукції.

У жовтні 1941 року під час жорстоких боїв на підступах до Харкова Петрові Шелесту перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов особисто наказав дістатися літаком до Тули, де він мав ознайомитися з технологією та організацією виробництва пістолета-кулемета системи Шпагіна (ППШ), отримати креслення на військовому заводі і налагодити випуск автоматичної ручної вогнепальної зброї на харківських підприємствах. Обґрунтовуючи Шелестові важливість особливого завдання, Хрущов у кабінеті першого секретаря Харківського обкому КП(б)У Олексія Єпішева довірливо сказав: «Питанням цікавиться товарищ Сталін. Німці часто своєю тріскотною з автоматів наводять паніку, нам треба мати свої автомати».

Шелест впорався з покладеною на нього місією. У місті зброярів за участю технологів та конструкторів ознайомився з процесом виготовлення піхотної зброї та без пригод прибув до Харкова. Через те, що основні оборонні підприємства були евакуйовані, виробництво ППШ довелося налагоджувати в механічних майстернях трамвайного депо, а диски і магазини — на патефонному заводі. Загалом вдалося виготовити та випробувати лише експериментальну серію автоматів, тому що виробничі приміщення невдовзі були знищені німецькою авіацією. З наближенням гітлерівських військ до околиць Харкова Шелест відбув до Куп'янська, а потім до Челябінська, де перебувала його родина. У середині грудня 1941 року Петра Юхимовича було затверджено завідувачем відділу оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б). У межах своїх повноважень Шелестові доводилося часто відвідувати Челябінський танковий завод, подовгу бувати у відрядженнях на оборонних підприємствах у Златоусті, Каслі, Кургані, Магнітогорську з метою здійснення партійного нагляду за дотриманням графіка виготовлення броньованої сталі, випуску бронетехніки, мінометів, боєприпасів, вогнепальної та холодної зброї.

У січні 1942 року внаслідок тривалої хвороби померла дружина Любов Павлівна Банна. У квітні 1942 року в Радянському районному загсі міста Челябінська Петро Шелест зареєстрував шлюб з Іраїдою Мозговою, яка стала виховувати його синів — восьмирічного

Складальний цех Челябінського танкового заводу.

Фото: t-magazine.ru (official website)

Бориса та півторарічного Віталія. В одному з інтерв'ю в 2015 році Віталій Петрович Шелест зауважував: «Я дізнався про те, що моя рідна мати — Любов Павлівна, коли мені виповнилося 21 рік! До цього рідні приховували від мене, ким насправді доводиться Іраїда Павлівна. Не хотіли зайвий раз травмувати. В моєму житті вона зіграла неоціненну роль у вихованні й освіті. У пам'яті про неї лишилися лише теплі спогади»⁸.

Весною 1942 року Петра Юхимовича було викликано до Москви і після тривалої бюрократичної тяганини призначено інструктором сектору із забезпечення розробки, виробництва та спорядження реактивних снарядів оборонного відділу ЦК ВКП(б). Виробництво машин реактивної артилерії БМ-13 («Катюша») та боекомплекту до них було на контролі Ставки Верховного Головнокомандування, тому Петрові Шелесту неодноразово випадала

⁸ Головка Т. Між червоним та жовто-блакитним. Про маловідомі відтінки у політичній кар'єрі Петра Шелеста // День. 2015. 22 верес. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/mizh-chervonym-i-zhovto-blakytynym>

Радянська зенітна установка на нинішній площі Свободи в Харкові.

Лютий 1943 року.

Фото: istpravda.com.ua (official website)

можливість зустрітися на нарадах з Йосипом Сталіним, Георгієм Маленковим та іншими членами політбюро ЦК ВКП(б).

Під час загального зимового наступу Червоної армії на південно-західному напрямку німецько-радянського фронту в лютому-березні 1943 року (операція «Зірка») було визволено Харків та інші населені пункти Сходу України. На тлі успішних наступальних операцій радянських військ було прийняте рішення про те, щоб до визволення Києва столичні установи Української РСР розмістити в Харкові. В ешелоні партійних, радянських адміністративних працівників, які рушили в другій половині лютого 1943 року до Харкова, перебував і Петро Шелест, який отримав посвідчення ЦК КП(б)У для роботи у визволених районах України. В обласному центрі йому було доручено займатися питаннями організації роботи промислових підприємств, відновленням електростанцій, водопроводу, каналізації та міського транспорту.

Невдачі на фронті на початку березня 1943 року змусили радянський управлінський апарат полишити Харків. Петро Шелест

знову опинився в Москві, а звідти його в серпні 1943 року відкомандирували до Саратова партторгом ЦК ВКП(б) на завод № 306 Наркомату авіаційної промисловості — єдине на той час підприємство в Радянському Союзі, яке здійснювало випуск моторних агрегатів — насосів, магнето та авіасвічок. У травні 1945 року він стає заступником секретаря Саратовського обкому партії з авіаційної промисловості. Як стверджував сам Петро Юхимович, на новій посаді «займався всією оборонною промисловістю області». В зоні особистої відповідальності партійного функціонера, окрім заводу № 306, опинились: оборонне підприємство № 292, на якому працювало 25 тисяч робітників, а середньодобовий випуск винищувачів конструкції О. Яковлева становив 11–12 літаків; завод № 213 Наркомату авіаційної промисловості (завод ім. С. Орджонікідзе) в м. Енгельсі, який виробляв гіроскопи, автопілоти, тахометри, манометри, інші високоточні прилади для винищувальної, бомбардувальної, штурмової, транспортної, санітарної авіації, танків: Т-34, Т-44, «Йосип Сталін», «Клим Ворошилов». У вересні 1945 року Указом президії Верховної Ради СРСР «за зразкове виконання завдань уряду по випуску бойових літаків, моторів, авіаприладів у період Вітчизняної війни» Петра Шелеста було нагороджено Орденом Червоної Зірки.

Розділ 2
НА ЧОЛІ КИЇВСЬКОГО
АВІАЦІЙНОГО ЗАВОДУ

«Будучи призначеним Міністерством авіаційної промисловості директором заводу № 473, з повною енергією та наполегливістю взявся за доручену справу та вивів завод з прориву в число передових підприємств міста».

З виробничої характеристики П. Шелеста

Після завершення Другої світової війни перед авіаційною промисловістю СРСР постало нагальне завдання — створення першокласної вітчизняної реактивної авіації. З вересня 1946 року проблемами освоєння реактивної техніки безпосередньо став займатися й Петро Шелест, посівши крісло парторга ЦК ВКП(б) на Саратовському авіаційному заводі № 292. Основні сили і ресурси на підприємстві в післявоєнний період були зосереджені на випробуванні та випуску навчально-тренувального винищувача Як-11. Цей літак з цілісно металічним крилом у 1946 році став важливою сходинкою для переходу в майбутньому до виробництва винищувачів з турбореактивними двигунами. Уже в листопаді 1947 року на авіаційному заводі розпочалася підготовка до виробництва реактивного винищувача Ла-15. Проте випробування першого реактивного військового літака конструкції Семена Лавочкина 30 квітня 1949 року на оборонному підприємстві відбулося вже без участі Петра Шелеста. У вересні 1948 року його призначено директором Ленінградського заводу № 272 Міністерства авіаційної промисловості СРСР (нині — АО «Ленинградский Северный завод»).

Країна поступово оговтувалася від масштабних людських втрат і економічних збитків, завданих нацистськими окупантами. Відроджувались і поверталися до роботи на опаленій війною території Радянського Союзу зруйновані/демонтвані авіазаводи. У місті на Неві на території евакуйованого авіаційного заводу (№ 23 НКАП) відповідно до наказу по народному комісаріату авіаційної промисловості № 575 восени 1944 року був організований новий авіазавод № 272. Авіапідприємство за тривалий період свого існування, вишки якого сягають 1878 року, мало декілька назв — «Авіа-Балт»,

Складальний цех Саратовського авіаційного заводу в роки Другої світової війни

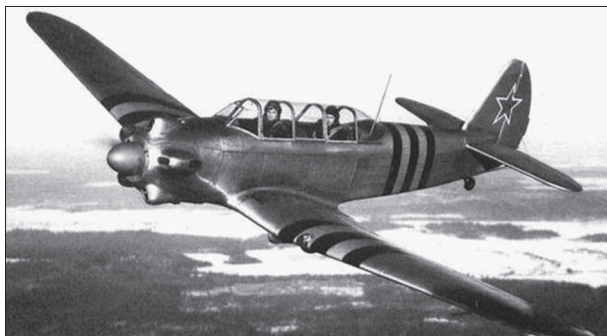
«Червоний льотчик» та ін. У радянську добу в підприємства були в основному «номерні» назви: Державний авіаційний завод (ДАЗ) № 3, завод № 23 Наркомату авіаційної промисловості (НКАП), завод № 272 Міністерства авіаційної промисловості (МАП). На заводі в різні часи працювали знані у світі авіаконструктори — Ігор Сікорський, Дмитро Григорович, Микола Полікарпов, Григорій Бакшаєв, Олег Антонов, Олександр Яковлев. У цехах, розташованих біля Чорної річки і Комендантського аеродрому, в 1920–1930-х роках проектувалися та випускалися морські літаки (М-9, М-23, М-24, МР-2, МРЛ-1) і багатоцільовий біплан У-2.

Створена у вересні 1944 року виробнича установа № 272 МАП насамперед була націлена на виробництво авіазапчастин з подальшим переходом на випуск літаків. У другій половині 1940-х років на заводі було налагоджено процес ремонту тролейбусів. З приходом Петра Шелеста на підприємстві здійснювалося серійне виробництво двомісного навчально-тренувального літака Як-18.

Протягом чотирьох місяців роботи новому директоріві вдалося поліпшити фінансовий стан підприємства, домогтися виконання точно за графіком випуску літаків — 18–20 крилатих машин за місяць. Невдовзі завод став займати перші місця серед підприємств міністерства авіаційної промисловості СРСР і міста Ленінграда з опанування норм виробітку та підвищення продуктивності праці. У 1949 році завод № 272 МАП під керівництвом Петра Шелеста став освоювати складання учбово-тренувального літака Як-11 та літака-винищувача Як-9. Коли справи на заводі пішли вгору, Шелест вирішив захищати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за профілем «Ремонт літаків у системі Військово-Повітряних Сил». Почав складати екзамени, добирати матеріал для наукового дослідження.

Однак життя внесло несподівані корективи. Вологий клімат міста на Неві виявився непридатним для дружини Іраїди і молодшого сина Віталія. За спогадами дружини Іраїди Павлівни Шелест: «Віталій страшно хворів, вісім років він провів у ліжку. Він переніс чотири складні операції, у нього був діагноз — хроніосепсис невідомого походження. У нього була постійна температура. Влітку поменше, восени та зимою настає погіршення, періодами температура піднімалась до 40 градусів... Він учився вдома, я ходила в школу та брала уроки. Кожну весну приходила комісія з міськвідділу освіти, Віталій здавав усі іспити»¹. За таких обставин голова родини став клопотатися про переведення його на роботу в іншу місцевість. Восени 1949 року Головне управління Міністерства авіаційної промисловості СРСР запропонувало Петрові Шелесту ознайомитися з роботою Київського авіаційного заводу та повідомити своє рішення щодо переведення до столиці України на посаду директора підприємства. Скориставшись відпусткою, в листопаді 1949 року Петро Шелест прибув до Києва. Столиця України вразила його картиною військових руйнувань, а особливо закарбувався у пам'яті вигляд знищеного вщент Хрещатика. Завітав Шелест і до історичної місцевості Києва — Святошина, де розміщувався авіазавод, очолюваний на той час М. Г. Мироновим.

¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 732.

*Двомісний
навчально-
тренувальний літак
Як-18 вироблявся
у СРСР з 1946 року*

*Навчально-
тренувальний
винищувач Як-11*

У часи нацистської окупації заводські приміщення зазнали значних ушкоджень. Інженерно-технічний персонал поступово відновлював зруйноване підприємство. Після завершення Другої світової війни виробничій установі № 473 МАП доручили збирати вертольоти І. Братухіна, а згодом переорієнтували на серійний випуск гвинтокрила М-1 конструктора М. Міля. Врешті-решт усі зусилля дирекції задля впровадження виробництва нової авіатехніки виявилися марними. Підприємство продовжувало займатися ремонтом літаків, випускати запасні частини для тракторів і трамваїв, виробляти алюмінієвий посуд. Наприкінці серпня 1948 року на замовлення Міністерства авіаційної промисловості СРСР завод приступив до освоєння серійного виробництва літака Ан-2. Однак з плановими показниками з випуску авіаційного транспортного засобу колектив підприємства не справлявся. У листі міністрові авіаційної промисловості СРСР Михайлу Хрунічеву авіаконструктор Олег Антонов так описував ситуацію на авіапідприємстві: «Основною причиною невиконання плану заводом є вкрай низький рівень організації виробництва. Беручи участь в роботі

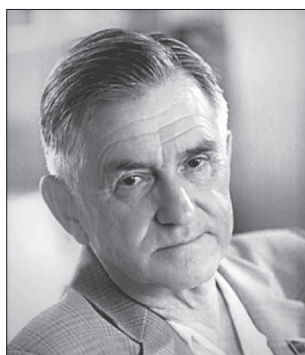
*Легкий
транспортний
літак Ан-2*

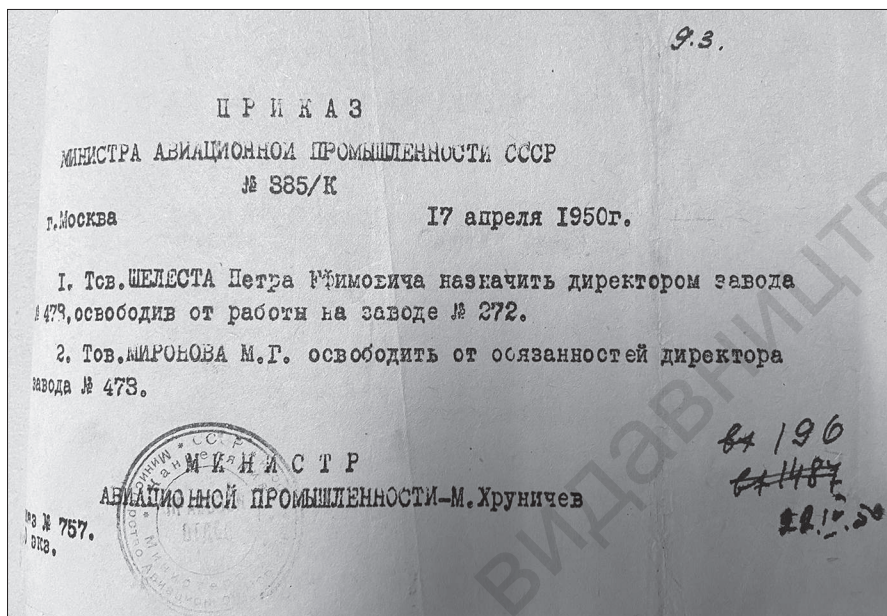
заводу, я тривалий час спостерігав діяльність директора заводу М. Г. Миронова і як і раніше наполягаю на його заміні».

Певне сум'яття після відвідин авіабудівного підприємства виникло і в Петра Шелеста, яке він відобразив на сторінках особистого щоденника: «Завод справив на мене важке враження. Територія не огорожена, прохідна — просто халупа, в'їзні ворота дерев'яні і перекосячені, на території заводу проживають сторонні особи, пасуться кози, корови і бики. Виробничі корпуси низькі і малопристосовані для літакобудування. Завод працює над випуском літака Ан-2 конструкції О. Антонова, і хоча пройшло більше двох років, як завод працює над цим літаком, але не випущено ще жодної машини. Фінансовий стан заводу дуже тяжкий, у колективі якась групівщина».

Засмучений побаченим, Петро Шелест завагався у прийнятті рішення очолити далеко непередовий завод у Києві. Неспокій та тривогу довелося швидко приборкати після того, як стало відомо, що авіаконструктор Олег Антонов своєю телеграмою на адресу ЦК КП(б)У особисто підтримав його кандидатуру на посаду директора заводу, а Міністерство авіаційної промисловості СРСР, без попередніх консультацій з Ленінградським обкомом ВКП(б), підготувало відповідні документи на переведення до Києва.

*Головний
конструктор
Дослідно-
конструкторського бюро
ім. О. С. Яковлева
Олег Антонов*

Наказ міністра авіаційної промисловості СРСР М. Хрунічева про призначення П. Шелеста директором Київського авіаційного заводу. Фото: Державний архів м. Києва, ф. 1160, лп. 1 стр. 16, арк. 1

Бюрократичні процедури та всілякі погодження по інстанціях тривали до весни 1950 року. Лише 17 квітня 1950 року міністр авіаційної промисловості СРСР Михайло Хрунічев підписав наказ про призначення Петра Шелеста директором київського заводу № 473².

Наприкінці квітня 1950 року, після дев'ятирічної перерви, Петро Шелест повернувся працювати в Україну. Дружина Іраїда та син Віталій відчули в Києві себе краще. Старший син Борис висловив бажання перевестися з Ленінграда в Одеське мореплавне училище. Петро Юхимович з інтересом занурився в роботу підприємства. Першочерговою справою для нього на посаді директора авіазаводу було налагодити крупносерійне виробництво легкого транспортно-го літака Ан-2. Він познайомився і налагодив ділові відносини з винахідником Олегом Антоновим та дослідницько-конструкторським

² Державний архів м. Києва, ф. 1160, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

бюро № 153 у Новосибірську, яке він очолював. З «батьком транспортної авіації» Петро Шелест узгодив суміщений графік виготовлення деталей, вузлів, агрегатів та складання літаків Ан-2. Виконання державного замовлення напряму залежало від матеріально-технічної бази підприємства. На той час на заводі існувало два великі корпуси: № 1 — механікозбірний і № 2 — агрегатнозбірний і декілька невеличких майстерень.

Розпочалася реконструкція та модернізація виробничих потужностей заводу. На літо 1950 року було введено в експлуатацію фрикційний прес вагою 180 тонн, плавильну піч цеху № 33, удосконалено опалювальну систему в приміщеннях будівель і споруд різного призначення, спроектовано і запроваджено у виробництво велику кількість оснащення та інструмента, клепальні преси³. Спільними зусиллями заводу і конструкторського бюро О. Антонова вже в жовтні 1950 року було випущено першу серію з п'яти літаків, які пройшли успішні випробування.

Значну увагу Петро Шелест приділяв зміцненню виробничої та технологічної дисципліни, а також стану техніки безпеки на заводі. Упродовж літа — осені 1950 року випадки травматизму на підприємстві були зменшені на 53 %. За підсумками огляду охорони праці та техніки безпеки і промислової санітарії, проведеному наприкінці 1950 року на підприємствах авіапромисловості СРСР, наказом міністра авіаційної промисловості СРСР Михайла Хрунічева колектив заводу № 473 на чолі з директором Петром Шелестом був нагороджений відомчою грамотою⁴.

Петро Юхимович опікувався благоустроєм і озелененням території підприємства, а також будівництвом житла для робітників, які проживали на території заводу в аварійних бараках⁵. За відсутності впливових зв'язків у столиці України Шелесту було досить складно керувати роботами зі зведення нових виробничих і побутових корпусів заводу. «Виникали навіть деякі конфлікти з місцевою районною і міською владою: то відключать воду, електроенергію, газ, і кожного разу доводилося вступати в конфлікти, то відмовлять у фондах на будівельний матеріал — шлакоблоки

³ Державний архів м. Києва, ф. 1160, оп. 1, спр. 17, арк. 22,26; спр. 18, арк. 49.

⁴ Там само, ф. 1160, оп. 1, спр. 16, арк. 3–4.

⁵ Там само, спр. 18, арк. 98; спр. 32, арк. 28.

і цеглу. Коли зрозуміли мій наполегливий характер і критичні виступи, почалося трохи менше утисків» — журився Петро Шелест⁶.

На початку 1951 року режимне підприємство під секретною назвою «поштова скринька № 11» наростило потужності, що давало можливість щомісяця випускати по 25–30 літаків. Високу оцінку фахівців здобула розробка заводу під назвою Ан-2СХ — сільськогосподарський літак із спеціальним спорядженням для хімічних робіт. За конструкцію і серійний випуск літака Ан-2 групу винахідників і директора авіаційного заводу було висунуто на здобуття Сталінської премії. Незважаючи на підтримку Центрального комітету КП(б)У та Міністерства авіаційної промисловості СРСР, прізвище Петра Шелеста, з невідомих причин, не потрапило до списку лауреатів, оприлюднених у постанові Ради міністрів СРСР за березень 1952 року «Про присудження Сталінських премій за видатні винаходи та корінні удосконалення методів виробничої діяльності за 1951 рік»⁷. За розроблення Ан-2 Сталінською премією другого ступеня в галузі «Транспорт та зв'язок» були нагороджені лише розробники літального апарату: керівник робіт — Олег Антонов; інженери — Олексій Білолипецький, Володимир Доменіковський, Євген Сенчук; конструктори — Анатолій Батумов, Онуфрій Болбот, Микола Трученков. Петро Шелест не став засмучуватися, а ще більше поринув у роботу.

У 1952 році авіаційний завод під орудою Петра Шелеста став передовим підприємством Міністерства авіаційної промисловості СРСР та міста Києва. Одночасно із серійним виробництвом одномоторного біплана, завод розпочав виготовляти у великих обсягах товари широкого вжитку: ліжка-розкладачки, збільшувані лінзи для телевізорів, алюмінієвий посуд, деталі до першого радянського малогабаритного трактора ХТЗ-7, запасні частини до сільськогосподарських машин⁸. У партійній характеристиці на директора Київського авіаційного заводу № 473, підготовленій наприкінці осені 1952 року, зазначалося:

⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 101.

⁷ Правда. 1952. 14 марта.

⁸ Державний архів м. Києва, ф. 1160, оп. 1, спр. 17, арк. 51.

«Тов. Шелест Петро Юхимович, 1908 року народження, член КПРС з 1928 року, за спеціальністю інженер-механік. З 1935 року, після закінчення інституту, тов. Шелест, працюючи на керівній господарській і партійній роботі, самовіддано виконував покладені на нього завдання. До переведення його в м. Київ т. Шелест працював у м. Ленінграді директором заводу МАП. Будучи призначеним Міністерством Авіаційної Промисловості Директором заводу № 473, з повною енергією та наполегливістю взявся за доручену справу та вивів завод з прориву в число передових підприємств міста. Заводу не одноразово присуджували перехідні Червоні Прапори Міськкому КПУ та Міськвиконкому, а також Райкому та Райвиконкому.

Віддаючи всі сили та досвід, тов. Шелест за декілька місяців зумів налагодити роботу на заводі, та, починаючи з серпня 1950 року, завод щомісячно виконує та перевиконує державне завдання. Тов. Шелест свій багатий досвід керівної роботи поєднував із вирішенням ряду складних технічних питань. За період перебування на заводі ним проведена велика робота з організації серійного виробництва виробу АН-2 та модифікації цього виробу. Його вміла можливість до себе та своїх підлеглих згуртувала міцний колектив на заводі, який бореться за виконання виробничої програми. Серед колективу заводу користується заслуженим авторитетом.

Тов. Шелест є депутатом Міської Ради трудящих, членом Бюро Міськкома та членом Пленуму Райкому КПУ, членом бюро партійної організації заводу. Бере активну участь у політичному житті заводу, району та міста. Керує семінаром економіки промисловості СРСР.

Політично грамотний, ідеологічно витриманий, відданий великій справі партії Леніна — Сталіна.

Секретар партбюро заводу № 473 Кашин

18 листопада 1952 р.»⁹

Позитивні відгуки про роботу управлінця-господарника Петра Шелеста докотилися до першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова. Під час зустрічі, яка відбулася в другій декаді

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 62, спр. 2033, арк. 125.

*Перший секретар
ЦК КПУ
Леонід Мельников*

листопада 1952 року в будівлі ЦК КП(б)У, керівник республіканської партійної організації запропонував Шелесту крісло голови Державної планової комісії Ради міністрів УРСР, яке звільнилося після того, як очільника республіканського органу планування розвитком народного господарства Василя Гарбузова було призначено заступником міністра фінансів СРСР. Ймовірно кандидатуру Шелеста любив заступник голови Держплану УРСР Крупко, який знав директора київського авіазаводу по спільній роботі в Харківському міськкомі КП(б)У. Анітрохи не зважаючи на відмову Петра Шелеста посісти нову посаду, 14 листопада 1952 року ЦК КП(б)У ухвалив постано-

ву про звільнення його з посади директора заводу № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР та призначення головою Держплану УРСР. Відразу до Москви був направлений «Висновок на тов. Шелеста П. Ю.», в якому висвітлювався великий досвід керівної партійної та господарської роботи нового очільника Держплану УРСР та наводилися уривки відгуків посадових осіб про трудову діяльність Петра Юхимовича: «Вісім років т. Шелест працював в партійних органах: секретарем Харківського міськкому партії, інструктором ЦК КПРС, парторогом ЦК КПРС на крупних оборонних підприємствах. Більше десяти років т. Шелест займає керівні посади на машинобудівних підприємствах. Останні два роки т. Шелест працює директором Київського заводу № 473 Міністерства авіапромисловості СРСР. До призначення т. Шелеста на посаду директора цей завод тривалий час знаходився в проривному стані. Тов. Шелесту вдалося за короткий час навести порядок на заводі і вивести його з проривного стану, в результаті завод став систематично перевиконувати план. Другий секретар Київського обкому партії т. Іващенко¹⁰ вважає т. Шелеста достойним

¹⁰ Йдеться про Ольгу Іллівну Іващенко, яка упродовж 1950–1954 рр. перебувала на посаді другого секретаря Київського обкому КПУ.

для висування на більш крупну господарську або партійну роботу. Тов. Іващенко високо оцінює ділові та політичні якості т. Шелеста. Заступник завідувача відділом машинобудування ЦК КП України т. Павлов гарно знає т. Шелеста і вважає, що він достатньо підготовлений для керівництва республіканським міністерством, відомством»¹¹. На співбесіді у Москві Петро Шелест переконав відповідальних працівників ЦК КПРС не затверджувати кадрове рішення найвищого керівного органу Комуністичної партії України.

Через деякий час Шелеста знову запросили в ЦК КПУ щоб запропонувати йому посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України. Петро Юхимович на відріз відмовився полишати роботу на київському авіазаводі, мотивуючи своє рішення важливістю виконання державної програми випуску літаків Ан-2.

В останні дні грудня 1952 року Петро Шелест ледь не опинився в кріслі голови виконкому Київської міської ради. 29 грудня 1952 року на засіданні бюро Київського обкому КПУ розглядалася персональна справа очільника київського міського самоврядування Олексія Давидова, якого було звинувачено в «неправильному доборі кадрів, формально-бюрократичному ставленні до скарг трудящих, невжитті заходів з наведення ладу в розподілі квартир у місті». Перший секретар Київського обкому КПУ Григорій Гришко наполягав усунути Олексія Давидова з посади голови міськвиконкому та підготував 30 грудня 1952 року подання про призначення замість нього Петра Шелеста. Планам партійного керівника столичної області щодо кадрових переміщень не судилося збутися, тому що за покровительства члена президії ЦК КПРС Микити Хрущова Олексій Давидов залишився на займаній посаді¹².

Влітку 1952 року з Новосибірська до Києва переїздить Олег Костянтинівич Антонов разом зі співробітниками дослідницько-конструкторського бюро. За спогадами соратників О. Антонова, взаємини між головним конструктором та директором авіазаводу П. Шелестом певний час були досить напружені. Ускладнення трудових відносин було спричинене як проявами авторитарного

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1773, арк.7-8.

¹² Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. Київ : Довіра, 2008. С. 108–109.

*Голова виконавчого комітету
Київської міської ради
Олексій Давидов*

стилю директора заводу, так і несподіваним згортанням серійного виробництва Ан-2.

У липні 1952 року під час переходу складальних цехів заводу на установку нового двигуна АШ-62 IP 12 серії на біплан¹³ з Москви надійшло розпорядження зупинити серійне виробництво багатощільового транспортного літака і розпочати випуск фюзеляжу та інших агрегатів фронтового бомбардувальника Іл-28. Невдовзі на завод прибула група конструкторів та технологів від генерального конструктора Сергія Іллюшина.

Нове державне замовлення директор заводу розцінив як перспективу подальшого технічного зростання підприємства, натомість конструктор Олег Антонов, за спостереженнями Петра Шелеста, «зовсім розгубився, занепав духом»¹⁴. Після смерті Йосипа Сталіна, за вказівкою союзного уряду, завод припинив виробництво агрегатів Іл-28, а з червня 1953 року поновив складання одномоторного біплану¹⁵.

Про перипетії навколо переїзду новосибірського дослідницько-конструкторського бюро до столиці Києва, певного роду «тертя» між Олегом Костянтиновичем та Петром Юхимовичем розповідає у своїх спогадах авіаконструктор, доктор технічних наук, дружина Антонова – Єлизавета Шахатуні: «Петро Шелест, тодішній директор Київського авіазаводу,... сприйняв нашу появу негативно. Він хотів працювати з Туполєвим, з Іллюшиним, робити великі літаки. А тут – якийсь біплан. Ми довго не могли отримати більш-менш пристойне приміщення для КБ. Антонову доводилося звертатися в Москву в міністерство і просити вплинути на Шелеста. Справа

¹³ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 33, арк. 32.

¹⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 103.

¹⁵ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 44, арк. 22.

доходила до того, що у нашого провідного інженера по впровадженню Ан-2 в серію неодноразово відбирали пропуск на завод. Але найтяжчим виявився для нас 1952 рік, коли побачила світ постанова уряду про зупинення будівництва Ан-2. Все оснащення було викинуто на вулицю, цехи очищені: постанова була підписана самим Сталіним. Олег Костянтинович страшенно переживав. Близько півроку жили як на голках. А потім Сталін помер, і в міністерстві розпочалися зміни. Незабаром Ан-2 повернули у виробництво. Тим не менше Шелест продовжував нас недолюблювати. Коли постало питання про створення військово-транспортного Ан-8, то директор заводу не зміг утриматися, щоб на партійних зборах, при всій чесній громаді, зауважити: “Ви думаєте, що після “кукурузника” вам вдасться створити такий серйозний літак?” — Він не вірив в нас»¹⁶.

Оповідка Єлизавети Шахатуні про обставини призупинення серійного випуску Ан-2 дещо дисонує зі щоденниковими записами Петра Шелеста за 1952–1953 роки: «Я суворо наказав берегти все оснащення і заділи щодо Ан-2... З великим бажання ми повернулися до відновлення виробництва Ан-2, швидко увійшли

*Олег Антонов з дружиною
Єлизаветою Шахатуні*

¹⁶ Василь М. Директор Киевского завода Петр Шелест, недолюбливавший Антонова, как-то заметил на партсобрании: «Думаете, после “кукурузника” вам удастся сделать серьезный самолет?» // Факты. 2001. 22 дек. Режим доступа: <https://fakty.ua/97658-direktor-kievskogo-aviazavoda-petr-shelest-nedolyubliva-shij-antonova-kak-to-zаметил-na-partsobranii-quot-dumaete-posle-quot-kukuruznika-quot-vam-udastsya-sdelat-sereznyj-samolet-quot>.

в ритмічну роботу. Антонов ожив, воскрес. Навіть став більш податливим. Його бюро працює над конструкцією двомоторної машини Ан-24, Ан-10, Ан-12, вимріюється ідея про “Антея” Модернізуємо Ан-2 у різних варіантах: арктичному, десантному, сільськогосподарському, пасажирському, тропічному. Машина вийшла на міжнародну арену, про неї чудові відгуки»¹⁷.

Можна припустити, що між двома харизматичними особистостями Петром Шелестом та Олегом Антоновим могли виникати певні розбіжності в організації виробничого процесу, однак невідомо про жодну публічну конфліктну ситуацію між директором і конструктором, що негативно позначилася на спільній справі. Після відновлення серійного виробництва легкого транспортно-го літака колектив заводу та дослідницько-конструкторське бюро спільними силами працювали над оптимізацією витрат і зниженням трудомісткості у виготовленні Ан-2¹⁸.

22 лютого 1953 року відбулися вибори до Київської міської ради. Серед 902 депутатів, обраних до місцевого органу самоврядування, був і Петро Шелест, який балотувався від 511 виборчого округу столиці¹⁹. 10 березня 1953 року на сесії Київміськради Петра Шелеста обрали першим заступником голови міської ради. У телефонній розмові з високопосадовцем з Міністерства авіаційної промисловості СРСР Шелест зізнався, що його нове призначення стало несподіванкою для нього самого і він не бажає полишати завод та змінювати роботу. За умов, що склалися, Шелест намагався однаково сумлінно працювати на двох відповідальних посадах: «Вранці-рано їду на завод, обходжу цехи, проводжу оперативні і технічні наради. На 12-ту годину — в міськраду, до 3–4 години працюю там. Доповіді референтів, підписування паперів, приймання відвідувачів. Увечері знову на завод — так продовжувалося більше двох місяців. У міськраді опікую всю промисловість, будівництво, транспорт і адміністративні органи міста. Обсяг роботи величезний, але він мені не до душі»²⁰.

¹⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 104.

¹⁸ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 44, арк. 22.

¹⁹ Там само, ф. 1, оп. 5, спр. 399, арк. 9.

²⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 106.

*Зруйновані під час
Другої світової війни
будинки на перехресті
вулиць Хрещатик
і Леніна (тепер — вулиця
Б. Хмельницького).
На задньому плані —
будівля Центрального
універмагу.*

*Київ, 1950–1956 роки.
Автор зйомки В. Юдін.
Фото: ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-182312*

Працювати в міськвиконкомі Шелестові довелося в ті часи, коли столиця України переживала справжній будівельний бум. Навесні 1953 року виконком Київради виконував завдання щодо забезпечення графіка будівництва споруд на Хрещатику і прилеглих до нього вулицях: житлового будинку Метробуду та Укрпромзв'язку, адмінбудівель міськради, Міністерства лісової промисловості УРСР, Міністерства промислового будівництва УРСР, телевізійного центру, Будинку зв'язку, приміщення для державної консерваторії, бібліотеки по вулиці Кірова (нині вулиця Михайла Грушевського), готелю по бульвару Тараса Шевченка та ін.

Болючою для міста залишалася житлова проблема. Під час окупації Києва було зруйновано 33,5 % житлового фонду²¹. Середня забезпеченість житлом у столиці УРСР на початок 1950-х років становила лише 5,2 квадратного метра на мешканця²². Технічний знос житлового фонду в Києві на березень 1953 року сягав 650 млн карбованців. Близько 4,5 тисяч будинків потребували капітального ремонту²³. «Квартирне питання» було актуальним і для самого Петра Шелеста, про що свідчать рядки особистого щоденника: «А труднощів дуже багато, адже пройшло лише 5 років після війни, всього не вистачало. Головна вулиця Києва Хрещатик

²¹ Державний архів м. Києва, ф. р. 1, оп. 5, спр. 403, арк. 4.

²² Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. С. 103.

²³ Державний архів м. Києва, ф. р. 1, оп. 5, спр. 401, арк. 11.

*Телевізійний центр
на Хрещатику, 26.*

*Початок 1950-х років.
Фото опубліковано
С. Цаликом
на офіційному сайті
BBC.NEWS/Україна)*

*Павільйон
Виставки передових
досягнень народного
господарства УРСР.*

Кінець 1950-х років

ще лежить в руїнах. По суті, тільки починалася відбудова зруйновано міста. Великі труднощі з будівельним матеріалом, водою, електроенергією, паливом, житлом, продуктами харчування і товарами широкого вжитку. Через деякий час із Ленінграда в Київ приїхала Ірина з Вітасиком, мізерні наші пожитки вагоном відправили прямо на завод. Квартири в Києві немає і швидке її отримання не передбачається...²⁴ Ми розмістилися в готелі по вулиці Леніна, займаємо “люкс” — дві кімнати, балкон, ніби все добре, але готель є готель, а звідси всі незручності проживання з родиною»²⁵. Одним з ударних напрямів роботи київської міської влади в цей період стало розроблення програми надолужування відставання

²⁴ Квартиру П. Шелест отримав через два роки після переїзду до Києва.

²⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 100.

житлового будівництва і забудови Хрещатика, яка передбачала організації робіт на будівельних майданчиках у дві та три зміни²⁶.

У занедбаному стані перебували комунальна і соціально-культурна сфери міста. Недостатнім був рівень побутового забезпечення водою киян, бракувало шкіл і лікарень у місті. Після переїзду до Києва Петро Шелест на власному досвіді відчував нестачу в столиці УРСР продовольчих товарів: «З продуктами харчування складно, у магазинах все на картки, на базарі дорого, ось і їздимо на базари в села і районні центри Київської області: Таращу, Богуслав, Брусилів, Козелець, Жидівську Греблю, їздили і в інші села Житомирської та Чернігівської областей. Автомашини були власні, так що в будь який час можна було поїхати і закупити продукти значно дешевше, ніж у Києві»²⁷.

Знаючи базові потреби міста, Петро Шелест тримав у полі зору питання водопостачання Києва якісної питною водою, забезпечення городян овочами і фруктами. На засіданнях виконкому Київської міської ради під головуванням П. Шелеста розглядалися різноманітні питання, пов'язані з діяльністю Київплодоощторгу, будівництвом Дніпровського водогону, регулюванням цін на товари широкого вжитку для киян, капітальним ремонтом житла, доріг, тротуарів у столиці, забудовою Брест-Литовського шосе, історичної місцевості Дарниця, урочища «Теличка», спорудженням республіканської сільськогосподарської виставки, газифікацією приміщень Володимирського ринку. У статусі першого заступника голови виконавчого комітету Київської міської ради П. Шелест вживав заходи щодо поліпшення роботи Подільської насосної станції, благоустрою хуторів Позняки, Осокорки, Нивки, Кухмістерської слобідки, висловлював занепокоєння переведенням деяких закладів освіти з української на російську мову навчання²⁸. Врешті-решт у середині червня 1953 року Шелестові таки вдалося домогтися ухвали Київської міської ради про звільнення його від обов'язків першого заступника голови виконкому

²⁶ Державний архів м. Києва, ф. р. 1, оп. 4, спр. 630, арк. 131.

²⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 100.

²⁸ Державний архів м. Києва, ф. 1, оп. 4, спр. 633, арк. 4; спр. 638, арк. 149; спр. 641, арк. 4–5.

*Український авіабудівник
Василь Степанченко*

*Військово-транспортний
літак Ан-8*

Київміськради²⁹ та сконцентруватися лише на сфері управління авіаційним підприємством.

Упродовж 1953 року заводом було випущено 350 літаків Ан-2 різних модифікацій і призначень, створено службу експлуатації та ремонту, завершено спорудження інженерного і виробничого корпусів для дослідницько-конструкторського бюро Олега Антонова, прокладено дорогу в межах літально-випробувальної служби заводу³⁰. Наприкінці 1953 року підприємство отримало завдання виготовити дослідний зразок нового потужного військово-транспортного літака з двома турбогвинтовими двигунами. Опікуватися розробленням сучасного для того часу літака (в майбутньому матиме назву Ан-8) Петру Юхимовичу не довелося. Вмілого організатора виробництва П. Шелеста ЦК КПУ, за згоди Міністерства авіаційної промисловості СРСР, вирішив залучити до партійної роботи. Його наступником на посаді директора заводу став Василь Степанченко, який до призначення працював головним інженером Омського авіаційного заводу.

²⁹ Державний архів м. Києва, ф. 1, оп. 5, спр. 405, арк. 23.

³⁰ Там само, ф. 1160, спр. 45, арк. 26.

Розділ 3
ПОЧАТОК
ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ

«Історія є історією, її грубо звинувачувати нікому не дано права, інакше це розчарує людей, злидно відображається на вихованні молоді».

Зі щоденникових записів П. Шелеста

Парламентське ВИСВІЩЕННЯ

На початку лютого 1954 року Петра Шелеста було запрошено для розмови в ЦК КПУ і запропоновано перейти на партійну роботу. Попри небажання залишати авіаційний завод, Шелест змушений був підкоритися «закону партійної дисципліни», адже перехід на партійну роботу другим секретарем Київського міськкому КПУ, як з'ясувалося під час бесіди, заздалегідь погоджено із ЦК КПРС і профільним міністерством. На міській партійній конференції 10 лютого 1954 року Петра Шелеста обрано другим секретарем Київського міськкому КПУ, а за десять днів у пресі з'явився наказ про звільнення його від обов'язків директора заводу. Враховуючи багаторічний господарський досвід на посаді директора авіазаводу, Київський міськком КПУ доручив Шелестові опікуватися промисловістю, будівництвом, транспортом столиці України. За характером функціональних обов'язків новому секретареві міськкому партії доводилося часто бувати в заводських цехах, на будівельних майданчиках, здійснювати перевірку залізничного та водного транспорту Києва, брати участь у засіданнях партактиву, на яких вирішувалися питання, пов'язані з благоустроєм міста, ремонтом житлового фонду, електрифікацією околиць столиці, доборою кваліфікованих робітників і спеціалістів з числа молоді, яка виявила бажання поїхати на роботу в райони освоєння цілинних та перелогових земель.

Восени 1954 року, за вказівкою ЦК КПУ, Петра Шелеста обирають другим секретарем Київського обкому КПУ. Як у міськкомі, так і в обкомі КПУ, Шелест мав займатися промисловістю, будівництвом, транспортом, організаційною і кадровою роботою, але вже у масштабах міста й області. Як другий секретар Київського

*Дарницька
ТЕЦ*

обкому КПУ Петро Шелест проводив значну організаторську і політичну роботу з мобілізації трудових ресурсів для спорудження нових промислових об'єктів, будівництва потужної Дарницької ТЕЦ, введення в дію сільських електростанцій, газифікації міст Білої Церкви і Фастова, розгортанню робіт з будівництва автомобільного шляху Біла Церква — Одеса в межах Київської області, забудову і благоустрій м. Переяслава-Хмельницького, закладення нового водогону із забором води з Десни, зведення нових житлових масивів столиці, удосконалення транспортної мережі Києва. У 1954–1955 роках завершилася реконструкція заводів «Імені 1 Травня» (м. Біла Церква), «Червоний Жовтень» (м. Фастів), стали до ладу завод «Сантехвироби» та плодокомбінат у Сквирі, світлотехнічний завод у Броварах, завод холодильників у Василькові, деревообробний комбінат в Іванкові¹. Поза тим, у 1954 році було відкрито трамвайну лінію новоспорудженим мостом імені Патона до Дарниці. У середині 1950-х років підприємства Київщини освоїли багато видів нової продукції. Так, у 1954–1956 роках Київський завод радіоапаратури почав випускати перші радянські телевізори КВН і «Рекорд», радіоприймачі на елементах живлення.

Не залишався осторонь Петро Шелест суспільно-політичного життя країни. Важливим кроком у процесі десталінізації

¹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. Київ, 1981. С. 467.

суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 року), на закритому засіданні якого Микита Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчанням «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій. Позитивним змінам у суспільно-політичному житті країни сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою з метою поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в 1930-х — на початку 1950-х років. Після XX з'їзду процес реабілітації, розпочатий після смерті Й. Сталіна, набув нових форм і масштабів. Згідно з Указом Верховної ради СРСР «Про перегляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові, господарські злочини» від 24 березня 1956 року в Українській РСР було створено 13 комісій президії Верховної ради СРСР, на які було покладено завдання з розгляду справ засуджених за відповідні злочини та визначення доцільності утримання їх під вартою з огляду на громадську небезпеку заподіяного ними злочину. Комісіям надавалося право ухвалювати остаточні рішення щодо звільнення цих категорій засуджених. Спеціально створені тимчасові органи отримали право скорочувати терміни позбавлення волі для засуджених до непомірно великих покарань і звільнення певних категорій ув'язнених під поруку рідних і громадських організацій. До компетенції комісій належав також розгляд справ неповнолітніх, які утримувалися в трудових колоніях. З осіб, які підлягали звільненню згідно з рішеннями комісій, знімалася судимість і спричинені нею правові обмеження.

В Україні свою роботу комісії президії Верховної ради СРСР розпочали у квітні 1956 року і мали завершити до 1 жовтня 1956 року. Їхній склад було попередньо узгоджено в центральних партійних і державних органах. Головою комісії президії Верховної ради СРСР у Київській, Вінницькій та Черкаській областях було призначено Петра Шелеста. 10 квітня 1956 року він провів

Радянський телевізор KBH

перше організаційне засідання Комісії, на якому було з'ясовано кількість людей, які перебувають у в'язницях і таборах, число ув'язнених за категоріями: політичними, релігійними переконаннями, службовими і господарськими злочинами (близько 200 тисяч громадян). За приблизними підрахунками Комісії з реабілітації, для завершення перегляду справ репресованих у встановлені терміни необхідно було розглядати щодня 35–40 кримінальних справ. Така специфічна праця вимагала від членів Комісії титанічних зусиль, адже доводилося без відриву від основної роботи інколи працювати по 15–16 годин на добу. Петрові Шелесту як голові Комісії довелося побувати у всіх місцях ув'язнення, таборах особливого режиму і дитячих колоніях, розташованих на території Київської та сусідніх областей. У розмовах з ув'язненими під час ознайомлення зі справами засуджених за політичні злочини Петро Шелест зіткнувся з численними порушеннями прав громадян, доволі жорстокою практикою радянського правосуддя. За 8 місяців роботи Комісія розглянула 150 350 справ, внаслідок чого 8 500 осіб було негайно звільнено, іншим — скорочений термін ув'язнення². Робота в Комісії, на думку самого Петра Шелеста, виявилася для нього «великою школою життя, морального загартування та аналізу того, що відбувається в людському суспільстві».

Участь у процесі проведення реабілітаційних заходів дещо похитнула ставлення Шелеста до генсека Йосипа Сталіна. За словами молодшого сина Віталія, «Петро Шелест не міг простити Сталіну репресії проти власного народу, коли безпосередньо брав участь у роботі так званих реабілітаційних комісій у повоєнний період, зокрема, на Вінниччині, що мало на меті звільнити засуджених через судову упередженість і недбалість», однак відзначав персональний внесок генералісімуса у перемогу в Другій світовій війні та проведену ним «культурну революцію», яка передбачала соціальні ліфти для громадян із найбідніших суспільних прошарків³.

² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 112.

³ Головка Т. Між червоним та жовто-блакитним. Про маловідомі відгинки у політичній кар'єрі Петра Шелеста // День. 2015. 22 верес. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/mizh-chervonim-i-zhovto-blakytynm>

**КАНДИДАТ У ДЕПУТАТИ
РАДИ СОЮЗУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
по Білоцерківському виборчому округу № 498**

**ШЕЛЕСТ
Петро Юхимович**

Петро Юхимович Шелест — перший секретар Київського обкому КП України — народився в 1908 році в с. Андришів, Балаклійського району, Харківської області, в сім'ї селянина-бідняка.

Тринадцятирічним хлопцем він пішов у найми до куркулів, а з 1922 року виконував різні роботи в радгоспі «Улянівка», Податківської області.

У 1923 році тов. Шелест вступив в ряди комсомолу, працює слюсарю ремонтно-машинним на залізничній станції Основа, потім — слюсарем Харківського паровозоремонтного заводу.

З 1927 року Петро Юхимович вчиться в радпартшколі у місті Ізюм. Пізніше він працює секретарем Борівського райкому комсомолу, Харківської області.

В 1928 році тов. Шелест вступив в ряди Комуністичної партії Радянського Союзу. Його посилають вчитися у Харківський Комуністичний інститут імені Артема. Потім він вступає до Харківського інженерно-економічного інституту.

З 1932 по 1936 рік тов. Шелест працює на Маріупольському заводі імені Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно продовжуючи навчання у Маріупольському металургійному інституті, який він закінчив у 1935 році.

В 1936—1937 роках тов. Шелест — в рядах Радянської Армії.

В 1937 році Петро Юхимович поступає на харківський завод «Серп і Молот», де працює начальником цеху, начальником виробництва і головним інженером підприємства. Тут його обирають членом партійного комітету, депутатом Харківської міської Ради депутатів трудящих.

З 1940 року тов. Шелест — секретар Харківського міського партії.

В період Великої Вітчизняної війни він працює завідувачем промисловим відділом Челябінського обласного комітету партії, інструктором ЦК КПРС, потім партгорм ЦК КПРС на заводі в м. Саратові, заступником секретаря Саратовського обкому партії по промисловості.

З 1946 по 1954 рік тов. Шелест працює директором ряду промислових підприємств в Ленінграді і Києві.

В січні 1954 року тов. Шелест обраний другим секретарем Київського міського, а у вересні цього ж року — другим секретарем Київського обкому КП України.

В лютому 1957 року тов. Шелест обраний першим секретарем Київського обкому КП України.

За успішне виконання урядових завдань Петро Юхимович нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», «За трудову доблесть».

Петро Юхимович — депутат Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, член Президії Верховної Ради УРСР, депутат Київської обласної і міської Рад депутатів трудящих.

На XVIII з'їзді КП України його обрано кандидатом в члени ЦК КП України, а на XIX, XX і XXII з'їздах КП України — членом ЦК КП України. З лютого 1960 року він — кандидат в члени Президії ЦК КП України, а з 1961 року — член Президії ЦК КП України. На XXII з'їзді КПРС він обраний членом ЦК КПРС.

Виборці Білоцерківського виборчого округу № 498 висунули Петра Юхимовича Шелеста кандидатом у депутати Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Окружна виборча комісія Білоцерківського виборчого округу № 498 зареєструвала тов. Шелеста Петра Юхимовича кандидатом у депутати Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

ВСІ НА ВИБОРИ!
**Відамо свої голоси за кандидатів блоку
комуністів і безпартійних!**

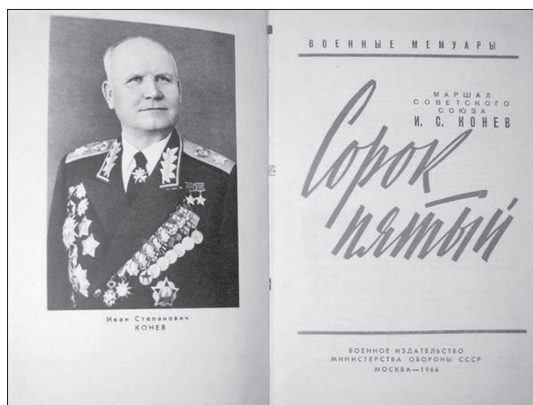
ДФ 14418.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Зам. 1026—5000. 14.11.1962.

*Виборча листівка кандидата в депутати Ради Союзу
Верховної ради СРСР по Білоцерківському
виборчому округу № 498 П. Шелеста.*

Березень 1962 року. Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, стр. 8, арк. 3

*Книга спогадів
Івана Конєва
«Сорок п'ятий»,
надрукована в 1966 році*

У часи «хрущовської відлиги» Петро Шелест не сприймав односторонньо негативні коннотації образу Йосипа Сталіна в уявленні сучасників. «У багатьох книгах, у низці статей, фільмів за останній час роль Сталіна висвітлюється одностороннє, тільки з негативної сторони, — писав перший секретар ЦК КПУ 14 квітня 1965 року, рецензуючи рукопис військових спогадів маршала Радянського Союзу Івана Степановича Конєва. — І. Конєв робить спробу усунути таку односторонність і показати діяльність Й. В. Сталіна в період Вітчизняної війни об'єктивно — не приховуючи ні позитивних, ні негативних сторін... Наша армія вийшла переможницею з цієї архіважкої війни і главнокомом цієї армії був Сталін — цього забувати не можна, інакше буде нанесено велику шкоду історичній правді». Відзначаючи в радянському суспільстві антисталінські настрої, Шелест вважав за доцільне підкоригувати «заяви» та «недомовки» автора спогадів про те що, «Сталін не розумівся в організації управління військами», бо такі судження «можуть викликати у читачів усіякі пересуди». У листі до ЦК КПРС, викладаючи враження від прочитаного, Петро Юхимович зазначав, що мемуари полководця⁴ заслуговують опублікування після доопрацювання уривку, в якому йдеться про роль генералісимуса Й. Сталіна «у вихованні у вищого генералітета Радянської армії ленінського розуміння і ставлення до війни»⁵.

⁴ Книга спогадів Івана Конєва під назвою «Сорок п'ятий» була опублікована в московському видавництві «Воениздат» у 1966 році.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 176–178.

Сентиментальне ставлення до постаті «вождя народів» у Шелеста простежується і в період, коли серед вищого партійного керівництва країни точилися дискусії щодо форми відзначення 90-річчя Йосипа Сталіна. У листопаді 1969 року під час бесіди з Леонідом Брежнєвим Петро Шелест висловив думку, що на могилі Сталіна слід встановити пам'ятник-бюст та згадати про ювілей «вождя народів» у пресі⁶. На засіданні політбюро ЦК КПРС 17 грудня 1969 року, коли виникла розмова про прийдешній сталінський ювілей, Петро Шелест виступив проти замовчування імені та ролі Сталіна. Після тривалих дебатів політбюро ЦК КПРС на чолі з Леонідом Брежнєвим прийняло рішення опублікувати в газеті «Правда» статтю з нагоди ювілею, в якій Сталін зображувався б як людина зі своїми достоїнствами та недоліками.

На сторінках щоденника за 7–8 січня 1969 року Петро Шелест вдався до власних досить позитивних оцінювальних суджень діяльності знаного радянського державного, військового і партійного діяча: «Буржуазна пропаганда та ідеологія багато пишуть і дають свої трактування про Й. В. Сталіна, і, потрібно сказати в цілому об'єктивно, набагато об'єктивніше, ніж ми самі, особливо наші сьгоднішні “вожді”, вони просто бояться згадати ім'я Сталіна. А потрібно було б навчитись декотрим нашим “керівникам” тактовної критики, об'єктивного висвітлення його політичної та організаторської діяльності. Й. В. Сталін був 30 років на чолі партії і держави, найважчі роки після громадянської війни, економічної розрухи, голоду і холоду, повного оточення капіталістичними країнами. Перші п'ятирічки, стахановські бригади у всіх галузях народного господарства. Підкорення Північного полюса і Арктики, переліт через Північний полюс в Америку. Індустріалізація і колективізація країни. Укріплення обороноздатності нашої держави. Перемога партії, народу на чолі з Сталіним у Великій Вітчизняній війні. Адже у бій ішли з вигуками: “За Батьківщину! За Сталіна!”. Це ж був лозунг партії і народу, не сам же Сталін вигдав його. Відбудова країни, її економіки, народного господарства після війни. Успіхи у зміцненні оборони країни і технічного прогресу. Все це успіхи країни, народу, партії, але також і Сталіна, і про

⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 316–317.

Григорій Гришко

нього говорили, бо з ним виховувалось ціле покоління. То чому ж про це мовчати? Це ж історія не тільки партії Сталіна, а історія народу. Були прорахунки та помилки, про них теж потрібно говорити. Історія є історією, її грубо звинувачувати нікому не дано права, інакше це розчарує людей, згубно відображається на вихованні молоді»⁷.

Посвідчення голови комісії президії Верховної ради СРСР з питань реабілітації Петро Шелест зберігав усе своє життя як підтвердження особистої причетності до процесу поновлення прав жертв політичних репресій, удосконалення радянського законодавства, звільнення тисяч невинних громадян з місць ув'язнення.

Після чотирирічної роботи на посаді другого секретаря обкому КПУ, 49-річного Петра Юхимовича 1 лютого 1957 року на пленумі Київського обкому КПУ обрано першим секретарем (попередник Шелеста — Григорій Гришко напередодні пленуму написав заяву про звільнення у зв'язку з тривалою хворобою), а наприкінці травня 1957 року постановою ЦК КПУ рекомендовано заступником голови Верховної ради Української РСР⁸.

У кріслі керівника області, за спостереженнями самого Шелеста, 75–80 % робочого часу витрачалося на питання сільського господарства, пошук форм і методів підвищення трудової, виробничої дисципліни серед працівників радгоспів та колгоспів, оскільки ЦК КПУ поставив перед партактивом області завдання вивести Київщину в число передових регіонів України щодо виробництва сільськогосподарської продукції. Виконання поставлених завдань вищим партійним керівництвом республіки Петро Шелест та його оточення сподівалися досягти шляхом підвищення врожайності зернових, кормових та інших культур у поліських

⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 299–300.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1773, арк. 8.

районах області, стимулювання праці колгоспників, закріплення професійних кадрів на селі.

Чимало особистих зусиль доклав Петро Шелест для подолання бюрократичних перешкод стосовно випробування у виробничих умовах високоврожайного сорту пшениці-808, виведеної невідомим на той час селекціонером, заступником директора Миронівської селекційно-дослідної станції Василем Ремеслом. Домігшись дозволу у М. Хрущова на експеримент, восени 1958 року на 250 гектарах колгоспники Київщини засіяли новий сорт озимої пшениці, яка упродовж шести років не змогла пройти процедуру «сортовипробування». Отриманий врожай виявився вище апробованого раніше насіннєвим наглядом сорту пшениці на 5–6 центнерів із гектара. Згодом ім'я В. Ремесла стало відоме за кордоном, а сорт пшениці Миронівська-808 називатимуть шедевром світової селекції⁹.

Велике значення в поліпшенні справ у сільському господарстві перший секретар обкому вбачав в організації практичного шефства промисловими підприємствами над колгоспами і радгоспами, яке виражалося у ремонті тракторів, сільгоспмашин, будівництві та механізації тваринницьких ферм, перекиданні механізаторів і техніки з міста в село на безоплатній основі.

Щоб продемонструвати серйозне ставлення керівництва області до економічних, побутових проблем сільських жителів у 1957 році із залученням провідних спеціалістів у Київському обкомі КПУ був розроблений перспективний план перебудови сіл, будівництва культурно-побутових, соціальних об'єктів, невеликих підприємств для переробки сільськогосподарської продукції. Заради експерименту було вирішено побудувати нове село із сучасними міськими

Василь Ремесло.

*Фото: ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-118787*

⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 125.

зручностями, яке мало стати прообразом проектування і забудови маленьких населених пунктів області. Для реалізації цієї мети Київський обком КПУ обрав село Ксаверівку Васильківського району, розташоване вздовж траси Київ — Одеса. Проект забудови села двоповерховими індивідуальними котеджами з необхідними господарськими будівлями колгоспники зустріли з величезним захопленням. Уже навесні 1958 року було закладено 100 фундаментів під котеджі різної архітектури і розмірів, розпочато будівництво комбікормового заводу, тваринницьких ферм, школи, Палацу культури, Будинку побуту, медпункту, магазину. Особливу увагу комплексній забудові села приділяв Петро Шелест. Він часто відвідував село, подовгу вів розмови з робітниками та колгоспниками. Перший секретар обкому постійно звертався на адресу ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР про виділення з державних фондів металу, труб, цегли, залізобетону, асфальту, лісу, кабелю, за що отримав чималу порцію критики від секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького за надмірні витрати дефіцитних будівельних матеріалів на кооперативне будівництво¹⁰.

Через деякий час про нове село Ксаверівку почали писати в союзних та республіканських газетах і журналах, показувати в телерепортажах, знімати кіно. Зразково-показове агромісто почали відвідувати численні делегації, зокрема з-за кордону. В один із приїздів до Києва Ксаверівку відвідав Микита Хрущов, після чого перший секретар ЦК КПРС, виступаючи на нарадах партактиву, закликав відповідальних працівників займатися перебудовою сіл на кшталт Ксаверівки. Схвальний відгук керівника радянської держави про кооперативне будівництво на селі спонукав Петра Шелеста продовжувати діяти в цьому напрямі. Досвід забудови Ксаверівки було використано для закладення нового села Кодаци Васильківського району, яке за короткий час стало модерновим селищем міського типу.

Початок роботи Петра Шелеста на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ співпав з реалізацією ініціативи М. Хрущова ліквідувати більшість органів галузевого управління промисловістю (міністерств) і перепідпорядкувати виробництво

¹⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С.123.

територіальним органам управління. У лютому 1957 року пленум ЦК КПРС прийняв ухвалу про створення в основних адміністративно-економічних районах країни раднаргоспів. Наприкінці травня 1957 року Верховна рада УРСР прийняла Закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР». На території України було створено 11 економічних адміністративних районів і одночасно ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворені із союзно-республіканських на республіканські. Найбільшим в Україні став Київський раднаргосп, який об'єднав промисловість і будівництво п'яти областей — Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. За таких умов на Київський обком КПУ лягла відповідальність у розміщенні служб, апарату раднаркому, забезпеченні транспортом, житлом і побутовими умовами працівників нової управлінської структури, усуненні перешкод у справі поліпшення управління промисловістю. Значно пізніше Петро Шелест визнає, що реформа управління не принесла бажаного ефекту, призвела до збоїв у виконанні шостого п'ятирічного плану. Успіхи, досягнуті Київською областю у промисловому та аграрному секторі в 1958 році, були відзначені вищим політичним керівництвом країни орденом Леніна. Пам'ятним 1958 рік виявився і в біографії Петра Шелеста. У зв'язку з 50-річчям 14 лютого 1958 року в центральній пресі був опублікований Указ президії Верховної ради СРСР про нагородження його найвищим орденом радянської держави, а в березні 1958 року першого секретаря Київського обкому партії від Богуславського виборчого округу обирають депутатом Верховної ради СРСР.

Стан піднесення та бадьорості, викликаний успіхами на професійній ниві, невдовзі змінився невимовним смутком по втраті матері, яку не зумів провести в останню путь у зв'язку із власною хворобою. Важкий настрій, тугу за найближчою і рідною людиною Петро Шелест переборював роботою. Уже в середині 1958 року Шелест переймався підготовкою до XXI з'їзду КПРС, прийманням додаткових і зустрічних планів області на честь партійного форуму, висуненням делегатів до Москви, підготовкою першої промови у стінах Палацу з'їздів перед вищим політичним керівництвом країни та численними делегаціями комуністичних і робітничих партій світу.

XXI з'їзд КПРС, який відбувся наприкінці січня 1959 року, став черговою сходинкою у партійній кар'єрі П. Шелеста. Його обирають членом ЦК КПРС. У новій якості Петро Шелест мав втілювати в життя семирічний план розвитку народного господарства в СРСР, ухвалений на XXI з'їзді партії. Семирічний план передбачав рішучий ривок у забезпеченні населення житлом, товарами споживання, посилення економічного потенціалу країни задля прискорення побудови «матеріально-технічної бази комунізму» в СРСР. Упродовж 1959–1965 років, за задумом М. Хрущова, країна Рад мала «наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни за виробництвом продукції на душу населення». Передбачалося, що промислове виробництво УРСР мало зростати приблизно утричі швидше, ніж воно зростало у США за останні 40 років, і майже у п'ять разів швидше, ніж в Англії.

Безпосередньо перед керівництвом партійної організації Київщини було накреслено завдання на кінець семирічки загальний обсяг промислового виробництва збільшити, порівняно з 1958 роком, майже на 70 %, зокрема в машинобудуванні, приладобудуванні, промисловості будматеріалів — удвічі, в легкій і харчовій промисловості — у 1,5 раза; підвищити врожайність зернових культур на 25–30 %, виробництво цукрових буряків — у 1,3 раза, картоплі — удвічі. Крім того, трудівники області зобов'язувалися семирічку із виробництва м'яса і молока виконати не за сім, а за п'ять років¹¹.

Реалізуючи на практиці ейфорійну ідею Микити Хрущова, Петрові Шелесту неодноразово доводилося стикатися з численними фактами обману, окомилювання з боку керівників окремих підприємств, прагненнями апаратних працівників домогтися значних показників будь-яким шляхом. Завдяки публікації в газеті «Известия» в грудні 1959 року всій країні стало відомо про факти приписування виробництва продукції, рільництва і тваринництва в Березанському районі Київської області. Описуючи події кінця 1950-х — початку 1960-х років на сторінках власного щоденника, Петро Шелест піддавав критиці особистий стиль роботи, просякнутий стереотипами рапортomanії та нещирості у спілкуванні з підлеглими: «2 січня 1960 року. Біла Церква. XX районна

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 53, спр. 1399, арк. 122.

партійна конференція. Я присутній і виступаю на ній. Мабуть увесь такий стиль нашої роботи, що потрібно прикрасити, показати “ріст”. А як цей ріст задовольняє країну, народ — це вже інша справа, інше питання. Ось і мої тези виступу не відрізняються від загального тону, хоч у душі інше: “1959 рік був гарним роком, промисловість працювала добре” (хоч це далеко не так — тракторів, автомашин, гуми, запасних частин, комбайнів, інших сільськогосподарських машин, мінеральних добрив і будівельних матеріалів явно не вистачає)... Значно просунулась вперед наука і техніка. Наводжу на підтвердження цього запуск штучних супутників. (Але кого ці “супутники” цікавлять, коли в колгоспах немає заліза для ремонту найпростішого сільгоспінвентарю; запасними частинами трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини забезпечуються на 40–50 %). Директиви такі, щоб семирічку виконати за 6 років. Спершу п'ятирічку зробили семирічкою, а тепер ставили завдання — семирічку за 6 літ. Нікому ця неймовірна плутанина не потрібна. Народ до цього у більшості ставиться скептично»¹².

Потайки піддавав себе критиці Петро Шелест і за участь у «господарсько-політичному ажіотажі» навколо успіхів Рязанської області щодо виробництва м'яса (впродовж 1959 року в області збільшено виробництво м'яса в 3,8 рази, заготівлі в 3 рази, за що Шелест 25 грудня 1959 року Указом Верховної ради СРСР отримав медаль «За трудову доблесть»). Віддаючи собі звіт, що «рязанський досвід» — це чистої води окомизилування та авантюра, П. Шелест змушений вдатися до подібних методів у Київській області. У лютому 1960 року, за згодою першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, майданчиком для експерименту П. Шелест обрав колгосп «Червоний хлібороб» (с. Червоне Обухівського району), який за короткий термін часу мав забезпечити 300

Медаль
«За трудову
доблесть»

¹² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 131.

центнерів м'яса на 100 гектарів. Заради досягнення небачених показників у м'ясозаготівлі партійне керівництво області дало згоду на виділення колгоспу 300 тисяч карбованців кредиту на закупівлю 1 200 голів великої рогатої худоби, 500 свиней та зобов'язувалося надати «послідовникам рязанців» 100 тонн концентрованих кормів та 50 тонн сухого жому. Попри швидке насичення навесні 1960 року магазинів та ринків міст області свининою та яловичиною (шляхом інтенсивного вирізання поголів'я великої рогатої худоби та свиней), продовольче постачання жителів Київщини залишалося на низькому рівні. Поліпшити ситуацію в сільському господарстві П. Шелест прагнув шляхом посилення дисципліни, поліпшення загальної культури землеробства та нарощування виробничих потужностей підприємств з перероблення сільгосппродукції. На особистому контролі П. Шелеста перебували питання добудови Київського м'ясокомбінату та спорудження в 1961 році за вказівкою М. Хрущова Яготинської птахофабрики¹³.

Відаючи левову частку свого часу проблемам сільського господарства, Петро Шелест не полишав цікавитися станом справ у столиці України. Наприкінці 1950-х — початку 1960-х років перший секретар обкому опікувався питаннями будівництва Київської ГЕС. Неодноразово брав участь у засіданнях архітектурного управління Києва, на яких розглядалися питання реконструкції центральних вулиць столиці, спорудження кіноконцертного залу на 4 тисячі місць (згодом набуде назви Палац «Україна»). У часи перебування П. Шелеста на чолі Київської області в січні 1958 року в столиці було відкрито перший у СРСР панорамний кінотеатр «Дніпро» з глядацькою залогою на 540 місць. На початку листопада 1960 року в столиці України введено в дію метрополітен завдовжки 5,2 кілометра (попри великий спротив, Шелест підтримав пропозицію будівельників перетворити міст через Дніпро для метрополітену в об'єднану магістраль — для метро та автомобільного транспорту), а в грудні того ж року відкрито найбільший в республіці Палац спорту.

У загальному обсязі роботи на посту першого секретаря Київського обкому КПУ П. Шелестові, крім вирішення господарчих

¹³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 135.

Будівництво Київської ГЕС.

1950-ті роки.

Фото: VYSHHOROD_UA

проблем, ставилося в обов'язок займатися впровадженням у життя ідеологічних постулатів КПРС. Так, наприкінці 1950-х років Шелест як керівник обласної партійної організації долучився до антирелігійної кампанії, що набирала обертів у країні. Новий наступ на церкву передбачав заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, які розглядалися вищим політичним керівництвом СРСР як «розплідники мракобісся», здатні підживлювати релігійні пережитки. Затверджений Радою міністрів СРСР план поетапного закриття монастирів передбачав за два-три роки скоротити їх до мінімальної кількості. Як пряме керівництво до дій сприйняла рішення союзного уряду Рада міністрів УРСР, ухваливши 17 липня 1958 року постанову про ліквідацію в 1959 році восьми монастирів із сорока наявних у республіці.

Виконуючи постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ з питань науково-атеїстичної пропаганди, 1 грудня 1960 року П. Шелест звернувся з листом на адресу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного з проханням санкціонувати проведення відповідних заходів щодо дальшого обмеження сфери діяльності монастирів, розташованих

Петро Шелест з родиною

у м. Києві: «1. Враховуючи пропозиції громадськості про охорону історичних пам'яток Лаври від руйнування є можливість закрити ближні печери, які є складовою частиною чоловічого монастиря Києво-Печерської Лаври. Після закриття цих печер монастир втратить своє значення і перетвориться в невелику приходську церкву. 2. Доцільно також здійснити обмеження діяльності Флоровського жіночого монастиря, де проживає 295 монахинь. З цією метою потрібно певну кількість монахинь

пересилити на вільні місця в жіночих монастирях, розташованих в інших областях, а решту — віком до 35 років — залучити до суспільно-корисної праці. Проведення цих заходів, поряд з повсякденною атеїстично-виховною роботою серед населення, дозволить найближчим часом повністю ліквідувати згадані монастирі, які являються вогнищами релігійного мракобісся і розсадниками розтлінної буржуазної ідеології».

У процесі боротьби з релігійними пережитками впродовж 1959–1960 років на території Київщини розпалися і припинили своє існування 70 релігійних громад, ліквідовано Введенський жіночий монастир¹⁴, обмежено доступ до Києво-Печерської лаври. Закриття культових споруд, а також їх наступне переобладнання під склади, установи соціально-культурного призначення часто спричиняло невдоволення та заворушення місцевого населення¹⁵. У квітні 1961 року П. Шелестові довелося втрутитись у конфлікт між Уповноваженим Ради у справах православної церкви при Раді міністрів СРСР по Київській області і м. Києву

¹⁴ Державний архів Київської області, ф. 4828, оп. 4, спр. 129, арк. 1.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1470, арк. 122–123.

М. Бібіком та служителями культу щодо закриття Андріївської церкви, який загрожував вилитись у вуличну демонстрацію вірян у центрі столиці.

Чітко дотримувався лінії КПРС Петро Шелест і в оцінці Угорської революції 1956 року. Наприкінці 1956 – початку 1957 років серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке вбачало в угорських подіях початок згортання процесу десталінізації в СРСР. Щоб якимось розрядити обстановку, Київський обком партії рекомендував ЦК КПУ вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на думку Шелеста, «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоднішнього Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. До того ж вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹⁶.

Не викликали заперечень у Шелеста дії його підлеглих з відділу агітації та пропаганди обкому КПУ, націлені на подолання проявів буржуазної ідеології в доробках творчої інтелігенції та журналах Академії наук УРСР, виправлення на тлі критики культу особи Сталіна недоліків, пов'язаних з беззастережною реабілітацією письменниками та науковцями історичного минулого України¹⁷. Не залишався перший секретар обкому осторонь боротьби силових структур з виявами відкритого невдоволення населення Київщини рішеннями ЦК КПРС (травень 1962) про підвищення роздрібних цін на м'ясо, масло, молоко. Навесні 1962 року на підставі списку, підготовленого Комітетом держбезпеки, Петро Шелест і керівники партійних осередків на місцях розгорнули «профілактичну роботу» з комуністами, які не приховували власного обурення щодо зменшення та погіршення продовольчого постачання, дефіциту споживчих товарів, зростання цін.

Беззастережне виконання всіх директив вищого партійного керівництва, вміло налагоджена П. Шелестом партійно-організаційна робота в Київській області була належним чином оцінена ЦК Компартії України. В характеристиці на П. Шелеста від

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 26–27.

¹⁷ Там само, оп. 53, спр. 1399, арк. 122.

17 липня 1961 року перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний зазначав: «На керівній роботі проявив себе вмілим організатором, ініціативним та дисциплінованим працівником, добре знаючим промислове виробництво. Постійно працює над підвищенням своїх знань, приділяє значну увагу вивченню та впровадженню передового досвіду в промислове та сільськогосподарське виробництво». Репутація міцного господарника, доброзичливі відносини з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним сприяли подальшому просуванню П. Шелеста кар'єрними сходинками. У серпні 1962 року його обирають секретарем ЦК КПУ, відповідальним за розвиток машинобудування.

Після того як перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов у першій декаді вересня 1962 року оприлюднив свої міркування стосовно перебудови партійних органів за виробничим принципом, П. Шелест з іншими відповідальними працівниками ЦК мусив перейматися втіленням у життя на території республіки чергової апаратної реформи, яка передбачала розчленування парткомів на промислові та сільськогосподарські¹⁸. Петро Шелест був одним з авторів колективної доповідної записки секретарів ЦК КПУ та заступників голови Ради міністрів УРСР на адресу президії ЦК КПУ від 15 вересня 1962 року, в якій висловлювалася низка застережень, зокрема про недоцільність розподілу радянських органів на території республіки. Однак пропозиції відповідальних працівників ЦК КПУ щодо організаційних форм побудови партійних та радянських органів в Україні були відхилені першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим¹⁹.

Внаслідок реорганізації керівних партійно-державних та господарських органів УРСР у грудні 1962 року було створено Бюро ЦК КПУ з керівництва промисловим виробництвом, якому підпорядковувалися відділи важкої промисловості, машинобудування, оборонної промисловості, легкої, харчової промисловості, торгівлі, транспорту та зв'язку, будівництва і міського господарства²⁰.

¹⁸ Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953–1964 гг. / сост. О. В. Хлевнюк и др. Москва : Рос. полит. энциклопедия, 2009. С. 457–467.

¹⁹ Там же. С. 540.

²⁰ Там же. С. 458.

*Палац піонерів і школярів
(1962–1965 роки).*

*Архітектори: А. Мілецький,
Е. Більський.*

*Інженери: А. Печенов,
Л. Лінович*

*Турбогвинтовий, широкофюзеляжний,
транспортний літак Ан 22 «Антей»*

Очолювати новостворену структуру президія ЦК КПУ доручила Петрові Шелесту. З перших днів на посаді голови Бюро з керівництва промисловим виробництвом йому довелося зіткнутися з недоліками перебудови компартійних органів за виробничою ознакою, приділяти багато часу на усунення конфліктів і незгод між секретарями обкомів промисловості та сільського господарства. Обіймаючи високу управлінську посаду, в листопаді 1962 року П. Шелест домігся дозволу Москви на спорудження в Києві, на схилах Дніпра, величної трьохповерхової будівлі Палацу піонерів і школярів, розрахованої на одночасне перебування 26,5 тисяч дітей. Поза тим, на особливому контролі секретаря ЦК КПУ перебували питання, пов'язані з нарощуванням потужностей автомобільного заводу «Комунар» у м. Запоріжжі, випробуванням і виробництвом транспортного літака Ан-22 «Антей», прокладанням окружної автомобільної дороги навколо Києва, будівництвом магістралі Москва — Київ²¹, будівництвом приміщень для Київського інституту автоматики.

²¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 146, 149–151.

Проводи М. Підгорного (стоять) на роботу до Москви.

*3 липня 1963 року,
Урядова резиденція
у с. Валки
Вишгородського району
Київської області.
Фото опубліковано
М. Лисенковим
та А. Сорокіним
у журналі «Родина»
(2019, № 2)*

Черговий зигзаг у кар'єрі П. Шелеста випав на літо 1963 року. На червневому пленумі ЦК КПРС 1963 року керівника республіканської партійної організації М. Підгорного обрали секретарем ЦК КПРС, відповідно посада першого секретаря ЦК КПУ стала вакантною. Переїзд патрона до Москви викликав у П. Шелеста тривожний настрій. «Мені ж зовсім погано, — ділився своїми почуттями на сторінках щоденника Шелест, — я тільки що прийшов працювати до ЦК і почав свою діяльність впевнено, маючи підтримку Підгорного... Я трохи занепокоєний з приводу того, з ким доведеться працювати. Це питання дуже важливе...»²². Проте хвилювання та неспокій виявилися марними. Серед трьох кандидатур на посаду керівника республіки М. Хрущов особисто підтримав П. Шелеста. 2 липня 1963 року учасники пленуму ЦК КПУ одностайно підтримали пропозицію прибулого з Москви секретаря ЦК КПРС М. Підгорного про обрання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелеста.

²² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 152.

Розділ 4
«ДИРЕКТОР УКРАЇНИ»

*«У Москві він ставав українським дисидентом,
в Києві – авторитарним правителем.
Політичний талант у нього був вродженим,
він дуже добре маневрував, а душею
він відпочивав, коли спілкувався з простими
людьми на життєвому рівні. У ті роки
коли його ще по портретах не знали,
по дорозі на дачу він любив заїхати
в яке-небудь село, посидіти і поговорити
з простим дядьком чи бабцею про життя,
про проблеми. Для нього це було підживленням».*

Віталій Шелест

У розпал літа 1963 року вся повнота політичної влади в Українській РСР зосередилась у руках Петра Шелеста. «Мені трохи страшнуvато за весь об'єм роботи і відповідальність, що лягли на мене», — написав у щоденнику П. Шелест відразу після обрання його першим секретарем ЦК КПУ. Опинившись біля владного керма, Петро Юхимович насамперед мав налагодити гармонійні відносини з членами президії ЦК КПУ. Вибудувати якнайшвидше регламентовану систему робочих стосунків у межах керівного партійного органу, за спостереженнями завідувача республіканської редакції Радіо-телеграфного агентства України при Раді міністрів УРСР О. Васильєва, Петру Юхимовичу не вдалося. Як стверджував наближений до політичного бомонду середини 1960-х років журналіст: «В перші місяці П. Ю. Шелесту було важко працювати, знаходити необхідні контакти, зв'язки зі своїми колегами. І хоча на тому ж Пленумі обрали нового другого секретаря ЦК — М. О. Соболя, колишнього першого секретаря Харківського обкому партії (І. П. Казанець через два тижні після Пленуму був затверджений Головою Ради Міністрів УРСР), обстановка в президії ЦК КП України була для П. Ю. Шелеста не дуже легкою. Наведу такий факт. Наприкінці вересня 1963 року М. С. Хрущов повинен був прибути на південь України. Я терміново вилетів до Миколаєва... прибуття Хрущова чекають на військово-морському аеродромі... Поблизу широченної бетонної смуги на зеленому трав'яному килимі встановлено великий брезентовий намет. Біля нього зібралися Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко, Голова Ради Міністрів УРСР І. П. Казанець, секретар ЦК КП України В. Г. Комяхов, обласні керівники. А де ж перший секретар ЦК?

Іван Казанець

Василь Комахов

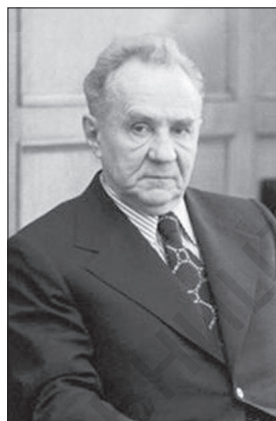
Дем'ян Коротченко

І тут я побачив приземкувату міцну постать П. Ю. Шелеста. Він самотньо крокував туди-сюди по бетонній смузі. Мені конче потрібно було знати час прибуття Хрущова і його маршрут по Миколаївській області, щоб повідомити про це у Київ. Я підійшов до Шелеста і запитав про це. Петро Юхимович відверто зрадив моїй присутності і не відпускав від себе з півгодини. Зараз уже детально не пригадую всієї розмови, яка в основному точилась навколо майбутнього прибуття Хрущова, але добре пам'ятаю слова Шелеста, сказані наприкінці з якоюсь гіркотою: «Важко доводиться, дуже важко... Це тобі не обком». Він кинув сумний погляд у бік брезентового намету»¹.

Серед членів президії ЦК КПУ близьким до Петра Шелеста був другий секретар ЦК КПУ Микола Олександрович Соболев. Петро Юхимович довіряв М. Соболю важливі доручення. У 1964 році під час усунення М. Хрущова на нього поклалися організаційні завдання щодо збору в Києві всіх членів, кандидатів і членів ревізійної комісії ЦК КПРС та стеження за членом ЦК КПУ Ольгою Іващенко, яка намагалася попередити керівника держави про «двірцевий переворот»². За висловом Петра Шелеста, в «єдиний

¹ Васильєв О. Святе слово совість // Сільські вісті. 1989. 22 берез.

² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 194, 206; Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) // Наукові праці історичного

*Олександр Ляшко**Серафим Крикун**Олексій Косигін*

упряжці»³ працював з Головою Ради міністрів УРСР Іваном Казанцем. Міцні та довірчі відносини існували між першим секретарем ЦК КПУ та головою президії Верховної ради УРСР Дем'яном Коротченком. Не існувало комунікативних перешкод у спілкуванні Петра Юхимовича з секретарем (з 1966 року другим секретарем) ЦК КПУ Олександром Ляшком, українським вченим у галузі колоїдної хімії, секретарем ЦК КПУ з ідеології (1968–1972 роки) Федором Овчаренком та першим заступником голови КДБ при РМ УРСР Серафимом Крикуном.

Товариськість і дружба збережуться між Петром Шелестом та осілим у Москві секретарем ЦК КПРС Миколою Підгорним. На засіданнях президії/політбюро ЦК КПРС Петро Шелест завжди виступав у тандемі з Миколою Підгорним. «Я в усіх заходах підтримував Підгорного, оскільки бачив його розумні пропозиції», — наголосить у своїх мемуарах Петро Шелест⁴. Гарні відносини у Петра Юхимовича склалися з Головою Ради міністрів СРСР Олексієм Косигінін та його першим заступником Дмитром Полянським. Новоспеченому першому секретарю ЦК КПУ

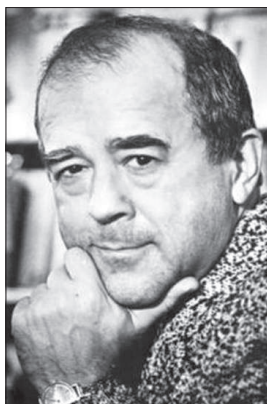
факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXVIII. С. 229–230.

³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 663.

⁴ Там само. С. 215.

Дмитро Полянський

Віталій Коротич

Іван Дзюба

благоволив і керівник країни Микита Хрущов. Петро Юхимович та Микита Сергійович були схожі між собою: зовнішністю, імпульсивним характером, манерами. Згідно з характеристикою поета-шістдесятника Віталія Коротича, «Шелест мав амплуа милого провінційного Хрущова»⁵. Схожу думку обстоює літератор Іван Дзюба: «Складалося враження, що Хрущов висунув його (П. Ю. Шелеста. — *Авт.*) за ознакою подібності до самого себе: схожа опецькувата комплекція, схожа кругла фізіономія темпераментного сангвініка... схожа манера багатослівно імпровізувати»⁶. Під час неодноразових відвідин України в 1963–1964 роках Микита Сергійович часто-густо в приватній обстановці (під час трапези у резиденції під Києвом, на полюванні) вів доволі тривалі розмови з Петром Юхимовичем не лише про стан промисловості та сільського господарства в республіці, а й про діяльність Й. Сталіна, обставини арешту Л. Берії, розгром улітку 1957 року «антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна»⁷. Незважаючи на довготривалі і стійкі, ділові та неформальні відносини з М. Хрущовим, П. Шелест опиниться серед змовників у Кремлі, які внаслідок закулісних політичних інтриг у жовтні 1964 року позбавлять першого секретаря ЦК КПРС влади.

⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 714.

⁶ Там само. С. 763.

⁷ Там само. С. 167.

*Микита Хрущов
і Петро Шелест
на кукурудзяному
полі.*

*Автор фото:
В. Темін.
1963–1964 роки.
Джерело фото:
МАММ/МДФ*

Серед вузького кола осіб, з думкою та порадами яких Петро Шелест рахувався, були його помічники: Олександр Пахаренко⁸,

⁸ Пахаренко Олександр Григорович народився 17 квітня 1914 р. у м. Омську у сім'ї залізничника. У 1929–1931 рр. навчався у фабрично-заводському училищі на станції Основа (Південна залізниця). Протягом 1932–1934 рр. — студент Харківського електрокомбінату. Згодом продовжив навчання у Московському електрокомбінаті. У 1936–1937 рр. — технік, інженер відділу головного механіка Дарницького вагоноремонтного заводу. У 1937–1939 рр. — завідувач відділу учнівської молоді та піонерів Дарницького райкому ЛКСМ України. Упродовж 1939–1941 рр. — інспектор контролю при начальнику заводу, начальник адміністративно-господарського відділу, начальник відділу найму, інженер відділу головного механіка, інженер спецвідділу Дарницького вагоноремонтного заводу в місті Києві. У 1941–1942 рр. — інженер спецвідділу Канаського вагоноремонтного заводу Чуваської АРСР. У 1943 р. О. Пахаренка затверджено інструктором оборонного відділу Чуваського обкому партії. В 1944 р. відкликано в ЦК КППС і за путівкою управління кадрів направлено в розпорядження ЦК КПУ. У 1944–1945 рр. — завідувач військового відділу Дарницького райкому КПУ. У 1945–1948 рр. — інструктор оргінструкторського відділу Київського обкому КПУ. Протягом 1948–1962 рр. — помічник першого секретаря Київського обкому КПУ. У 1956–1963 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Із серпня 1962 р. по липень 1963 р. — помічник секретаря ЦК КПУ. Із липня 1963 р. по 1 червня 1972 р. — помічник першого секретаря ЦК КПУ. Із червня по жовтень 1972 р. — інспектор ЦК КПУ. Із жовтня 1972 р. на пенсії. Указом президії Верховної ради СРСР від 25 серпня 1971 р. нагороджений «Орденом Жовтневої революції».

Микола Кучер⁹, Микола Турчанінов¹⁰. Певний вплив на Петра Шелеста мав його молодший син Віталій. В одному з інтерв'ю Віталій Петрович Шелест охарактеризував відносини з впливовим

⁹ Кучер Микола Тимофійович народився 28 листопада 1908 р. у с. Староживотіві (нині с. Старий Животів у складі с. Якимівка) Оратівського району Вінницької області в селянській родині. Упродовж 1917–1924 рр. навчався у трудовій школі у с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. В 1927 р. — юнкор газети «Комсомолец України» (м. Харків). У 1928–1930 рр. — працівник редакції комсомольської газети «Молодий Большевик» (м. Київ). У 1930-х рр. працює журналістом київських газет «Молодий Большевик», «Молодий пролетар», «Комсомолец України». Член КПРС з 1941 р. У період Другої світової війни: старший літературний співробітник газети «Сталинское знамя» (38-ма армія РСЧА, Південно-Західний фронт), слухач Військово-політичної академії РСЧА (1942–1943 рр. м. Москва), інструктор 7-го відділу Політуправління Четвертого Українського фронту (1944–1945 рр.) та Центральної групи військ Радянської армії у Чехословаччині (1945–1946 рр.). У 1946 р. — відповідальний секретар редакції газети «Ленінський прапор» Київського військового округу. З жовтня 1948 р. — відповідальний секретар газети «Колгоспник України». У 1948–1951 рр. навчався у Вищій партійній школі при ЦК КП(б)У. З 1951 р. — заступник відповідального секретаря газети «Колгоспне село» (м. Київ). З жовтня 1953 р. — помічник секретаря ЦК КПУ. Наприкінці грудня 1958 р. М. Кучера затверджено помічником першого секретаря ЦК КПУ. Нагороджений медаллю «За оборону Києва» (1962 р.), Орденом Трудового Червоного Прапора (1971 р.). Із червня 1972 р. на пенсії.

¹⁰ Турчанінов Микола Іванович народився у березні 1912 р. в Одесі. Виховувався без батька. З матір'ю, яка працювала наймичкою у заможних селянських господарствах, перебрався до села Чуйкове (нині — Олександрівка Ширяївського району Одеської області). У 1928 р. вступив до лав ЛКСМУ. У 1932–1936 рр. навчався в Одеському сільськогосподарському інституті. Протягом 1936–1940 рр. — завідувач навчальної частини Ново-Бузької зоотехнічної школи Миколаївської області. У липні 1940 р. наказом Наркомзему УРСР призначений завідувачем учбової частини Бобринецької школи середньої сільськогосподарської освіти. У розпал німецько-радянської війни у серпні 1941 р. евакуйований до Сталінградської області. З 1942 р. у лавах Радянської армії. Перебував на партійно-політичній роботі на посадах: заступника командира батальйону по політичній частині, агітатора полку, інструктора політвідділу тилу фронту по кадрах. Після демобілізації з Радянської армії в 1946 р. працював заступником керуючого Чернівецької обласної контори «Укрторгплодоовчтреста». Протягом 1948–1951 рр. — директор Українських республіканських курсів Міністерства заготівель СРСР (м. Чернівці). У квітні 1951 — січні 1958 р. — заступник завідувача сільськогосподарського відділу ЦК КПУ. Із січня 1958 р. по травень 1972 р. — помічник секретаря ЦК КПУ, з травня по грудень — інспектор ЦК КПУ. У 1971 р. нагороджено Орденом Трудового Червоного Прапора. Указом президії Верховної Ради УРСР у березні 1972 р. М. Турчанінову присвоєно почесне звання «Заслужений агроном УРСР». З грудня 1972 р. на пенсії.

Олександр Пахаренко

Микола Кучер

Микола Турчанінов

батьком так: «Це були довірливі стосунки. Як у старшого товариша з молодшим. Він прислухався до моєї думки, інколи просив мене висловитися по якому-небудь питанню. Навіть допускав мене до ознайомлення з так званими шифровками, у нього не було часу, щоб усі їх прочитати — кожен день він отримував не менше 300–350 сторінок. Це були шифровки від послів та інші документи, вони не були секретними, але все ж були достатньо закритими. Він просив мене приїздити вечором та проглядати ці папери, я відсіював нецікаве і готував йому короткий реферат, а потім ми ще на ці теми бесідували. Це стосувалось, в основному, зовнішньої політики, він навіть прислухався до моєї думки. Я все-таки бував за кордоном, мав деякий особистий досвід. Що стосується науки — фізики, математики, філософії, — він до мене прислухався уважно. Активне спілкування мали ми і з приводу мистецтва. Наприклад, я самим активним чином брав участь в тому, щоб стосовно фільму Ілленка “Білий птах з чорною ознакою” було прийнято позитивне рішення... Наприклад я скористався, як нині прийнято говорити, адміністративним ресурсом, для того щоб створити в Києві академічний Інститут теоретичної фізики. Цьому була досить різка протидія з союзної

Віталій Шелест

*Микита Хрущов та Петро Шелест на відкритті першої черги
Північно-Кримського каналу.
Жовтень 1963 року*

академії наук, Держкомітету по науці та техніці, вважалась, що на Україні сидять «гречкосії», їм такий інститут не потрібний. Для того щоб отримати санкцію і створити такий інститут, та ще з міжнародним статусом, я задіяв батька дуже сильно. Інколи він мені навіть говорив: «Та відчепись ти від мене з цим інститутом, інших справ по горло!»⁴¹.

Зайнявши головне номенклатурне крісло, Петро Шелест зіткнувся із багатьма викликами одночасно. У 1963 році Україну спіткав неврожай, тож Петру Юхимовичу довелося терміново займатися проблемами розвитку аграрного сектора. На особливому контролі у Шелеста перебувала ініційована Микитою Хрущовим програма зрошування півдня України. У жовтні 1963 року за участі Микити Хрущова та Петра Шелеста відбулося відкриття першої черги Північно-Кримського каналу, призначеного для зрошення більш ніж 300 тисяч гектарів в Криму та Херсонській області, водопостачання Сімферополя, Феодосії, Керчі, Шолкіно, Судак, сільських населених пунктів Сімферопольського, Кіровського та Ленінського районів. Одночасно Шелест захопився розвитком

⁴¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 745, 747.

Фрагмент Північно-Кримського каналу.

Фото: tsdkffa.archives.gov.ua

дорожньої інфраструктури в Україні. У липні 1963 року він доручив підготувати комплексну пропозицію з будівництва залізобетонної автомобільної траси Москва – Брянськ – Київ.

Наприкінці весни 1964 року Петро Шелест мусив реагувати на подію, яка сколихнула український соціум. 24 травня 1964 року в самому центрі Києва протягом доби палала Державна публічна бібліотека Академії наук України. Невблаганне полум'я за лічені хвилини пожерло раритетні видання та рукописи. Наслідки пожежі були катастрофічними. За інформацією, яка надійшла до ЦК Компартії України, стихією було знищено майже 500 тисяч одиниць літератури, що становило приблизно 20 відсотків усього книжкового фонду¹². Пожежа в столиці України не залишилася непоміченою і для світової громадськості. Вже 25 травня 1964 року до Президії Академії наук УРСР звернулися посольства Сполучених Штатів Америки, Франції, які намагалися з'ясувати масштаби втрат однієї з найбільших книгозбірень Європи. А офіційний Київ продовжував зберігати мовчанку, наче пожежа стосувалася цілком ординарного об'єкта, який не заслуговував

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3749, арк. 28.

*Наслідки пожежі у Державній публічній бібліотеці АН УРСР.
24 травня 1964 року*

на увагу. Перший секретар ЦК Компартії України мав дотримуватися негласного правила командно-адміністративної системи — утаємничувати будь-які екстраординарні події в житті суспільства. У ті дні Петро Шелест записав у щоденнику: «Багато галасу навколо пожежі бібліотеки в Академії наук України. За доповідями загинуло багато унікальних книг»¹³. Після консультацій з головою КДБ при Раді міністрів УРСР В. Нікітченком Петро Шелест дав вказівку опублікувати коротеньке повідомлення про пожежу на шпальгах кийвської міської газети «Вечірній Київ» для того щоб частково заспокоїти громадську думку.

Без зайвого розголосу, проте винятково швидко на пожежу в бібліотеці відреагувало вище політичне керівництво республіки. Вже 5 червня 1964 року президія ЦК КПУ прийняла постанову,

¹³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 174.

в якій визнавала діяльність керівництва бібліотеки та президії Академії наук УРСР вкрай незадовільною. За серйозні недоліки в роботі директора бібліотеки В. С. Дончака було звільнено з роботи, партійне стягнення оголошувалося віце-президентові АН УРСР академіку І. К. Білодіду. Одночасно урядовій комісії під головуванням заступника голови Ради міністрів УРСР Сергія Андріанова спільно з президією АН України доручалося в п'ятиденний строк розробити заходи по відбудові приміщення бібліотеки, відновленню її книжкового фонду. Відділ адміністративних органів було зобов'язано до липня 1964 року внести на розгляд ЦК КПУ питання про стан і заходи щодо посилення протипожежної охорони в республіці¹⁴. Проведена робота з ліквідації наслідків пожежі вже через кілька місяців дала свої позитивні результати. Як повідомляв 21 листопада 1965 року президію ЦК КПУ академік Іван Білодід, за півтора роки було повністю відбудовано основне приміщення бібліотеки; переобладнані сучасним устаткуванням читальні зали і книгосховища; створено надійну систему протипожежної охорони; підготовлено до видачі читачам наукові фонди бібліотеки; за рахунок дублетного і резервного фондів з числа 500 тисяч втрачених книг поновлено і повернуто на полиці 250 тисяч одиниць літератури; придбано ряд унікальних книжкових колекцій.

Рік напруженої роботи як керманіча республіки дався взнаки. У вересні 1964 року лікарі констатували у Шелеста «велике загальне нервово і фізичне перенапруження». Проте чи зазнав метаморфози публічний імідж політика з набуттям високого статусу? Як свідчив Віталій Шелест його батько, діставши широкі владні повноваження, майже не змінився: «Звісно звичка до влади, до того, що всі навколо тебе підкоряються змінює людину. Але це нівелювалось тим, що він опинявся в становищі підлеглого, коли приїздив

Віталій Нікітченко

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3749, арк. 24–26.

у Москву. У Москві він ставав українським дисидентом, в Києві — авторитарним правителем. Політичний талант у нього був вродженим, він дуже добре маневрував, а душею він відпочивав, коли спілкувався з простими людьми на життєвому рівні. У ті роки коли його ще по портретах не знали, по дорозі на дачу він любив заїхати в яке-небудь село, посидіти і поговорити з простим дядьком чи бабцею про життя, про проблеми. Для нього це було підживленням»¹⁵.

Петро Шелест на посаді керівника республіканської партійної організації прагнув бути доволі відкритим лідером-агітатором у рамках «радянської демократії» середини ХХ століття. Звідси потяг до написання історико-партійно-пропагандистських текстів/книжок: «Ось зараз працюю (їдеться про роботу в липні 1967 року над майбутньою книгою “Україно наша Радянська”. — *Авт.*) над матеріалом про Україну, — цікавий підбір матеріалу — історія українського народу і сучасне його життя. Я відчуваю, що дехто з московських “діячів” до цієї моєї книги поставиться недоброзичливо, а то і зовсім вороже. Але я роблю корисну працю не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, залишаю слід моїх суджень та думок, і історія буде на моєму боці. А що залишається після людини, якщо вона не виклала своїх думок, переконань? Сам тлінний прах»¹⁶; «23–24 липня 1968 р. Вичитував остаточний варіант моєї книги “Історичне покликання молоді”. Зробив багато виправлень, зауважень, уточнень, доповнень. Виходить цікава історично правдива, на фактичному матеріалі, потрібна книга для нашої молоді, підростаючого покоління. Отримано немало попередніх гарних рецензій. Видавати книгу взялося видавництво “Молодая гвардія” (Москва)»¹⁷; «30 квітня 1969 р. Продовжую готувати лекцію для слухачів Вищої партійної школи на тему: “Про стиль партійної роботи”. Вийшло 100 сторінок. Просять мого дозволу видати матеріал окремою брошурою, дав згоду»¹⁸.

Перший секретар ЦК КПУ завжди ретельно готувався до публічних виступів, обов’язково враховував особливості цільової

¹⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали.. С. 749.

¹⁶ Там само. С. 247.

¹⁷ Там само. С. 272.

¹⁸ Там само. С. 306.

аудиторії, її потреби, очікування, мову спілкування. Цікавився відгуками на виступлені ним промови. Працівник апарату ЦК КПУ Георгій Крючков пригадавав: «Нешаблонними, базованими на глибокому знанні предмета, життєвому досвіді були виступи Петра Юхимовича перед партійним активом. На основі цих виступів була видана підготовлена його помічниками брошура “Комуніст — активний боєць партії”. У ній містилися такі, наприклад, поради: “Ніколи не говори погано про свого попередника. Намагайся зробити більше і краще, і люди це оцінять”. Підлабузники спричинили автору брошури погану службу, оголосивши її “настільною книгою кожного комуніста”»¹⁹.

Георгій Крючков

Керманіч УРСР намагався бути доступним і зрозумілим у спілкуванні з людьми. Часто практикував виїзди автомашиною на периферію для зустрічі й розмови з партійними працівниками, господарниками, колгоспниками. Епізод, описаний у щоденнику 2 квітня 1972 року, яскраво доводить, що Петро Шелест був сповнений бажання відповідати критеріям «політика відкритого типу»: «Прийняв Крикуна, першого заступника голови КДБ УРСР. Обговорювали питання підготовки до першотравневих свят, з метою забезпечення безпеки КДБ пропонує відсунути трибуну вглиб на 4–5 метрів. Я не погодився, сказав, що якщо боятися свого народу, тоді робити нічого — потрібно йти із своїх постів»²⁰.

Петро Шелест приділяв увагу саморозвитку і самовдосконаленню. Ставив за мету засвоїти іноземні мови, цікавився театральною сферою, кінематографом. З кінця 1950-х років він став вести особистий щоденник. Системне фіксування подій, занотовування думок, ідей, можливих рішень життєвих проблем сприймав як роботу над собою. Необхідність ведення лаконічних та стислих записів Петро Юхимович обґрунтовував так: «Кожен грамотний,

¹⁹ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. Харьков, 2009. С. 107.

²⁰ Там же. С. 369.

*Колишня садиба київського аптекаря Октавіана Бельського.
2000-ні роки*

навіть трохи здібний, зобов'язаний писати щоденники, свої нотатки. Це зміцнює думку, розширює кругозір, дає волю думці. Глибше розумієш матеріал і саму тему, над якою ти працюєш»²¹. На сторінках щоденника у полі зору державного діяча — знакові віхи вітчизняної та світової історії, громадські діячі, письменники, режисери, науковці, закулісся української політики, епізоди особистого життя — корисна інформація для усвідомлення епохи «відлиги» та «застою» і врешті-решт «шелестівської доби».

Як представник керівної партійної номенклатури Української РСР Петро Шелест отримав для проживання номенклатурний особняк, який знаходився на території колишньої садиби київського аптекаря Октавіана Бельського в межах Кмитового Яру. Дві ошатні споруди кінця XIX століття посеред парку в оточенні

²¹ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 245.

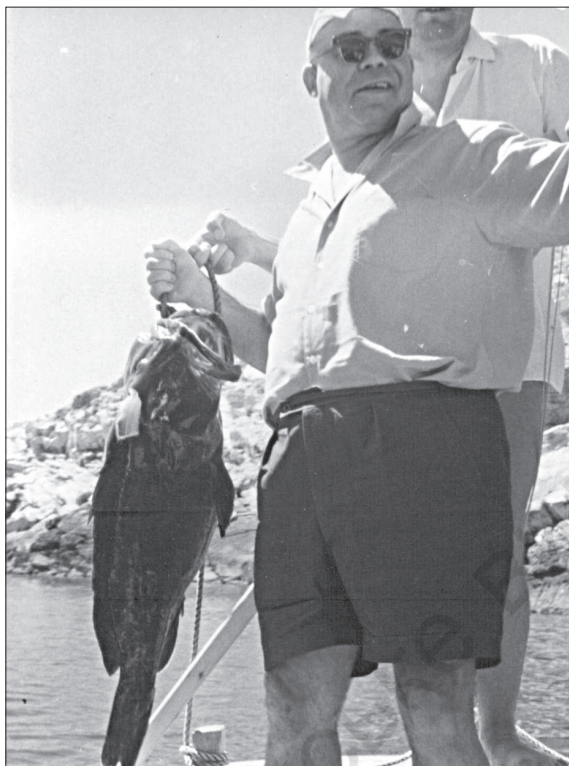
малих архітектурних форм уподобав наприкінці 1943 року Микита Хрущов після переїзду до визволеного від нацистів Києва. Більша за площею споруда в мальовничому куточку на околиці столиці стане офіційною резиденцією перших секретарів ЦК КПУ аж до середини 1970-х років. Поряд з апартаментами знаходився будинок для персоналу, охорони та кінозали. Поза тим, Петру Шелесту була відведена державна дача у Межигір'ї на березі Київського водосховища.

Після обрання членом політбюро ЦК КПРС Петро Шелест, за спостереженнями другого секретаря ЦК КПУ Олександра Ляшка, став нарочито підкреслювати свій «особливий» статус. «Почалось з того, що йому стало тісно жити на дачі в Межигір'ї, де в двох великих особняках завжди розміщувались два керівники: перший секретар ЦК та голова Ради міністрів (або другий секретар ЦК). Проживаючому тут з сім'єю у той час голові Радміну І. П. Казанцю було запропоновано звільнити займаний ним особняк. Таким чином, усією великою територією з двома двоповерховими будинками з садами та водоймищами став користуватись тільки Шелест з сім'єю. Тут же розміщувався відділок охорони. У подальшому розпочалися будівельно-реконструкційні роботи: сауна з басейном, оранжерея для вирощування овочів та квітів, пташник і на завершення, завели індивідуальну корову. На утримання всього господарства вимагалось немало обслуговуючого персоналу. Витрати на утримання двох окремих житлових будинків із садибою (по вул. Осіївській) і дачного комплексу, які використовувались першим секретарем ЦК не були обтяжливими для партійного бюджету²². Проте, вони відрізнялись серйозними надмірностями, які не помічав «господар»²³.

Водночас інші керівники республіки були суворо обмежені в облаштуванні побуту як за державний рахунок, так і за власний кошт. Спецпільги і привілеї Петра Шелеста породжували тихе

²² Утримання господарства «Межигір'я» і будинків по вул. Герцена № 12–14 у 1964 році обійшлися державній казні 68,6 тис. крб. (див.: Стешиц О. С. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект // Література та культура Полісся. 2012. Вип. 71. С. 224.

²³ Ляшко А. П. Груз пам'яті : трилогія. Воспоминания. Кн. 3. Киев : Деловая Украина, 2001. С. 368.

*Петро Шелеста
на відпочинку
в Югославії.*

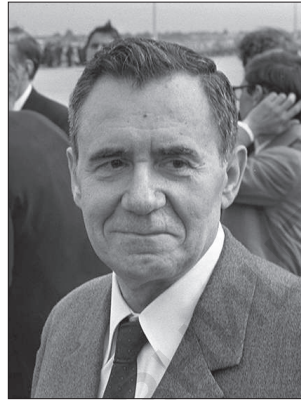
*Серпень 1965 року.
Фото опубліковано
М. Лисенковим
та А. Сорокіним
у журналі «Родина»
(2019. № 2)*

ремствування серед керівної партійної еліти УРСР. Відступи першого секретаря від «ленінських традицій партійної скромності» за свідченням колишнього голови КДБ СРСР Володимира Семичастного «збирались у копилку». На думку колишнього силовика, в «досьє компроматів» на Шелеста «додалася і його поїздка на відпочинок в Трускавець: дружина Шелеста Іраїда Павлівна вважала, що Петру Юхимовичу не можна змінювати молоко, яке він пив щоденно, тому до потяга причепили товарний вагон, туди помістили корову, від якої вони завжди отримували молоко, і запас сіна»²⁴.

Перший секретар ЦК КПУ не проминав можливості скористатися привілеєм для правлячої еліти проводити літній відпочинок

²⁴ Шелеста П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 727.

за кордоном, зокрема в Югославії у серпні 1965 року²⁵. Враження Петра Шелеста від перебування в країнах західної демократії переповідає його син Віталій: «Захід в плані політичному — імперіалізм і т. ін. — він, звісно, не сприймав. Але західна цивілізація, рівень її розвитку, забезпеченість людей та ін. були для нього тією метою, до якої нам потрібно прагнути. Коли він вперше побував в Парижі на з'їзді французької партії, у нього були сильні враження. Він захоплювався організацією життя і тим як люди вміють там працювати. Так що Захід не був для нього предметом абсолютного відторгнення»²⁶.

Андрій Громико

Щоденникові записи Петра Шелеста на «тему зарубіжжя» містять відгуки про відвідини НДР, Румунії, Болгарії, Франції, Угорщини, а також фіксують його заклопотаність організацією турне для дружини та дітей до США, Великобританії, Італії: «28 серпня (1970 року. — *Авт.*). Ірина отримала виклик, запрошення від нашого представника в ООН Полянничка²⁷ відвідати США. Із цього питання порадився з А. А. Громико²⁸, він поставився до цього позитивно, і навіть схвально: “Нехай поїде подивитись інший світ”. Навіть запропонував Іринці летіти його літаком, він летів на чергову сесію ООН»; «Вересень 1971 року. Іринка зібралась виїхати в Англію, але по лінії КДБ Крикун і Чебриков²⁹ із Москви повідомили, що їхати не можна, не рекомендують, можливо, як

²⁵ Лысенков Н., Сорокин А. «Фидель Кастро убил оленя, двух козлов и кабана...» За рамками безмятежных архивных снимков — острая борьба в советских верхах // Родина. 2019. № 2. Режим доступа: <https://rg.ru/2019/02/20/rodina-kastro-ubil-olenia-dvuh-kozlov-i-kabana.html>

²⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 748.

²⁷ Полянничко Михайло Денисович у 1968–1973 рр. обіймав посаду Постійного представника УРСР в ООН.

²⁸ Громико Андрій Андрійович у 1957–1985 рр. перебував на посаді міністра закордонних справ СРСР.

²⁹ Чебриков Віктор Михайлович (1923–1999) — заступник голови КДБ при РМ СРСР.

ДОРОГОЙ ПЕТР ЕФИМОВИЧ!

Коллегия и партком Комитета государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР от имени чекистов республики сердечно, от всей души поздравляют Вас, верного сына Коммунистической партии, видного партийного и государственного деятеля с шестидесятилетием со дня рождения и присвоением высокого звания Героя Социалистического Труда.

Искренне желаем Вам, Петр Ефимович, доброго здоровья и дальнейших успехов в Вашей плодотворной партийной и государственной деятельности на благо нашей любимой Родины.

Коллегия и партком Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

14 февраля 1968 года
г. Киев

Вітальний лист Колегії та парткому КДБ при РМ УРСР П. Шелесту з нагоди його 60-річчя.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, стр. 5, арк. 2

За своїм функціоналом, Петро Шелест активно займався агітаційно-пропагандистською роботою, але не був ідеологом, теоретиком марксистсько-ленінського вчення. Він позиціонував себе більше адміністратором, управлінцем. Керівникові республіки

вони кажуть, провокації. Чи не справжня причина — невідомо, але шкода, що Іринка не поїде до Англії. При такій ситуації дав відбій з поїздкою». «4 квітня (1972 р. — Авт.). Провів Іринку, Борю, Льолю в Італію на запрошення. Нехай поїдуть подивляться, поки є можливість. Відчуваю, що це остання можливість»³⁰. Як у воду дивився Петро Юхимович. Невдовзі його піддадуть критиці за «неодноразові та без будь-якої необхідності поїздки за кордон» дружини Іраїди Павлівни³¹.

Матеріальне забезпечення, пільги, нагороди (з нагоди 60-річчя удостоєний Зірки Героя Соціалістичної Праці) Петро Шелест, на переконання кандидата у члени ЦК КПУ (1971–1975 роки) Юрія Єльченка, «сприймав як належне, що відповідало його праці та становищу»³².

³⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 347, 370.

³¹ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 124.

³² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С.762.

приносило задоволення займатися розвитком економіки, впровадженням наукових розробок у виробництво, поліпшенням добробуту громадян.

Віталій Петрович Шелест згадував: «Батько, інколи жартуючи, називав себе “директором України”, “хазяїном”, який має відповідати перед своїм народом, перед тими, хто призначив на найвищу посаду у республіці»³³. Перебуваючи на високому щаблі партійної номенклатурної драбини, Петро Шелест своє політичне кредо на сторінках щоденника сформулював так: «без відповідальності не можна бути на відповідальній роботі»³⁴. Відповідальності Петро Шелест вимагав як від себе, так і від підлеглих. Від оточення потребував високого рівня професіоналізму та серйозного ставлення до справи.

Комунікативний компонент професійного спілкування посідає помітне місце у щоденнику партійного діяча. Забезпечення конструктивного впливу на активність підлеглих — тема, яка постійно присутня в діарійних записах: «23 травня (1964 р. — *Авт.*) нарада з членами Президії ЦК КПУ — дуже тривожний стан у сільському господарстві республіки. Озимі в дуже поганому стані, але Кальченко³⁵ і Комяхов³⁶ несерйозно підійшли до оцінки положення справ із озимини. Довелось мені їм прямо про це сказати, а, як відомо, мало кому подобається прямота і правда. До біса набридло це прикрашування та пригладжування недоліків, дуже це шкодить

Юрій Єльченко

³³ Головка Т. Між червоним і жовто-блакитним. Про маловідомі відтінки у політичній кар'єрі Петра Шелеста // День. 2015. 22 верес. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/mizh-chervonym-i-zhovto-blakytnym>

³⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 228.

³⁵ Йдеться про першого заступника голови Ради міністрів Никифора Тимофійовича Кальченка.

³⁶ Комяхов Василь Григорович у 1962–1966 рр. перебував на посаді секретаря ЦК КПУ і здійснював партійний нагляд за розвитком сільського господарства.

*Микола Підгорний.
1970-ті роки*

нашій загальній справі, розкладає народ, породжує недовіру. Прийнято рішення провести в ЦК КПУ велику нараду з перевірки і виконання тих рішень, які приймаються. Питання дуже важливе, багато дуже агітації, багатослів'я, пропаганди і дуже не вистачає діловитості і діючих організаційних заходів, а головне — відповідальності за доручену справу, дуже багато пристосуванства: “Чого бажаєте?”³⁷. Петро Шелест визнавав: «Я сам себе неодноразово картав за відвертість і прямоту висловлювання. Але краще пережити тимчасові неприємності і бути чесним та правдивим перед самим собою і своїм народом, ніж усе життя підлесником та плазуном. Жити чесному і справедливому завжди було нелегко, тим більше у наш час»³⁸.

Жорсткий стиль спілкування з підлеглими й колегами П. Шелеста став навіть предметом для обговорення на президії ЦК КПУ від 28 червня 1963 року. Петро Юхимович пригадував як напередодні пленуму ЦК КПУ, який мав затвердити його на посаді керівника республіканської партійної організації, діставав настанови від колег щодо застосування механізмів, способів і методів управління підлеглими: «На мою адресу Підгорним і деякими членами президії ЦК КПУ було висловлено кілька критичних зауважень і побажань, зокрема те, що за мною спостерігається гарячкуватість, треба мати більше терпіння, не “заводитись”, а також, що я не завжди слідкую за собою у формулюваннях і судженнях стосовно різних питань. Потрібно вибирати собі друзів обережно, розбірливо. Формулювання треба придумувати глибше, не поспішаючи, більше вислуховувати товаришів. Повинно бути однакове ставлення до всіх товаришів по роботі і членів Президії ЦК КПУ. Повинно бути почуття високої внутрішньої самокритики, потрібно своєчасно

³⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 173.

³⁸ Там само. С. 213.

Петро Шелест перерізає стрічку перед пуском двох нових станцій «Політехнічний інститут» і «Завод «Більшовик» (нині «Шулявка»).

Листопад 1963 року

аналізувати помилки і робити правильні висновки. Всі ці висловлювання були як побажання і настанови. Правду кажучи, вислуховувати це було нелегко, адже багатьма “вадами” я не страждав і не мав їх, хоча, як і кожна людина, мав свої недоліки»³⁹.

Зовнішність, характер, управлінський стиль, звички — це ті яскраві та самотутні детермінанти керівника, які насамперед вирізняли у своїх спогадах про Шелеста його близьке оточення, соратники та підлегли. Інструктор відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Олег Хоменко відзначав: «...у чомусь він так і лишився залізничним тягароношею, і ця його приналежність до професії найвищої проби на чоловічу витривалість, виключну організованість і беззаперечний колективізм визначала і його характер, і його єство. Коли ми, ті, що залишились на роботі після роботи

³⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 154–155.

для роботи безпосередньо з ним, ставали на «вахту»... Він богатирськи засукував рукава сорочки і теж ставав до конвеєра. Не лукавитиму, не видавав «на-гора» доповіддеву продукцію. До писучого цеху, скільки знав його у Києві, не пристав. І книжки... — автором яких значиться, — несолодкий (виявилося — гіркий) плід його власного кулькового пера»⁴⁰.

Цікавий спогад залишив керівник Київського міжобласного державного арбітражу, в якому йдеться про оригінальні методи боротьби Петра Шелеста з «телефонним правом» у республіці. В 1960-х роках в арбітражі розглядалася справа про майнову суперечку між двома науково-дослідними інститутами, які належали різним відомствам. Почалися телефонні дзвінки як з ЦК КПУ так і Ради міністрів СРСР. Обидві впливові структури вимагали від керівника арбітражу прийняття рішення на користь саме тієї інституції, яку вони представляли. Довелося відповідальному працівникові держарбітражу просити аудієнції у першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Така зустріч відбулася. «Зустрів мене Петро Юхимович, — пригадував юрист, — словами: “Що, подзвонив інструктор ЦК, і коліна затремтіли?” Вислухавши фабулу суперечки, він запитав: “Яке рішення має намір прийняти державний арбітраж?” Початок моєї відповіді: “Виселити...” — насторожило Шелеста... Однак продовження фрази: “...і надати відстрочку у виконанні рішення на три місяці” — була зустрінута доброзичливо... Петро Шелест назвав таке рішення не тільки законним, але і державним, а в кінці розмови сказав: “Вирішуйте суперечки по закону. Хочете, я полегшу Вашу долю? Якщо Вам по будь-якій іншій справі будуть давати телефонні вказівки, незалежно хто, скажіть, що за моїм дорученням Ви повинні поставити мене до відома. Тільки шукати для мене роботи не потрібно і дзвонити не треба. Ви самі побачите реакцію телефонуючого на іншому кінці дроту”. Незабаром випала нагода випробувати на ділі пораду досвідченого керівника. Для Міністерства сільського господарства на Хрещатику було побудовано нову будівлю, а займа на ним до цього будівля по бульвару Шевченка, 14 постановою уряду передано на баланс Київського державного університету

⁴⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 710.

ім. Т. Г. Шевченко. У зв'язку з тим, що Міністерство сільського господарства не звільнило підвальне приміщення старої будівлі, в якому функціонувала його друкарня, а також через те, що шум друкарських верстатів унеможливував проведення занять зі студентами в аудиторіях, розташованих над друкарнею на першому поверсі, університет звернувся до державного арбітражу з позовом про виселення друкарні Мінсільгоспу з підвального приміщення. Позов був, природно, задоволений. І ось лунає телефонний дзвінок від заступника Голови Ради Міністрів України, куратора сільського господарства, який зажадав негайно скасувати це рішення. Після моїх заперечень надійшло запрошення з'явитися зі справою «на килим». При зустрічі заступник голови уряду поцікавився, чи знайомий я з останньою постановою Пленуму ЦК КПРС з питань сільського господарства, і запитав моєї думки про те, хто його буде виконувати. Моя відповідь: «Колгоспники, робітники радгоспів, партійні і радянські органи на місцях», — обурила його. Як він заявив, в постанові Пленуму містяться одні декларації, а виконувати його повинна виселена на вулицю друкарня Мінсільгоспу, друкуючи інструкції Міністерства про те, що, як і коли робити. Цілу годину я слухав дилетантську лекцію про роль державного арбітражу, а на завершення послідувало запитання, чи вистачить мені 30 хвилин для того, щоб скасувати рішення. Я відповів, що не вистачить, тому що не знаю, чи зможу я за цей час доповісти Петру Шелесту про таке доручення. Коли ж заступник голови уряду поцікавився, а при чому тут Шелест, я йому роз'яснив. Після цього останній одразу ж подзвонив міністру сільського господарства і зажадав до наступного дня звільнити приміщення. Мене ж він попередив: «Я вас не викликав і з вами ні про що не говорив». Більше, дійсно, мені ніхто не дзвонив, за що я безмежно був вдячний Петру Юхимовичу Шелесту»⁴¹.

Кілька виразних штрихів до постаті керівника Української РСР (1963–1972 роки) додає працівник апарату ЦК КПУ Георгій Крючков: «Особистість П. Ю Шелеста суперечлива. Але при всьому тому це був стійкий, відданий партії комуніст, сильний,

⁴¹ Судебное решение «по звонку» // Юридическая практика. 2003. 18 марта. Вып. 11 (273). Режим доступа: <https://pravo.ua/articles/sudebnoe-reshenie-po-zvonku/>

Перший секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв, голова президії Верховної ради УРСР Д. Коротченко, голова Ради міністрів В. Щербицький, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, секретар ЦК КПУ В. Комяхов смажать сало у мисливському господарстві «Залісся».

*24 жовтня 1965 року. Фото з особистого архіву Б.П. Шелеста.
Фото опубліковано М. Лисенковим та А. Сорокіним
у журналі «Родина» (2019. № 2)*

вольовий, досвідчений керівник, крупний організатор, безкорисна людина... П. Ю. Шелест щиро гордився тим, що вклад нашої республіки у зміцнення економічної та оборонної могутності Союзу РСР неухильно примножувався. Правда, інколи ця гордість набувала доволі своєрідний вираз. Коли готувалася Звітна доповідь ЦК ХХІV з'їзду Компартії України, перший секретар ЦК запропонував відзначити в ньому, скільки за п'ять років у республіці видобуто вугілля, виплавлено чавуну, сталі, зібрано зерна, вироблено цукру, м'яса, молока, яєць. Цифри були значними. "Це ж глиба, а не тьякання, як у казахів", — задоволено сказав він. І це не було проявом хвастощів, місництва, а тим більше українського

націоналізму... У підході до всіх питань П. Ю. Шелеста... вирізняли політична гострота, підпорядкування ухвалених рішень і практичних дій лінії партії, інтересам Радянської держави. Саме такий підхід дозволив йому, мабуть, більш загострено і чутливо підходити до дуже непростих, делікатних питань мови, культури, роботи з творчою інтелігенцією, хоча і тут не обійшлося без перегинів, що згодом йому було поставлено у провину»⁴².

Як людину з норовливим та запальним характером подає Петра Шелеста в мемуарах другий секретар ЦК КПУ (1966–1969 роки) Олександр Ляшко: «...Чи були у мене конфлікти з Шелестом по тим чи іншим рішенням? Так, були і навіть гострі. Частіше наодинці, коли готувались пропозиції, особливо по кадрам, для розгляду на Політбюро і секретаріаті. Рідко в процесі самого засідання. Зазвичай після прийняття рішення до таких розбіжностей не поверталися і зла один на одного не таїли. Пам'ятаю, лише один раз після різких суперечок на засіданні Політбюро з важливого питання економіки ми остаточно розійшлися у поглядах на проблему, майже посварились. За першим, звісно, залишилось останнє слово. Я ж не отримав підтримки від членів Політбюро, хоча і залишився переконаним у своїй правоті. Закривши засідання, засмучений Петро Юхимович, йдучи по коридору до свого кабінету, кинув мені на ходу:

— Ти незабаром будеш виступати проти мене на площі.

Проте потрібно віддати йому належне: на наступний день робота пішла в нормальному руслі. ...Відверто скажу: до кінця роботи Петра Юхимовича в Києві я ставився до нього з належною повагою, хоча і не схвалював його авторитарного стиля, все більш переставшого в адміністрування»⁴³.

Воднораз негативний образ Петра Шелеста постає у спогадах партпрацівника О. Васильєва, який одного разу абсолютно незаслужено потрапив під гарячу руку першого секретаря: «...З 1965 року — я перейшов працювати в апарат ЦК КП України. Тож став свідком, як майже з кожним днем почав змінюватись П. Ю. Шелест.

⁴² Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 105–107.

⁴³ Ляшко А. П. Груз памяти : трилогия. Воспоминания. Кн. 3. С. 123–124; Ч. 2. С. 375.

Він явно набирався амбіційності, надзвичайної пихатості, його грубу, інколи зовсім нестерпну поведінку з підлеглими відчували багато працівників апарату. За всі сім років моєї роботи я жодного разу не бачив його ні в коридорах, ні в кабінетах відділів ЦК»⁴⁴.

Більш зважено описав особистісні риси, манеру поведінки першого секретаря ЦК КПУ Юрій Єльченко, який на початку 1970-х років обіймав посаду міністра культури УРСР: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, проявляючи ці якості постійно і не вагаючись. Не боявся найвищих авторитетів, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, незважаючи на осіб. Говоритимемо відверто — це не завжди і не всім подобалося. Безумовно, тут позначалися і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, нехитру людину. Бував він і грубуватий, а деколи не соромився й у виразах. У побуті (а мені доводилося кілька разів бувати з ним у такій ситуації) поводився просто, вільно, був відвертий, говорив про сімейні справи. До речі, звертав увагу на необхідність, незважаючи на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було»⁴⁵.

Перший заступник голови Ради міністрів УРСР в 1967–1971 роках Володимир Семичастний категорично заперечував використання П. Шелестом автократичних методів керівництва: «Наші відносини з Петром Юхимовичем склалися добре, по-діловому. На інших застголови він інколи міг нагримати, сказати їм щось різке, у ставленні до мене він такого не дозволяв, вів себе стримано, тактовно і з повагою... Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест іноді дозволяв собі директорські замашки, адже в минулому він був директором заводу. Іноді допускав і різноманітні недипломатичні вирази. Іноді міг виявляти роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими...»⁴⁶.

⁴⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 644.

⁴⁵ Там само. С. 755.

⁴⁶ Там само. С. 723, 726.

Аналізуючи професійні якості, специфіку діяльності Петра Шелеста як першого секретаря ЦК КПУ сучасники та дослідники політичної історії України другої половини ХХ століття часто-густо вдаються до порівняння з його наступником — Володимиром Щербицьким. Зіставляючи дві історичні постаті, поет і публіцист Віталій Коротич зауважав: «Шелест в принципі не був шкідливим, це був працьовитий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов; Щербицький влаштовував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не умів, він був натурою, що відходить... За моїм уявленням, у країні відбувалася величезна чиновницька революція. Шелест був чиновником за посадою, але не був ним за духом своїм»⁴⁷.

До порівняння між собою керманців Української РСР вдається політичний та державний діяч СРСР Володимир Семичастний: «Якщо співставити Шелеста та Щербицького з точки зору політичних якостей та масштабу керівника то Шелест, безумовно вище. Щербицький — служака, він був відданим брежнєвським холоум, він ніколи не заперечував ні одній навіть найдурнішій пропозиції Брежнєва»⁴⁸. Партийний функціонер та дипломат Олександр Капто у книзі спогадів також не проминув згадати і порівняти двох знакових фігур на політичному небосхилі: «...Зовні жорсткий, але всередині більш податливий Шелест і зовні еластичний Щербицький, але який назавжди “запам’ятовував” проколи своїх опонентів»⁴⁹.

*Олександр Капто.
1970-ті роки*

⁴⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 720.

⁴⁸ Там само. С. 729.

⁴⁹ Капто А. С. На перекрестках життя : политические мемуары. Москва : Соц.-гуманит. знания, 2003. С. 83.

*Завідувач відділу агітації
і пропаганди ЦК КПУ
Леонід Кравчук.*

Січень 1983 року.

Фото: ЦДКФФА України

ім. Г. С. Пшеничного,

од. обл. 0-20901817

Щедру емоційну похвалу на адресу двох високопосадовців радянської України висловив секретар ЦК КПУ (1971–1987 роки) Яків Погребняк: «Я досить багато спілкувався з двома з них, мимоволі порівнюючи обох. Петро Юхимович Шелест, який висунув мене в ЦК, був ближче до землі, частіше їздив по областях, жив інтересами людей. Він вболівав за Україну, хотів домогтися для неї більшої своєрідності в плані національному, але при цьому все-таки жалів себе: і на службу приходив пізніше, і вихідні собі влаштовував, і полюванням захоплювався... А ось Щербицький був людиною глибоко співпереживаючою, совісною. Володимир Васильович настільки близько все до серця приймав! І в працездатності йому рівних не було: кожен день, включаючи суботи, засиджувався в кабінеті до 10 вечора... Йому належало півтора місяці відпочинку, а він проводив у відпустці днів 25, та й то обклавшись документами, до Києва дзвонив кожен день...»⁵⁰.

Про сукупність схожих та відмінних рис між Петром Шелестом та Володимиром Щербицьким вказує завідувач сектору перепідготовки кадрів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, а згодом завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ у 1970–1980 роках Леонід Кравчук: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму. Що вони говорили “за чаєм” я не знаю. Я можу говорити лише про їх офіційні заяви. Це були люди одного гатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим в спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже любляв дискусії і висловлювався завжди однозначно. Я також з ним трохи працював, був декілька разів в нього

⁵⁰ «Я лично голосовал за вынос Сталина из Мавзолея» // Бульвар Гордона. 2008. 15 апр.

Володимир
Щербицький,
Леонід Брежнєв,
Петро Шелест
у Донецьку.
1967 рік

на прийомі. Він не був схильний вислуховувати когось, тому що мав свою думку. Може, якщо й слухав, то лише тих, хто стояв вище нього на щабель»⁵¹.

Характеризуючи взаємовідносини двох перших осіб республіки, дослідник Олександр Якубець робить висновок що П. Шелест та В. Щербицький «були абсолютними антагоністами у всьому: від зовнішнього вигляду, манер, звичок — до управлінської методології та поглядів на Україну»⁵². З думкою О. Якубця солідаризується Юрій Латиш: «П. Шелест і В. Щербицький були різними людьми за темпераментом, стилем управління, а головне — мали глибоко неприязні стосунки»⁵³. На переконання істориків Віктора Даниленка та Володимира Барана «у політичному керівництві України окреслилися дві головні тенденції — автономістська, яку уособлював П. Шелест, і централістська, котру провадив В. Щербицький»⁵⁴.

Повноваження першого секретаря ЦК КПУ, в рамках яких він здійснював свої функції, були чітко регламентовані. Лідер

⁵¹ Трофімова Н. Леонід Кравчук: Щербицький не вважав Кравчука перспективною постаттю... // День. 2003. 22 лют.

⁵² Якубець О. А. Політична біографія В. В. Щербицького у контексті історії України (1918–1990 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. С. 11.

⁵³ Латиш Ю. Володимир Щербицький: людина та її епоха // Режим доступу <https://commons.com.ua/uk/volodimir-sherbickij/>

⁵⁴ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 74.

республіканської партійної організації здійснював загальне керівництво роботою ЦК, курував діяльність військових органів та оборонної промисловості, Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, опікувався проблемами Академії наук УРСР та мобілізаційної роботи. Питання кадрів номенклатури ЦК КПУ знаходилися у сфері компетенції другого секретаря ЦК⁵⁵. У другій половині 1960-х років Петро Шелест вивів кадрові питання з переліку посадових обов'язків другого секретаря. Як стверджував Олександр Ляшко, виконуючий обов'язки другого секретаря ЦК КПУ у 1966–1969 роках, коригування меж відповідальності між ним та першим секретарем ЦК КПУ сталося після того як він «своїми думками про кадрову політику в партії поділився з Шелестом. Здавалося зустрів розуміння, хоча і якесь насторожене. Але результат був неочікуваним. Петро Юхимович вніс на Політбюро пропозиції... про перерозподіл ділянок роботи між секретарями. Від мене забирались і передавались особисто йому питання кадрової роботи»⁵⁶.

Добір кадрів на провідні посади в республіці перший секретар зосередив у своїх руках, проте на практиці це не означало, що він дістав широкі можливості проводити кадрову політику в республіці на свій розсуд. У оргвідділі ЦК КПРС доводилося узгоджувати навіть дрібні кадрові рішення. Восени 1964 року Петро Шелест не мав наміру здійснювати у власних інтересах широку ротацію кадрів в умовах повернення до єдиного принципу будови парторганів через втому партійного апарату від кадрової чехарди та пертурбації у вищих ешелонах влади в часи Микити Хрущова. Разом з тим, маючи покровителя в особі секретаря ЦК КПРС Миколи Підгорного, Петро Шелест не наважувався руйнувати так звану харківську управлінську мережу в Україні, ретельно вибудовану його патроном. Виходячи з політичної кон'юнктури, яка склалася в республіці у середині 1960-х років, перший секретар ЦК КПУ дотримувався курсу на стабілізацію кадрового корпусу партійно-державного апарату. До того ж процеси консервації

⁵⁵ Васильєв В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х — початок 60-х рр. XX ст.) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2009. Вип. 15. С. 323.

⁵⁶ Ляшко А. П. Груз пам'яті : трилогія. Воспоминання. Кн. 3. С. 123–124.

керівних номенклатурних рядів в Українській РСР були спричинені змінами в кадровій політиці КПРС після XXIII з'їзду (1966 р.). У партійному статуті було скасовано положення про періодичну оновленість керівних кадрів, що позначилося на динаміці перебування на своїх посадах перших та других секретарів обласних комітетів партії. Якщо у 1966 році 50,9 % усіх секретарів обкомів Української РСР перебували на своїх посадах від одного до трьох років, то вже за два роки — на 1969 рік 51,1 % усіх секретарів обіймали свої посади від трьох до п'яти років, а на 1971 рік — 42,3 % від п'яти до десяти років⁵⁷.

Колишній партійний чиновник Георгій Крючков поділився власними споминами про принципи кадрової політики П. Шелеста: «Зовнішньо суворий, небалакучий, П. Ю. Шелест стримував будь-які прояви огульного підходу до кадрів. Не можу не розповісти у зв'язку з цим про прочуханку, яку у свій час заслужено зазнав сам. Потрапив якимось у наш відділ довідник про працівників Держплану республіки. Проаналізувавши їх віковий склад, я звернув увагу на те, що багато працівників мали пенсійний чи передпенсійний вік. Склав довідку, передав другому секретарю ЦК, який вручив її Петру Юхимовичу. Стало відомо про неї і в Держплані, що там, природно, викликало цілком зрозумілу — хворобливу, гостру — реакцію. Незабаром після цього в ЦК Компартії України відбувалась велика нарада за участі керівних працівників республіканських організацій і областей. Виступаючи на ній, перший секретар з обуренням сказав: “Є у нас, в апараті, гарячі голови, яких бачите хвилює те, що в Держплані багато людей у віці. Це ж крупні спеціалісти. Хай краще працюють білоголові, чим пустоголові”. Мого прізвища названо не було, але багато знали, що мова йшла про мене. Зауваження Петра Юхимовича, цілком справедливе, послужило мені гарним уроком. Разом з тим, П. Ю. Шелест допускав і нерівне ставлення до кадрів, навіть загравання з ними. Були у нього серед перших секретарів обкомів любимчики. Та і взагалі, інколи здавалось, що критикувати перших секретарів обкомів,

⁵⁷ Стещиц О. С. Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х — перша половина 80-х рр. XX ст.) // Література та культура Полісся. 2013. Вип. 72. С. 241–252. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2013_72_26

давати оцінку роботі обласних комітетів партії можна було тільки секретарям Центрального комітету або з їх згоди»⁵⁸.

Прерогатива в оновленні регіональної політичної еліти в СРСР належала ЦК КПРС, і тому фактично Кремль виступав ініціатором кадрових переміщень вищої партійної номенклатури Української РСР. Леонід Брежнєв, перебуваючи на чолі КПРС, з метою зміцнення власного становища затіяв кадрові перестановки, спрямовані на посилення «дніпропетровського клану» в керівництві Української РСР. У вересні 1965 року голові Ради міністрів УРСР Івану Казанцю було запропоновано крісло міністра чорної металургії СРСР. Щоб обговорити кадрові зміни і майбутні ротації в уряді УРСР Петро Шелест у першій декаді жовтня 1965 року вирушив до столиці СРСР. Про потайні механізми реалізації кадрової політики Леоніда Брежнєва Петро Юхимович докладно розповів на сторінках щоденника: «7 жовтня 1965 року я поїхав у Москву для того, щоб нарешті узгодити всі кадрові питання в усіх інстанціях, зокрема, про Голоградміна, замість Казанця. Кадри міністрів республіки узгоджував у Секретаріаті ЦК КПРС із секретарями ЦК тт. Підгорним, Шелепіним⁵⁹, Устиновим⁶⁰, Рудаковим⁶¹. Суттєвих зауважень не було, всі представлені кандидатури пройшли. Усі кандидатури для союзно-республіканських міністерств були узгоджені із союзними міністерствами і зауважень не було. На прийомі в Л. І. Брежнєва теж не було ніяких запитань щодо міністрів, за винятком деяких уточнень щодо окремих кандидатур. Його більш за все цікавило питання кандидатури на посаду Голови Радміна республіки. Я йому висловив точку зору всіх членів Президії ЦК КПУ, що ми зупинилися на кандидатурі О. П. Ляшка, першими заступниками — Соболь і Кальченко. Він вислухав мої пропозиції, але було вже за його виразом видно, що у нього є інша пропозиція, і це на противагу однакостійній думці Президії ЦК КПУ, крім цього, відчувалося, що він якусь кандидатуру вже

⁵⁸ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 107–108.

⁵⁹ Шелепін Олександр Миколайович (1918–1994) — член політбюро ЦК КПРС.

⁶⁰ Устинов Дмитро Федорович (1908–1984) — секретар ЦК КПРС.

⁶¹ Рудаков Олександр Петрович (1910–1966) — завідувач відділу важкої промисловості ЦК КПРС.

обговорив з частиною членів Президії ЦК КПРС всупереч нашій волі і пропозиціям. Тут же Брежнев мені заявив, що Ляшко, мовляв мало відомий. Це було неправдою. Ляшко п'ять чи шість років працював першим секретарем Донецького обкому партії, найбільшої області країни, він був членом ЦК КПРС, депутатом Верховної Ради СРСР, працював більше року секретарем ЦК КПУ. І бачите, для Брежнева він мало відомий! Постало питання про Кальченка, що можна і його взяти на Головрадміна — ця кандидатура відома. При цьому Брежнев сказав, чи варто повертатися до цієї кандидатури, він уже був головою, і як зрозуміють це? “Як ніби у нас немає кадрів”, — заявив він. Як виявилось опісля, це був особливого роду силовий “прийом”, що було цілком нелогічно в його діях. З першого заходу не визначилися з кандидатурою на Головрадміна, незважаючи на те, що від нас були конкретні пропозиції. Відчувалося, що Брежнев щось замислює. Йому активно допомагають Шелепін і Устинов але остаточно карт не розкривають. Нарешті я дізнався що мова йде про те, щоб повернути на цей пост Щербицького — він був звільнений при Хрущові і працював першим секретарем Дніпропетровського обкому партії. Звільнений він був правильно — це невихована людина в партійному відношенні, малокультурний, грубий і зухвалий у спілкуванні з товаришами по роботі, великий скиглій. А що стосується його популярності, то в порівнянні з Ляшком Щербицький був маловідомий, неавторитетний серед партійного активу і непопулярний серед народу. А логіки зовсім не було: якщо Кальченка нераціонально повертати на Голову Радміна, то чому можна Щербицького? Брежнев невпевнений у собі, але через інших проводить свою лінію. Я виступаю проти кандидатури Щербицького, при цьому посилаюсь і на думку президії ЦК КПУ. Категорично протестує проти кандидатури Щербицького Підгорний, обґрунтовуючи і аргументуючи свої заперечення. Питання узгодження набирає досить затяжного характеру. Шелепін робить досить прозорий натяк, що мовляв, потрібно погоджуватися на кандидатурі

Никифор Кальченко.

1970-ті роки

Щербицького — відновити, мовляв, “справедливість” щодо його звільнення. На 9 жовтня Брежнєв призначив мені зустріч, щоб продовжити розмову про кандидатуру на Головрадміна республіки, але сам у цей час поїхав на полювання. І я змушений був чекати його у Москві. Справи в Москві, звичайно, у мене були, але образа за таку нетактовність залишилася... 12 жовтня я був прийнятий Брежнєвим, він довго говорив зі мною щодо кандидатури Щербицького, вимагаючи моєї згоди, я сказав, що цього питання сам не можу вирішити, оскільки є думка президії ЦК КПУ. Брежнєв відповів на це: “Ти дай згоду, а з членами Президії ми разом зможемо домовитися”. Під впливом Брежнєва, деяких секретарів ЦК КПРС згнітивши серце я дав згоду, але ця згода була вимушеною — під напором і тиском. До мене і до ухвали Президії ЦК КПУ був використаний недозволений “прийом з підніжкою”... У розмові зі мною Підгорний сказав: “Петре, тебе вмовили як слона. Будеш мати великі неприємності, сам нарікай на себе”. Спершу я не дуже надавав значення цим словам, хоча щось смоктало, тривожило, засмучувало. Був ще я прикро вражений тим, що з думкою Президії ЦК КПУ ніхто не рахувався, та ніби і я сам від неї відступив. Опісля я оцінив слова М. В. Підгорного, але було пізно. А головна моя помилка в тому, що я сподівався і покладався на партійну, просто людську добропорядність Брежнєва і Щербицького, а її у них не виявилось, та, очевидно, її ніколи у них і не було»⁶².

Леонід Брежнєв прискіпливо слідкував за кадровою політикою в УРСР бо вважав республіку важливим політичним плацдармом для концентрації влади у своїх руках на союзному рівні. Червневий (1966 року) пленум ЦК КПУ прийняв постанову про перейменування президії ЦК на політбюро ЦК КПУ, яке було сформоване Петром Шелестом за настійними рекомендаціями генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва. Персонально до нього увійшли члени: Петро Шелест (перший секретар ЦК КПУ) Олексій Ватченко (перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ), Василь Дрозденко (секретар ЦК КПУ), Никифор Кальченко (перший заступник голови Ради міністрів УРСР), Василь Комяхов (секретар ЦК КПУ), Дем’ян Коротченко (голова президії

⁶² П. Шелест. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 219–220.

*Олексій Титаренко.
1970-ті роки*

*Іван Грушецький.
1970-ті роки*

*Володимир Дегтярьов.
1970-ті роки*

Верховної Ради УРСР), Олександр Ляшко (другий секретар ЦК КПУ), Микола Соболь (перший заступник голови Ради міністрів УРСР), Олексій Титаренко (секретар ЦК КПУ), Володимир Щербицький (голова Ради міністрів УРСР), Іван Якубовський (командувач військ Київського військового округу); кандидати у члени Іван Грушецький (голова парткомісії при ЦК КПУ), Володимир Дегтярьов (перший секретар Донецького обкому КПУ), Василь Клименко (голова Української республіканської ради професійних спілок), Андрій Скаба (секретар ЦК КПУ)⁶³.

*Олексій Ватченко.
1970-ті роки*

З представниками групи Брежнева-Щербицького (Олексій Ватченко, Олексій Титаренко, Іван Грушецький) у складі політичного бюро ЦК КПУ у Петра Шелеста склалися напружені відносини. Емоційно, добираючи зневажливі та принизливі епітети, характеризує Петро Шелест на сторінках власного щоденника так звану «дніпропетровську групу» у вищій ланці партійно-радянської номенклатури УРСР: «За 10 років роботи першим секретарем ЦК КПУ мені доводилося контактувати, зустрічатися, працювати,

⁶³ Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ : Генеза, 2005. С. 103–104.

*Петро Шелест
і Володимир Щербицький.
Середина 1960-х років*

бесідувати з багатьма людьми, у тому числі із керівним складом — партійними, господарськими, радянськими кадрами, представниками науки і культури, творчої інтелігенції... Працювали дружно, добре, і про кожного, з ким доводилося працювати, можу сказати тільки хороше. Винятком є деякі, і в першу чергу Щербицький, Ватченко, Грушецький. Це тупі, лукаві люди, підлабузники, облесники і падлю-

ки, можуть будь-кому стати на горло, перегризти його, що тільки досягти успіхів у кар'єрі»⁶⁴.

Яскравими штрихами означував у щоденнику перший секретар ЦК КПУ приклади явного фрондерства дніпропетровської «партійної групи» щодо його культурних ініціатив та підтримки опальних митців: «25 січня 1964 р. До деталей обговорили організацію видання історії міст і сіл республіки. Це велика справа, яка залишиться на віки в історії України. Були і противники цієї потрібної справи, і перш за все неук І. Грушецький»⁶⁵; «18 травня 1971 р. мав велику бесіду з секретарем ЦК КПУ Титаренком, який заявив що він не підписав і не підпише постанову Секретаріату ЦК КПУ з приводу рекомендації Д. Павличка до складу Секретаріату Співки письменників України. Я з ним прямо повів розмову. «Що це означає? — запитав я його, — який ви спеціаліст в області літератури? Чий це вплив?». З'ясувалось, що вплив був «дніпропетровців», тупого й озлобленого Ватченка і обмеженого Грушецького. Пояснив Титаренку його помилкову поведінку»⁶⁶; «5 липня 1971 р. На кінофестивалі у Москві фільм студії імені Довженка «Білий птах з чорною ознакою» отримав першу премію. Після цього чого вартий

⁶⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 99.

⁶⁵ Там само. С. 166.

⁶⁶ Там само. С. 344.

шум безграмотних Грушецького, Ватченка та інших “діячів”?»⁶⁷.

Надто незалежно у владних колах поводив себе генерал Віталій Федорчук, який у липні 1970 року, без погодження з Петром Шелестом, обійняв посаду голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР. «Подивимось, що вийде, але нічого доброго від цієї зміни не чекаю», — написав Петро Шелест у щоденнику з приводу призначення нового керівника спецслужб. Очільник українського КДБ одразу прилучився до активної боротьби з «націоналістичними проявами» у республіці. Розпочата Віталієм Федорчуком кадрова пертурбація у Комітеті держбезпеки УРСР, встановлення ним пильного нагляду за радянським і партійним активом, його завзятість у переслідуванні дисидентів спричинили роздратування у Петра Шелеста: «“Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в’язниці. Федорчук заявив: “Ми працюємо на Союз, ми інтернаціоналісти, і ніякої України у нашій роботі немає”... Дуже цікавиться, чим займається ЦК КПУ і Радмін республіки...Ясно, що нова людина самостійно так діяти не може... Мовчати не буду, бо не погоджуюсь із тим, що партійні органи та їх керівники ставляться під контроль КДБ. Нехай у Москві знають, що мені все відомо»⁶⁸.

Про доволі прохолодні стосунки з Петром Шелестом зізнається й сам колишній голова КДБ УРСР (1970–1982 роки) Віталій Федорчук: «...Про Щербицького збереглися найкращі спогади. Я його щиро шанував. А ось із Шелестом стосунки не склалися. Дуже амбіційною був людиною і разом з тим малокультурною, обмеженою. Жодних інших думок, крім власних, не визнавав, любив діяти самоправно. Не подобалося йому, певне, й те, що мене в Україну прислали з Москви. Він же загравав із націоналістами,

*Віталій Федорчук.
1970-ті роки*

⁶⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 346.

⁶⁸ Там само. С. 329.

*Андрій Кириленко.
Середина 1960-ті роки*

*Іван Лутак.
1970-ті роки*

на чому в результаті й погорів, або, як тоді жартували в народі, “прошелестів”. Я особисто за ті півтора року, що при Шелесті працював, був у нього на доповіді лише двічі чи тричі, а більше ходив до Щербицького, який очолював тоді Радмін республіки. З ним і вирішував усі питання. Щербицький же відразу після обрання його першим секретарем ЦК КПУ запросив мене до себе на дачу. І там, докладно обговоривши ситуацію, ми домовилися, що й надалі працюватимемо в найтіснішому контакті»⁶⁹.

Наприкінці 1960 — початку 1970-х років Петро Шелест став дедалі більше піддавати сумніву власні кадрові рішення та висловлювати стурбованість надмірним інтересом Леоніда Брежнєва до персонального складу найвищого політичного органу керівництва УРСР: «30 травня (1969 року. — *Авт.*) був у Москві, де остаточно вирішив головні кадрові питання. О. П. Ляшко рекомендується Головою Президії Верховної Ради УРСР. Другим секретарем ЦК КПУ рекомендується І. К. Лутак (чи не допускаюся я тут помилки?)»⁷⁰; «9 березня (1971 року. — *Авт.*) Був у Москві в ЦК КПРС у Кириленка, а потім виїхав до Брежнєва в Завидово. Разом з ним обговорив усі питання, пов'язані з майбутнім з'їздом КПУ, залишив йому для ознайомлення і можливих зауважень мою доповідь на з'їзді КПУ. Погодив питання про збільшення складу ЦК КПУ на 36 чоловік, в тому числі до 15 членів — Політбюро ЦК КПУ... Розглянули

⁶⁹ Колесников А. Віталій Федорчук: «Я ніколи не соромився своєї служби в КДБ» // Дзеркало тижня. 2001. 14 верес.

⁷⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 307.

склад членів і кандидатів Політбюро ЦК КПУ. Я запропонував ввести кандидатом у члени Політбюро Салманова, командуючого Київським військовим округом, так уже було у нас заведено. Брежнєв негативно поставився до цього і сказав: “Ще молодий, новий, треба придивитись”. Чомусь дуже цікавився кандидатурою першого секретаря Донецького обкому партії Дегтярьовим. Я дав заслужену позитивну характеристику Дегтярьову і відразу ж запитав, про що іде мова. Відповідь Брежнєва була: “Та ми маємо на нього певні розрахунки”. Але тут же наче “жартома” сказав: “ні нехай залишається, хоча б один буде перший секретар росіянин”. Я відразу сказав Брежнєву, що у нас у республіці 70 національностей, і ми ніколи не ділимо, тим більше комуністів, за національностями. А що стосується росіян, то як ви бачите, їх у складі ЦК КПУ — 40 %, а серед перших секретарів обкомів партії 6 росіян — Андрєєв⁷¹, Всеволозьський⁷², Дегтярьов та інші. Серед керівного адміністративного складу республіки росіян — 58 %. Я відверто сказав Брежнєву, що часто національне питання ми, керівники, створюємо самі. Ці питання гнилої інтелігенції та деяких надміру “ідейних діячів”. Простий робочий народ цього питання не відчуває, бо для нього такого питання немає. Нерозумна постановка цього питання може тільки розпалювати ворожнечу між народами, а це тільки на користь нашим ідейним ворогам. Брежнєв, вислухавши мене, і очевидно зрозумівши, що наговорив багато зайвого і неправильного, одразу примирливо сказав: “Це я так просто сказав, що за національним питанням треба дивитися”⁷³; «12 березня (1971 року. — *Авт.*). Зателефонував мені Брежнєв, знову запитував про справи зі з’їздом і, кадри, він цікавився питанням: “Чи є росіяни у складі секретарів ЦК КПУ?” Мені зараз тільки стало зрозумілим, звідки з’явилося питання про росіян. Я сказав по телефону Брежнєву, що у нас це питання не стоїть — ми всі себе в республіці вважаємо і росіянами і комуністами, а головне — комуністами-інтернаціоналістами... Інтуїтивно відчув, що питання про росіян йде

⁷¹ Андрєєв Олександр Микитович (1917–1988) — перший секретар Черкаського обкому КПУ.

⁷² Всеволозьський Михайло Миколайович (1917–2000) — перший секретар Запорізького обкому КПУ.

⁷³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 338–339.

від Сулова, а через нього можна кращого і розумного чекати?»; «20 квітня (1971 року. — *Авт.*). Відбулася відверта крупна розмова з Лутаком. Його поведінка створює нервозність в апараті ЦК КПУ — сковує ініціативу заввідами ЦК, що призводить до зниження їх відповідальності. Оргвідділ безпосередньо втручається у функції галузевих відділів, і секретарі ЦК часом втрачають самостійність у вирішенні своїх безпосередніх питань. Я сказав Лутаку: «Ви намагаєтеся замкнути на собі всі, навіть далеко не властиві вам питання, і цим самим глушите ініціативу. Створюється непотрібна напруга, в роботі немає повної належної партійної відвертості»... Неприємна була розмова, і я після цієї розмови дійшов висновку: небезпечно, якщо такого складу людина, як Лутак, добереться до верхівки влади»⁷⁴.

Обраний ХХІV з'їздом КПУ Центральний Комітет на своєму організаційному пленумі 20 березня 1971 року утворив секретаріат та затвердив політбюро ЦК КПУ⁷⁵, персональний склад якого заздальгід погодив генсек Леонід Брежнєв. З 15 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ більшість орієнтувалася вже на голову уряду УРСР Володимира Щербицького, а не на першого секретаря. У квітні 1971 року протеже Леоніда Брежнєва — Володимира Щербицького обирають членом політбюро ЦК КПУРС. Подібний крок союзного керівництва збентежив Петра Шелеста. У щоденнику він зазначив: «Зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь. Хоча Брежнєв це і прикриває значимістю для республіки, але республіка завжди мала свою значимість, а такого не було, щоб у складі від республіки двоє було чоловік у Політбюро членами»⁷⁶. З посиленням статусу В. Щербицького на республіканському політичному олімпі утвердився своєрідний дуумвірат — тандем політичних конкурентів.

⁷⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 339, 343.

⁷⁵ Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). С. 104.

⁷⁶ Там само. С. 342.

Розділ 5
УЧАСНИК
«ДВІРЦЕВОГО
ПЕРЕВОРОТУ»

«Особисто я поважав М. С. Хрущова за багато позитивних рис характеру, він ніколи мене не сварив, не принижував, навіть не підвищував голос. У мене з ним було багато різних зустрічей, і кожен раз розмова проходила у діловому, вимогливого, іноді повгальному тоні, як це заведено між старшим і молодшим по роботі. А відомо, що повага як сліпа любов, якщо і помігає якісь недоліки, то їм не надає особливого значення».

Зі щоденникових записів П. Шелеста

Сходження Петра Шелеста на владний олімп відбувалось у вкрай несприятливій соціально-економічній ситуації, в якій опинилась Українська РСР. Після нетривалих сплесків наприкінці 1950-х — початку 1960-х років темпи розвитку радянської економіки пішли на спад. Приріст продукції в 1963 році становив лише вісім відсотків, що на три відсотки нижче від середньорічного приросту 1954–1960-х років. Спостерігалось також суттєве зниження ефективності народного господарства в цілому. За підрахунками економістів, у 1963 році на один карбованець основних виробничих фондів вироблялося продукції на 15 копійок менше ніж у 1958 році, що означало втрату продукції по СРСР на 55 млрд карбованців. У всіх галузях виробництва, крім електроенергетики та металообробки, ефективність виробничих накопичень знизилась у два–три рази, що спостерігалось уперше за всі роки радянської влади. Рік у рік внаслідок систематичного невиконання планів з вироблення товарів народного споживання значною мірою погіршувалося співвідношення між виробництвом засобів виробництва (група «А») і предметів споживання (група «Б»). Не краща ситуація була в сільському господарстві. У 1963 році його валова продукція зменшилася за рік на 10,7 %, впавши нижче рівня 1958 року. Із 70 до 41 млн скоротилося поголів'я свиней, на 1,5 млн зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, на 6 млн — вівець.

На тлі труднощів, які накопичувалися, причини для невдоволення були майже в усіх груп населення республіки, яким не подобалося зменшення й погіршення продовольчого постачання, брак споживчих товарів, зростання цін. Невдоволення жителів

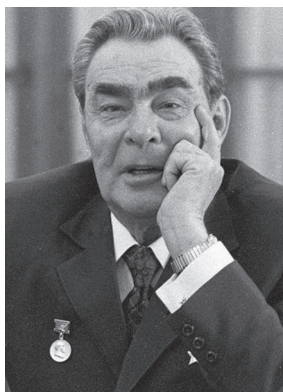
республіки економічною ситуацією в країні особливо посилювалося після неврожаю 1963 року. З усіх областей надходили повідомлення про те, що з перших днів переходу на обмежений асортимент хлібобулочних виробів, зменшення постачання до торгової мережі вершкового масла, цукру, інших продуктів «окремими громадянами були допущені нездорові і навіть ворожі виступи на адресу уряду та проведених ним заходів».

За таких умов головним завданням нового керівника республіки було вжиття заходів для стабілізації соціально-політичної атмосфери в Україні. У записах за серпень – вересень 1963 року Петро Шелест переповідає про організацію ним низки нарад з відповідальними працівниками КДБ, МВС, суду, прокуратури з метою покласти край страйкам на виробництві, антирадянським проявам, розповсюдженню антирадянських листівок¹. Наростання невдоволення політикою Микити Хрущова простежувалося і у вищих ешелонах влади. Партноменклатура була незадоволена регулярними кадровими перестановками, постійними реформаторськими новаціями, непрогнозованими діями свого вождя. Прихований осуд серед правлячої еліти спричинили рішення М. Хрущова у 1962 році про поділ партійних комітетів на промислові та сільські, безперервні реорганізації в сільському господарстві.

У лютому 1964 року перший секретар ЦК КПРС вдався до подальшої структурної перебудови. Передбачалося оновити діяльність Міністерства сільського господарства, значно скоротивши його підрозділи, а частину функцій делегувати Держпланові та Центральному статуправлінню². Такі перетурбації прийшлися не до вподоби вищій партійній еліті, зокрема й П. Шелестові. Невдоволення черговим реформаторським почином М. Хрущова Петро Юхимович виплеснув на сторінки щоденника: «11–28 лютого 1964 року. У Москві проходить лютневий Пленум ЦК КПРС із сільського господарства. Задумів багато, але як все це буде при

¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 156.

² Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 т. Т. 1 : Стенограммы / гл. ред. А. А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 147–149.

*Леонід Брежнєв.
Середина 1960-х років*

*Михайло Суслов.
1970-ті роки*

*Володимир Семичастний.
1960-ті роки*

нашій “організованості”, сказати дуже важко. Є підозра що це чергове багатослів’я. Як воно вже всім набридло!»³.

Наприкінці 1963 року серед найближчого оточення М. Хрущова стали ширитися думки про ймовірне усунення його від керівництва країною. Ядром політичної змови була група осіб з партійно-державного керівництва СРСР. Серед них: Леонід Брежнєв, Микола Підгорний, Олександр Шелепін, Володимир Семичастний, Михайло Суслов. У таємній політичній боротьбі ініціатори усунення М. Хрущова з владного олімпу сподівалися насамперед на підтримку ЦК Компартії України і особливо на допомогу першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. На початку липня 1964 року Л. Брежнєв та М. Підгорний почали досить обережно знайомити П. Шелеста з ідеєю змови, поступово втягуючи його в реалізацію своїх задумів.

Тепер залишається відкритим питання: що саме спонукало П. Шелеста взяти участь у змові проти Хрущова? Слід зазначити, що перший секретар ЦК КПРС ніколи не створював перешкод у просуванні П. Шелеста кар’єрними сходами. На сторінках щоденника П. Шелеста знаходимо вдосталь схвальних характеристик та теплих слів на адресу Микити Сергійовича, зокрема:

³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 168.

*Петро Шелест, Фідель Кастро, Микита Хрущов.
Надпис рукою Петра Шелеста на звороті: «Охотхозяйство «Залесьє».
После удачной охоты. «Горячая» заправка перед отлетом.
Ф. Кастро в Архангельськ» 22 января 1964 г. Залесье».*
*Фото опубліковано М. Лисенковим та А. Сорокіним
у журналі «Родина» (2019. № 2)*

«Особисто я поважав М. С. Хрущова за багато позитивних рис характеру, він ніколи мене не сварив, не принижував, навіть не підвищував голос. У мене з ним було багато різних зустрічей, і кожен раз розмова проходила у діловому, вимогливому, іноді повчальному тоні, як це заведено між старшим і молодшим по роботі. А відомо, що повага як сліпа любов, якщо і помічаєш якісь недоліки, то їм не надаєш особливого значення»⁴.

Найімовірніше, спонукальними чинниками участі П. Шелеста в політичній змові були найперше прояви суб'єктивізму та волюнтаризму Хрущова, його знущальний тон у спілкуванні з підлеглими, непередбачуваність кроків і вчинків партійного лідера. На позицію П. Шелеста в такому серйозному політичному питанні впливали й негативні процеси в країні, які жителі республіки персоніфікували з М. Хрущовим. Значний вплив на першого

⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 198.

секретаря ЦК КПУ справляли спецдонесення Комітету держбезпеки при Раді міністрів УРСР, в яких зазначалося, що у 6 929 антирадянських листівках, розповсюджених на території республіки упродовж 1962–1964 років, у понад тисячі з них містилися заклики боротьби проти М. Хрущова та його політики⁵. Не міг не помічати Шелест і падіння рівня взаємин патрона з клієнтелю партійно-державних функціонерів, латентних спроб підготовки солідарного виступу номенклатури проти керівника країни. Поза тим, П. Шелест не мав права відмовити проханню щодо підтримки одному з ініціаторів примусової відставки М. Хрущова — секретареві ЦК КПРС М. Підгорному, якому він був зобов'язаний за протегування його персони у вищих ешелонах влади. Як би там не було, але П. Шелест проявив себе вмілим майстром апаратної гри, котрий вчасно зрозумів зміну курсу політики Кремля.

Миколі Підгорному та Леоніду Брежнєву у ході тривалих розмов таки вдалося переконати П. Шелеста взяти активну участь у створенні «антихрущовського блоку» та провести відповідну роботу серед 36 членів ЦК КПРС від України.

Невдовзі П. Шелест навіть запропонував Л. Брежнєву і М. Підгорному власний план повалення М. Хрущова: «Самі організатори не мали жодних чітких пропозицій. Тоді я запропонував усе це почати з України. Скликати пленум ЦК КПУ і, запросивши на нього Хрущова, в цій присутності висловити всі свої претензії на його адресу. Це може бути підставою для великої розмови про стиль керівництва на президії та пленумі ЦК КПРС. Брежнєв негайно відхилив цей задум. До нього пристав і Підгорний. Справді, вони мали цілком переконливі докази. По-перше, Хрущов міг не погодитися на свою участь і, водночас, вдатися до контрзаходів у Москві; по-друге, який сенс ризикувати партійною організацією республіки й моєю особистою долею, адже від нас багато в чому залежить успішне завершення “справи”. Усе воно то так, та тут же таїться й одне “але”... хіба це відповідає вдачі Брежнєва — турбуватися про інших? Що йому до мене особисто? Звісно, мій варіант міг би пройти, але сам Брежнєв опинився б коло розбитого корита. Ось чому, гадаю, і виступив проти.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 363.

*Микола Підгорний та Леонід Брежнєв.
1960-ті роки*

Він же боровся за владу, задля задоволення свого честолюбства, а не на користь народу»⁶.

Судячи із записів П. Шелеста, занотованих у щоденнику наприкінці серпня 1964 року, керівник республіканської партійної організації обурювався обережно-вичікувальною позицією деяких членів заклоту проти М. Хрущова, домагався прискорення закулісної роботи з відсторонення першого секретаря ЦК КПРС: «Прилетів у Київ Підгорний. Я ще раз гостро поставив питання про “справу” — вона набуває зтяжнього характеру, і все це може закінчитись не тільки погано, а просто трагічно. Із історії подібних випадків добре відомо, що часто зачинателі таких питань при складних і небезпечних ситуаціях ховаються у бік, а залучені люди потерпають. З розмов із Підгорним стало зрозуміло, що він теж незадоволений бездіяльністю та інертністю Брежнєва»⁷.

Наміри М. Хрущова на найближчому (листопад 1964 року) пленумі ЦК КПРС здійснити «омолодження» кадрів, запровадити чергові новації у взаєминах партійних, радянських і господарських структур (партійні комітети, на думку першого секретаря

⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 180.

⁷ Там само. С. 184.

Крым - 1964 рік 26 вересня
 Н.С. Хрущов отримав в Криму - попросив мене
 прилетіти к нему. Накануне ми охотились
 в горах - на муфлону - и кабана. Ночью он уехал
 в Белогорский район на фазанью охоту
 Туда - поздно ночью приехали я и
 Ковалев. Была хорошая охота - после мы сидели
 на полянке и обсуждали разные вопросы.
 Подул свежий ветер и Н.С. утром улетел
 на Кавказ - на Пещинку - там отдыхал
 А. Микоян. До свержения его осталось всего 12 дней.

Надпис рукою П. Шелеста на звороті: «Н. С. Хрущев отдыхал в Крыму,
 попросил меня прилететь к нему. Накануне мы охотились в горах
 на муфлону и кабана. Ночью он уехал в Белогорский район на фазанью
 охоту. Туда поздно ночью приехали я. Днем была хорошая охота, после
 мы с ним сидели на полянке, обсуждали разные вопросы. Подул свежий
 ветер и Н. С. утром улетел на Кавказ, на Пещинку, — там отдыхал
 А. Микоян. До свержения его осталось всего 12 дней»

ЦК КПРС, мають зосередитися виключно на політпросвітницькій роботі і не втручатися в питання господарського будівництва) прискорили діяльність організаторів «двірцевого перевороту».

Повалення опального реформатора припало на час його осінньої відпустки до Абхазії. 12 жовтня 1964 року, отримавши команду від Миколи Підгорного, Петро Шелест вилетів до Москви. Перед відльотом він наказав другому секретареві ЦК КПУ М. Соболю вжити «організаційні заходи» стосовно збору до Києва під усілякими

*Микола Соболь.
1960-ті роки*

Олександр Шелепін

приводами всіх членів, кандидатів і членів ревізійної комісії ЦК КПРС. У Кремлі П. Шелест мав розмову з учасниками змови М. Підгорним, Л. Брежнєвим, А. Кириленком (голова Бюро ЦК КПРС із керівництва промисловістю і будівництвом Російської СФСР, член президії ЦК КПРС), О. Шелепіним (голова Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР, заступник голови Ради міністрів СРСР), на якій обговорювалося питання яким чином змусити М. Хрущова перервати відпочинок у Піцунді та прибути до Москви.

Обмін думками щодо реалізації сценарію звільнення найвищої посадової особи в партії та державі було продовжено на засіданні президії ЦК КПРС, присвяченому нібито розгляду питань, «намічених до обговорення на пленумі ЦК КПРС» та підготовки чергового п'ятирічного плану на 1965–1970 роки. Після тривалої дискусії щодо «методики» проведення засідання партійного ареопагу за участю М. Хрущова, вироблення системи заходів і методів відсторонення першого секретаря ЦК КПРС від влади, яка завершилася пізно ввечері 12 жовтня 1964 року, було вирішено запросити партійного лідера до Москви під приводом обговорення його записки про чергову реорганізацію сільського господарства на засіданні президії ЦК КПРС. За згодою всіх організаторів змови П. Шелестові як очільнику авторитетної і найчисельнішої республіканської партійної організації, доручалося виступити першим на президії ЦК КПРС для створення «правильної тональності» в обговоренні стилю та методів керівництва М. Хрущова. «Розвінчувальний виступ, що викривав би недоліки

Хрущова» Петро Шелест писав проти ночі 13 жовтня 1964 року в особняку № 7 на Ленінських горах.

«Обстановка була доволі складною, — так охарактеризував П. Шелест у своєму щоденнику події 12 жовтня 1964 року, — якби в якихось ланках сталося хоча б найменше коливання, то важко уявити, чим це все могло скінчитися. “Гордіїв вузол” не розв’язати. Прийшли до єдиної думки — треба рубати»⁸.

«Велика напруга» серед учасників «двірцевого перевороту» тривала упродовж першої половини дня 13 жовтня 1964 року до поки о 15:00 годині на засідання президії ЦК КПРС у Кремлівському палаці не прибув Микита Хрущов. Засідання розпочав секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв з викладом інформації про зростання культу особи першого секретаря ЦК КПРС. Як було домовлено раніше, після виступу Л. Брежнєва слово узяв П. Шелест. У своїй промові перший секретар ЦК КПУ піддав критиці волюнтаризм М. Хрущова, надпрограму «наздогнати та перегнати США з м’ясо-молочного виробництва», численні ініціативи з реорганізації управління сільським господарством, накреслені ним плани у сфері житлового будівництва, обіцянки підвищення зарплат для трудящих⁹. Промову П. Шелеста М. Хрущов супроводжував репліками, що змушувало Петра Юхимовича постійно відволікатися і давати відповіді. Дійшло до того, що П. Шелест зухвало відреагував на коментарі керманіча КПРС: «Микито Сергійовичу, ми слухали вас багато разів — послухайте нас один раз».

Розпочату Петром Шелестом естафету критики внутрішньополітичного курсу М. Хрущова підхопили голова Ради міністрів РРФСР Геннадій Воронов, заступник голови Ради міністрів СРСР Олександр Шелепін, член президії ЦК КПРС Андрій Кириленко, перший секретар ЦК КП Білорусі Кирило Мазуров, голова Бюро ЦК КПРС по керівництву сільським господарством РРФСР Леонід Єфремов, перший секретар ЦК КП Грузії Василь Мжаванадзе, секретар ЦК КПРС Михайло Суслов та ін. Тим часом особисту охорону першого секретаря ЦК КПРС головою КДБ при

⁸ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 195.

⁹ Никита Хрущев. 1964: Стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы. Москва : Материк, 2007. С. 217–226.

Микита Сергійович Хрущов розмовляє по телефону з космонавтами Комаровим, Феоктістовим і Єгоровим, що знаходяться на орбіті на борту космічного корабля «Восход».

*12 жовтня 1964 року.
Фото: РИА Новости*

РМ СРСР В. Семичастним було замінено, а контакти в межах країни та за її межами заблоковано.

Пізно ввечері, після прийняття рішення про перенесення роботи президії ЦК КПРС на 14 жовтня, Петро Шелест вирушив на вулицю Станіславського (нині — Леонтіївський провулок в Москві), де розташовувалося службове приміщення Постійного представництва Ради міністрів УРСР при Раді міністрів СРСР, щоб поінформувати прибулих з Києва членів, кандидатів і членів ревізійної комісії ЦК КПРС про зміст критичних виступів високопосадовців у Кремлі щодо хиб й провалів у роботі першого секретаря ЦК КПРС.

Вранці 14 жовтня 1964 року президія ЦК КПРС поновила свою роботу. Микита Хрущов учергове змушений був вислуховувати на свою адресу закиди соратників про порушення ленінського стилю

Микита
Хрущов
та його донька
Юлія

керівництва, волонтаризм у проведенні політичних та соціально-економічних реформ у країні, прорахунки в зовнішній політиці. За спогадами Петра Шелеста, під час засідання президії ЦК КПРС, якраз у розпал виступів, секретар ЦК КПРС Олександр Шелепін передав йому записку зі змістом перехоплених телефонних розмов члена президії ЦК КПУ, члена ЦК КПРС, близької до сім'ї Хрущова Ольги Іващенко з головним редактором газети «Известия», зятем Микити Хрущова Олексієм Аджубеєм та донькою Хрущова Юлією Микитівною: «Засідає Президія, щось відбувається. Я згодна, що потрібно говорити про недоліки, але не треба вдаватися до крайнощів. В Америці насувається фашизм. Це йому на руку. Брежнєв честолюбний, владолюбний. Шелест його підтримує. Можна критикувати, але це не означає, що треба усувати. Росіянам і українцям потрібен вождь, до нього всі тягнуться. Брежнєв каже одне, а іншим — інше. Шелест сказав, коли обговорювали надпис на якійсь вазі: “Деякі вожді засиділись”»¹⁰. Зміст записаних телефонних розмов не на

Олексій Аджубей.
1960-ті роки

¹⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 206.

*Ольга Іващенко.
1960-ті роки*

жарт схвилював П. Шелеста, М. Підгорного та Л. Брежнєва. Шелест змушений був терміново залишити зал засідань президії ЦК КПРС і зателефонувати другому секретареві ЦК КПУ М. Соболю до готелю «Москва», де перебували всі члени ЦК КПРС від української партійної організації, з вказівкою встановити контроль за діями О. Іващенко.

Наприкінці розширеного засідання керівного партійного органу учасники апаратної змови Л. Брежнєв, М. Підгорний, П. Шелест та інші представники партноменклатури домоглися ухвалення підготовленої заздалегідь постанови

президії ЦК КПРС під назвою «Питання, що виникли у Президії ЦК, і заходах по відновленню ленінських принципів колективного керівництва в діяльності ЦК КПРС». Правовий акт сприймався як фатальний вердикт у тривалій політичній кар'єрі Микити Хрущова: «Визнати, що в результаті помилок та неправильних дій т. Хрущова, що порушують ленінські принципи колективного керівництва, в Президії ЦК за останній час створилася зовсім ненормальна обстановка, яка ускладнює виконання членами Президії ЦК відповідальних обов'язків у керуванні партією та країною. Тов. Хрущов, обіймаючи пости Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР та зосередивши у своїх руках значну владу, у ряді випадків став виходити з-під контролю ЦК КПРС, перестав рахуватися з думкою членів Президії ЦК і членів ЦК КПРС, вирішуючи важливі питання без необхідного колективного обговорення. Проявляючи нетерпимість та грубість до товаришів по Президії та ЦК, зневажливо ставлячись до їх думки, т. Хрущов допустив ряд значних помилок в практичному здійсненні лінії, накресленої рішеннями XX, XXI, XXII з'їздів КПРС. Президія ЦК КПРС вважає, що при усталених негативних і особистих якостях, як працівника, похилому віці та погіршенні здоров'я т. Хрущов не спроможний виправити допущені ним помилки та непартійні методи в роботі. Враховуючи подану т. Хрущовим заяву Президія ЦК КПРС постановляє: 1. Задовольнити

прохання т. Хрущова про звільнення його від обов'язків першого секретаря, члена Президії ЦК та Голови Ради Міністрів СРСР у зв'язку з похилим віком та погіршенням здоров'я <...> 3. Вважати необхідним скликати 14 жовтня 1964 року Пленум ЦК КПРС»¹¹.

За декілька годин перед пленумом ЦК КПРС, який мав без усяких сумнівів «задовольнити прохання Хрущова про вихід на пенсію», П. Шелест у приміщенні Постійного представництва Ради міністрів УРСР при Раді міністрів СРСР у Москві провів «роз'яснювальну» розмову з членами, кандидатами у члени та членами ревізійної комісії ЦК КПРС від Компартії України на предмет відмови від провокативних запитань та виступів стосовно опального партійного лідера країни. Оскільки робота пленуму була заздалегідь зрежисованою, голосування постанови «Про т. Хрущова», згідно з якою він звільнявся від усіх посад «у зв'язку з похилим віком та погіршенням здоров'я», відбулося організовано та одногосно. У той самий день пленум ЦК КПРС обрав першим секретарем ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, а головою Ради міністрів СРСР — Олексія Косигіна.

Наступного дня після завершення пленуму ЦК КПРС Петро Шелест спішно вирушає до Києва, щоб з перших вуст переповісти новину про кадрові ротатії у Кремлі на зборах партійного активу міста та області. Неприховано щирий і не до кінця усвідомлений прояв емоційної реакції П. Шелеста на події в Москві відображено у стенограмі виступу: «Я з перших своїх слів хочу попросити у вас пробачення, тому що звикли ми, я маю на увазі себе, та і ви, на трибуну виходити і показувати скільки написано. Потім впевнено, не відриваючись від тексту йти, йти, йти. У мене написаного нічого немає, тому що і часу не було, і обстановка не дозволяла, та і те, що ми ось провели за цей час, це важко було осмислити і зразу викласти, і викласти на папері. Те, що я буду говорити, можливо, я завчасно прошу вибачення, у мене не буде можливо послідовності, можливо не зовсім в деяких питаннях не буде достатньо чіткого та точного формулювання, але суть я намагатимусь викласти,

¹¹ Президиум ЦК КПСС 1954–1964: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 т. Т 3: Постановления 1959 — 1964 / глав. ред. А. А. Фурсенко. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 768–769.

*М. Підгорний, Л. Брежнєв, О. Косигін.
1970-ті роки*

а це власне кажучи, головне, суть, а не як говорять, художнє оформлення»¹².

Учасник партійних зборів академік АН УРСР Федір Овчаренко пригадував: «На трибуні з'явився перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест. Він був схвильований. Якийсь дух піднесення був у його промові. П. Ю. Шелест добре знав життя керівної верхівки ЦК, бо був на той час не тільки членом ЦК, а й членом Президії ЦК КПРС. У своїй довільній промові без написаного задалегідь тексту, а за власними нотатками з Пленуму ЦК він

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5949, арк. 3–4.

досить яскраво подав свої враження і дав широку характеристику Хрущову. Похапцем згадавши про успіхи партії в галузі будівництва комуністичного суспільства, про зміцнення авторитету нашої країни на міжнародній арені і про вірність рішенням ХХІІ з'їзду КПРС П. Ю. Шелест перейшов до головної теми, вказавши, що у нас є значні помилки щодо оцінки діяльності Хрущова»¹³.

Стенограма партійних зборів віддзеркалює хід думок П. Шелеста щодо причин відставки М. Хрущова: «Останнім часом у президії Центрального Комітету нашої партії склалася нестерпна, неможлива обстановка для нормальної, партійної, ленінської критики недоліків і міркувань. Тов. Хрущов за останні 3–4 роки зовсім став невпізнаною людиною у стосунках з кадрами та в напрямку їх діяльності... Тов. Хрущов зосередив повноту усєї влади у своїх руках. Він і перший секретар Центрального Комітету партії, він і голова Ради міністрів, він і голова Комітету Оборони, він і голова Бюро ЦК по РСФСР. І вік, і потрібно відверто сказати, товариші, що немає такої людини, яка б все знала і за все бралася. Немає такої людини, не може бути... Тов. Хрущов абсолютно взяв, якщо можна так висловитись, владу у свої руки, недостатньо підготовлений у багатьох питаннях, деякі питання вирішувалися не з точки зору об'єктивного розвитку економічних законів нашої країни...». Для прикладу, П. Шелест розповів учасникам зібрання про те, як він висловив сумніви щодо надмірної уваги союзного керівництва до нарощування врожаїв гороху в Україні: «Я кажу... (Хрущову. — *Авт.*) так народу немає що їсти, нічого їсти, горох не будеш їсти, це ж кормова культура, а не продовольча культура... — “Ви що сунете свого носа, ви ні чорта не розумієте”... Я, раз уже на те пішло, я вам зізнаюсь, я й скис на цьому. Далі подивився як би вибратися, розумієте, і чи зумію я взагалі вибратися після цього»¹⁴.

Значне місце в промові Шелеста було відведено фактам самомилування «дорогого Микити Сергійовича» випадками грубого спілкування зі співробітниками Академії наук СРСР, прикладами потурання по службі своїм родичам. Не приховував П. Шелест

¹³ Овчаренко Ф. Д. Спогади. Київ : Оріяни, 2000. С. 125.

¹⁴ Политическое руководство Украины. 1938–1989. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 316–317.

перед партактивом столиці України свого обурення щодо рішення Хрущова присвоїти звання Героя Радянського Союзу єгипетському президентові Гамалю Абделю Насеру, який у власній країні піддає репресіям комуністів. Гучними оплесками учасники партійного зібрання у залі засідань Верховної Ради УРСР підтримали словесні випадки П. Шелеста у бік Хрущова за здійснення ним численних поїздок за кордон з родиною за рахунок резервів Ради міністрів СРСР. Наприкінці виступу керівник республіканської організації закликав присутніх подолати негативні наслідки експериментів колишнього керівника радянської держави.

Бичування «пенсіонера союзного значення» було продовжено П. Шелестом на листопадовому 1964 року пленумі ЦК КПУ, на якому обговорювалося питання об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій та радянських органів¹⁵. На основі рішень пленуму ЦК КПУ в 19 областях республіки було відновлено єдині партійні організації, раніше розділені на промислові та сільські, поновлено роботу Дніпропетровського Запорізького, Київського, Львівського, Миколаївського, Одеського, Полтавського та Харківського міськкомів КПУ, ліквідовано промислово-виробничі (зональні) партійні комітети, створені на території сільських районів та в обласних центрах¹⁶.

Піддав розносу хрущовські методи керівництва сільським господарством Петро Шелест і на березневому (1965 року) пленумі ЦК КПРС. Критика була настільки різкою і викривальною, що під час підготовки матеріалів пленуму до друку редактори в доповіді першого секретаря ЦК КПУ «підчистили» відразу декілька фрагментів про неефективність вітчизняної економіки та недолугість аграрної політики, тому що це зачіпало нове політичне керівництво країни, яке тоді перебувало в оточенні М. Хрущова¹⁷.

¹⁵ Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953–1964 гг. / сост. О. В. Хлевнюк та ін. Москва : Рос. полит. енциклопедия, 2009. С. 541.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1903, арк. 1–2.

¹⁷ Шевельков А. И. Аграрная политика 1960–1970-х гг. в документах ЦК КПСС // Российские и славянские исследования : сб. науч. статей. Вып. 5. Минск : БГУ, 2010. С. 235–242. Режим доступу: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/4074/1/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%98.pdf

Залучення П. Шелеста та ідеологічного апарату ЦК КПУ до процесу цілеспрямованого формування громадської думки щодо державного перевороту в жовтні 1964 року забезпечило «атмосферу однотайності» у трудових колективах республіки та відсутність жодного вияву протесту серед населення України.

На тлі критики проявів суб'єктивізму та волюнтаризму стала накалюватися ситуація навколо деяких працівників державно-партійного апарату УРСР, які свого часу були наближені до Микити Хрущова. 16 жовтня 1964 року до президії ЦК КПУ надійшла записка першого секретаря дніпропетровського обкому КПУ Олексія Ватченка, в якій він висловлював своє обурення «підлою поведінкою і політичною незрілістю» секретаря ЦК КПУ Ольги Іващенко і першого заступника голови Ради міністрів УРСР Івана Сеніна та наполягав на позбавленні їх відповідальних посад¹⁸. На думку деяких дослідників¹⁹, Петро Шелест намагався відкласти розгляд персональної справи Ольги Іващенко, яку добре знав відтоді коли осів у Києві після переїзду з Ленінграда. Перший секретар ЦК КПУ у приватній розмові радив Ользі Іллівні не відправляти написаного нею листа Леоніду Брежневу з поясненням своєї поведінки напередодні зміщення М. Хрущова²⁰, оскільки новий господар Кремля нібито нічого не знає про її дії.

Мабуть, під тиском з боку деяких членів президії ЦК КПУ Шелест таки погодився на засіданні президії ЦК КПУ 6 січня 1965 року обговорити «недоліки і помилки» у роботі другого секретаря ЦК КПУ. Як свідчить коротка стенограма засідання партійного ареопагу, першим виступив Петро Шелест і задав тон дискусії: «За останній час в ЦК КП України надійшло декілька листів

*Іван Сенін.
1960-ті роки*

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3872, арк. 84.

¹⁹ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). С. 101.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3872, арк. 101.

Пам'ятник на могилі Микити Хрущова на Новодівичому цвинтарі у Москві.

Скульптор Ернст Невідомий

з обкомів КП України і від членів партії про т. Іващенко, в яких ставиться питання, чому президія ЦК КП України не обговорює питання про партійну поведінку т. Іващенко, в період підготовки до жовтневого пленуму ЦК КПРС. Усім відомо, що в силу обставин, що склалися т. Іващенко претендувала на особливе становище в ЦК КП України. Працює т. Іващенко дуже погано, в питаннях, якими вона займається, вона розбирається слабо, у вирішенні багатьох питань вносила плутанину. Тов. Іващенко зарозуміло відноситься до низових працівників. В роботі з обласними та республіканськими організаціями, якими вона відала, у неї не було контакту, часто необ'єктивно підходила до оцінки подій, особливо до підбору кадрів. Під час підготовки до жовтневого пленуму ЦК КПРС т. Іващенко вела себе незрозуміло, не по-партійному»²¹. Звинувачення у безпринципності в керівництві системою торгівлі, легкої і харчової промисловості, побутового обслуговування

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3872, арк. 87.

населення на адресу Ольги Іллівни прозвучало з вуст інших членів президії ЦК КПУ. Після зливи критики О. Іващенко написала листа президії ЦК КПУ, в якому у «зв'язку з погіршенням здоров'я» попросила «звільнити її від обов'язків секретаря ЦК та члена Президії ЦК» та призначити пенсію²². Поза тим, Ольга Іллівна особисто звернулася до Петра Шелеста і висловила йому подяку: «Петро Юхимович! Глибоко вам вдячна за виявлену гуманність і людяність до мене і моєї сім'ї. Ваша великодушність піднімає вас ще вище»²³.

За три місяці після критичної «проробки» Ольги Іващенко, на квітневому 1965 року пленумі ЦК КПУ від обов'язків члена президії ЦК і першого заступника голови Ради міністрів було звільнено особистого друга М. Хрущова Івана Сеніна.

Звільнення М. Хрущова від усіх партійних і державних посад спричинило прихід до влади в СРСР консервативної частини партійної верхівки на чолі з Л. Брежнєвим, яка виступала проти політики десталінізації та проведення реформаторського курсу. Зміна керівництва в Кремлі суттєво вплинула на розстановку кадрів у вищому керівництві України. Поступово в республіці стала домінувати «дніпропетровська група» партійно-господарської номенклатури УРСР, яка за допомогою апаратних інтриг потіснила Петра Шелеста з владного олімпу.

Прикметно, що через невеликий відрізок часу П. Шелест стане шкодувати, що брав участь у змові проти М. Хрущова. У день смерті опального реформатора 11 вересня 1971 року Петро Шелест не лише закарбує свої роздуми про непересічну постать в радянській історії, а й виплесне на сторінки щоденника зливу нищівної критики на адресу сподвижників, які наближали кінець епохи Хрущова: «На 78-му році важкого і складного, але разом з тим і цікавого життя помер М. С. Хрущов. Він був чесною, добросовісною людиною, непоганим керівником, відданим комуністом. Багато зробив корисних справ для народу, хоча багато і недопрацював. Але він щиро прагнув, старався, вболівав за справу. У великій політиці, як і в житті, багато ілюзій, і Хрущов іноді захоплювався. Але він чесно служив своєму народу та партії. В тому,

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3872, арк. 85.

²³ Там само, арк. 86.

що так трапилось з ним, винуватий не тільки він один, і в першу чергу не він один. Адже в політичній діяльності відповідає не тільки той, хто веде, а й ті, хто дозволяє себе “вести”. В політиці, тим паче у великій політиці, завжди трапляється найвитонченіша брехня, а в боротьбі за владу часто найближчі соратники ідуть на інтриганство, лестощі, обман, викривлення істини і навіть злочин, як було із Хрущовим. Чому так з ним вчинили, історія ще про це скаже своє слово»²⁴. Навіть на схилі років Петро Шелест не позбувся відчуття своєї провини перед Хрущовим. Буквально перед смертю він попрохав свого сина Віталія²⁵, щоб той, будучи в США, перепросив за його вчинок перед сином Микити Сергійовича — Сергієм, який на початку 1970-х викладав в університеті штату Род-Айленд.

²⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 347.

²⁵ Головка Т. Між червоним та жовто-блакитним. Про маловідомі відтінки у політичній кар’єрі Петра Шелеста // День. 2015. 22 вересня. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/mizh-cherwonym-i-zhovto-blakytynym>

Розділ 6
«НАШ НАРІД
ЗАСЛУГІВУЄ КРАЩІЙ
ДО НЬОГО СТАВЛЕННЯ...»

«Радянська Україна займає провідне місце у світовому промисловому виробництві і є одним з крупних постачальників експортованих Радянським Союзом товарів, проте можливості республіки для розвитку зовнішньої торівлі країни використовуються не повністю».

З листа першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста до ЦК КПРС

Важлива роль першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста в усуненні М. Хрущова посилила його позиції у вищому політичному керівництві країни. У середині листопада 1964 року Петра Юхимовича обирають членом президії ЦК КПРС (кандидатом у члени президії ЦК КПРС Петро Шелест перебував лише 11 місяців з грудня 1963 року). Новий статус у партійній ієрархії надавав ваги та значимості виступам Петра Шелеста на засіданнях президії (згодом політбюро) ЦК КПРС, дозволяв активно боронити економічні інтереси України, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання стосовно більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Нетипова на той час поведінка українського партійного вождя базувалася, на думку дослідника Ю. Шаповала, «на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами — централізаторським і антицентралізаторським»¹. Звичайно, Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте він щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів, домагався економічної та фінансової самостійності союзних республік.

У 1957 році Шелест схвально зустрів розпочату Микитою Хрущовим реформу в господарському управлінні, яка передбачала розширені повноваження для союзних республік, зокрема: формування республіканського бюджету, зміни адміністративно-територіального устрою, розв'язання судових суперечок у рамках

¹ Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 11.

*Геннадій Воронов.
1960-ті роки*

кримінального, цивільного та процесуального законодавства. Аналізуючи ухвалу лютневого 1957 року пленуму ЦК КПРС про створення в основних адміністративно-економічних районах Радянського Союзу раднаргоспів, Петро Шелест, будучи тоді першим секретарем Київського обкому КПУ, констатував: «Почали ламатися відомчі бар'єри, усувалися перешкоди на шляху комплексного вирішення складного господарства, раціональніше використовувався багатий досвід різних галузей промисловості і будівництва. Працівники раднаргоспу, керівники підприємств сміливіше переступали пороги багаточисельних галузевих підприємств. Більше з'явилося ініціативи у вирішенні навіть складних питань»².

На вересневому (1965 року) пленумі ЦК КПРС, який визначив програму реформ промисловості було вирішено ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. Під час обговорення на партійному форумі питань поліпшення керування економікою Петро Шелест у своїй доповіді зробив головний акцент не на вадах та недоліках територіальної системи управління, а на її позитивному значенні, зокрема на процесах децентралізації, розширення компетенції місцевих органів влади. Присутній на пленумі ЦК КПРС, секретар ЦК КПУ Олександр Ляшко у спогадах відтворив атмосферу виступу Петра Шелеста перед партактивом у Москві: «При обговоренні на пленумі питання про реорганізацію управління керівники союзних республік, хто відчув вже смак певної незалежності від центра, противились централізації. Це позначилось на характері і тональності виступу Шелеста. Він запропонував, причому вимогливо, організувати в Україні усі раніше згадувані мною промислові та будівельні міністерства та ряд відомств, — те, що ми з ним узгоджували в Києві. Реакція на

² Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 120.

його виступ миттєво відобразилась на обличчях осіб в президії і була явно недоброзичливою. Що і підтвердив виступаючий услід за Шелестом голова Ради Міністрів РРФСР Г. І. Воронов. Кинуте ним в зал запам'яталось категоричністю і навіть грубістю:

“Ми не збираємося стрімголов, вимагати створення міністерств важкої промисловості та будівництва. Нехай цим господарством управляють союзні міністерства, а ми будемо з ними співпрацювати” <...>

Але услід за нами Казахстан (Д. А. Кунаєв) вважав за необхідне створити у них в республіці міністерства кольорової металургії, геології та деякі інші, що мають велику долю виробництва в загальносоюзному об'ємі. Свої пропозиції про створення низки союзно-республіканських міністерств внесли і інші республіки. Так що бувшого “абсолютного” центра не вийшло. Довелося в якійсь мірі поділитися з республіками управлінням економікою. Україна, завдяки самому потужному після Росії економічному потенціалу, виступала тепер сильним фактором, прикладом для інших у намаганні до самостійності у веденні свого господарства. Звісно, в складі єдиного економічного комплексу країни. Увечері в Постпредстві ми з Шелестом відзначили із задоволенням що практично усі наші пропозиції враховані. Поза підпорядкуванням республіки залишались, однак, великий комплекс машинобудівних підприємств, оборонні та суднобудівні заводи, усе приладобудування з багаточисельними науково-виробничими об'єднаннями радіоелектроніки і засобами зв'язку. Усі вони входили у пряме підпорядкування союзним міністерствам. “По приїзду відразу беріться за формування міністерств. Підбирайте людей, готуйте пропозиції на Президію”, дав завдання Шелест»³.

У жовтні 1965 року сьома сесія Верховної ради УРСР розглянула питання перебудови управління промисловістю республіки, ухваливши Закон «Про зміну системи органів управління

*Дінмухамед Кунаєв.
1970-ті роки*

³ Ляшко О. П. Груз памяти : трилогія. Воспоминания. Кн. 3. Ч. 1. С. 93–94.

промисловістю і перетворення деяких інших органів управління Української РСР». Згідно з ним утворювалося дев'ять союзно-республіканських міністерств, а також республіканське Міністерство місцевої промисловості УРСР. Ліквідовувалися Українська рада народного господарства та радгоспи економічних районів. Державну планову комісію УРСР було перетворено на союзно-республіканський Державний плановий комітет Ради міністрів УРСР. Усього після проведеної перебудови управління в Україні налічувалося 22 союзно-республіканські міністерства і 7 республіканських: автомобільного транспорту і шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення⁴.

Після ліквідації раднаргоспів у 1965 році та з переходом до централізовано-галузевого управління економікою, реальні можливості республіки зменшилися. Надмірна централізація виробництва, бюрократизація апарату управління, командні вертикальні стосунки суб'єктів господарювання часто-густо ставали об'єктом критики з боку першого секретаря ЦК КПУ в другій половині 1960-х років. Неодноразово під час засідань політбюро ЦК КПРС та зустрічей тет-а-тет з генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежневим П. Шелест порушував питання побудови ефективних взаємовідносин між союзним урядом й органами управління на республіканському та локальному рівнях. На особливу увагу заслуговує зміст приватної бесіди П. Шелеста та Л. Брежнева від 29 березня 1967 року, відтворений в лаконічній формі в щоденнику керівника Української РСР: «О 20.30 мені зателефонував Л. Брежнев, просив терміново прилетіти в Москву на засідання Політбюро ЦК КПРС. Після засідання був у Брежнева на довгій розмові. Обговорювали роботу промисловості, будівництва, транспорту, соціальні питання. Я йому висловив своє розуміння, що для підняття на належний рівень усіх цих питань потрібно більше дати ініціативи на місця, союзним республікам, зняти багато “центропробок”. Він на ці пропозиції реагував з кислою міною, наполягав на тому, що не можна втрачати

⁴ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 158.

владу центру — так ми ні до чого і не прийшли, залишилися в натягнутих стосунках»⁵.

Прикметно, що термін «центропробка» належить до часто вживаних слів у нотатках Петра Шелеста. Під поняттям «центропробка» керівник УРСР розумів чиновницько-адміністративний прошарок державних службовців у Москві, який постійно демонстрував байдужість до інтересів союзних республік. Щоденник П. Шелеста наповнений гострими випадками проти консерватизму та догматизму московської бюрократії: «8 жовтня (1969 року — Авт.). Подзвонив мені Щербина Б. Є., перший секретар Тюменського обкому КПРС, дякував за відмінний будівельний студентський загін з України. Просив на наступний рік в Тюменську область направити 10 тисяч чоловік. Заробіток кожного студента за два місяці роботи склав 800–900 рублів, це дуже добре. У республіці на найважливіших будівництвах промисловості, сільського господарства не вистачає робочої сили, через це темпи будівництва значно знижуються. Але ми не можемо організувати студентські загони будівельників перш за все тому, що жорстко лімітують заробітну плату, вона дуже низька, на рівні будівельних робітників. Питання цього не “пробити” — всюди “центропробка”»⁶.

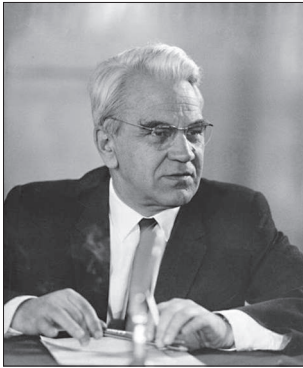
Поряд з докладними записами подій з особистого і суспільного життя Петро Шелест на сторінках щоденника вдається до опису перепитій відносин «центр-субцентр влади»: «Жовтень 1968 року. У Донбасі великі складнощі із забезпеченням харчуванням, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій “за централізованій” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що ще

*Борис Щербина.
1970-ті роки*

⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 236.

⁶ Там само. С. 314.

*Мстислав Келдиш.
1970-ті роки*

не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва – навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господаря” країни, тримаємо на мінімальному пайку»⁷. Про утискання українських вчених на союзному рівні йдеться у дописі від 30 квітня 1969 року: «Прийняв М. В. Келдиша, президента Академії наук СРСР. Відбулася дуже цікава і корисна розмова. Обговорювали питання про вибори до АН СРСР. Я висловив

свою думку, що неправильно коли від України в Академію наук СРСР набирають у п'ять разів менше, ніж від Ленінграда, і у три рази менше, ніж від Новосибірська Чи не є це деякою дискримінацією вчених такої великої республіки як Україна?»⁸.

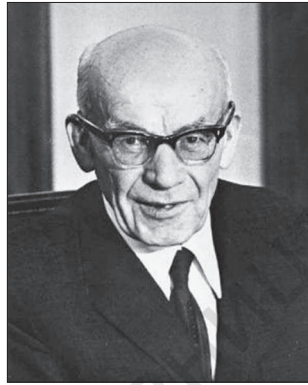
У щоденнику Петра Шелеста знаходимо цілий ряд нотаток, які демонструють занепокоєння «директора України» наявними перекосами у сфері експортних поставок УРСР за кордон природних копалин та сировини, нестачею ресурсів для надійного і безперебійного функціонування залізниць у республіці. Про це свідчить запис за 6–13 грудня 1967 року: «Був у ЦК КПРС на прийомі у Л. Брежнєва, бесіда тривала 2,5 години. Я йому виказав усі наболілі питання про те, що коли ми не вживемо термінових заходів, то залізничний транспорт стане серйозним гальмом розвитку економіки і всього народного господарства країни, про велику нестачу деревини для будівництва, і не тому що її немає, а тому що дерево, зрублене, гниє, вивезти ні на чому, про те що агломерат, кращі сорти залізної руди відправляємо за кордон, а наші металургійні агрегати працюють у напівпотужності, все це дорого обходиться країні. Те ж саме з газом: відправляємо за кордон, а в самих не вистачає палива для промисловості,

⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 293.

⁸ Там само. С. 307.

електростанцій, побутових потреб. Якщо виникає якесь питання, то, щоб його вирішити вимагається десятки узгоджень, а час проходить. На постановочні питання республіки взагалі часто немає ніякої реакції, навіть не дають відповідей. Було поставлено ще інші питання. Усе це дуже не сподобалося Л. Брежнєву і він порою розмовляв з деяким роздратуванням»⁹.

П. Шелестові було не до вподоби, що зовнішньоекономічна діяльність УРСР є питанням більше політичним, ніж економічним та ще завдає шкоди внутрішньому ринку республіки: «5 жовтня (1968 року. — Авт.)... Ідуть переговори з поляками з економічних питань, переговори доволі важкі. Ми не можемо задовольнити всіх запитів і вимог поляків, особливо, що стосується постачання їм зерна. Гомулка¹⁰ розмовляє доволі різко. Він заявив: "...А що, мені накажете звертатися за допомогою до Заходу?". Загалом, від цих "дружніх і конструктивних" переговорів залишається важке, пригнічене враження. Від нас наші "друзі" соцкраїни часто вимагають неможливого, і ми, на жаль, поступаємось, наносячи збитки своїй економіці та інтересам свого власного народу, і все це прикриваємо інтернаціональним обов'язком. Наша економіка не в змозі все це витримати: дуже зростають запити і вимоги наших численних "друзів і союзників". Вони ж кожен раз нам "натякають" на життя у західних державах. А поки що з багатьох побутових питань, питань соціального добробуту наш народ з його забезпечення відстає від наших "союзників", і коли цьому кінець? Наш народ заслуговує кращого до нього ставлення і, звичайно, більшого матеріального добробуту»¹¹.

Владислав Гомулка.
1970-ті роки

⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 247.

¹⁰ Гомулка Владислав — перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії.

¹¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 313.

«Думки проти течії» Петро Шелест висловлював не лише на сторінках власного щоденника. Напередодні візиту в СРСР прем'єр-міністра Афганістану М. Юсуфа у квітні 1965 року керівник Української РСР у листі до ЦК КПРС піддав гострій критиці «благодійний» характер економічного та технічного співробітництва Радянського Союзу з країнами, що розвиваються. Висловлюючи думку щодо позиції СРСР в майбутніх переговорах з очільником Афганістану щодо надання допомоги в освоєнні земель в районі іригаційної греблі Сарде, Петро Шелест зазначив: «За останні роки Радянський Союз взяв на себе велику кількість зобов'язань по гідроспорудам та іригаційним роботам (ОАР, Алжир, Афганістан та ін.) у той самий час будівництво іригаційних систем та проведення меліоративних робіт в країні значно відстають від потреб в них, внаслідок недостатнього виділення грошових коштів та матеріальних ресурсів. Тому вважаємо, що допомога Афганістану в проведенні подібних робіт має обмежитись виконанням проєктної документації і направленням необхідної кількості спеціалістів». Наприкінці листа Шелест, звертаючись до колег з президії ЦК КПРС, зауважив: «Варто було при розгляді економічної та технічної допомоги слаборозвинутим країнам повніше враховувати не тільки політичну доцільність, але і економічну можливість Радянського Союзу»¹².

Обстоюючи взаємовигідність господарської співпраці з країнами третього світу, Петро Шелест водночас домагався гідного геополітичного статусу для УРСР, визнання України повноцінним і рівноправним суб'єктом у системі міжнародних відносин. У травні 1968 року перший секретар ЦК КПУ звернувся до вищих партійних інстанцій країни з вимогою щодо підвищення статусу України в Організації Об'єднаних Націй: «З моменту створення Постійного представництва Української РСР при Організації Об'єднаних Націй до теперішнього часу працівникам, які займають посаду Постійного представника, присвоювався ранг посланника. Ця обставина юридично ставить Представника УРСР в нерівне становище у порівнянні з Представниками інших держав – членів ООН і до певної міри ускладнює встановлення ділових контактів як з Постійними представниками інших країн, так і вищим посадовими

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 190–191.

особами ООН. У зв'язку з цим ЦК КПУ України просить ЦК КПРС розглянути питання про присвоєння Постійному представнику Української РСР при ООН тов. Поляничку Михайлу Денисовичу дипломатичних ранг Надзвичайного та Повноважного Посла»¹³.

Архівні матеріали свідчать, що П. Шелест настирливо розсилав доповідні записки до центральних органів влади, в яких обстоював економічну самостійність республіки. У квітні 1965 року він надіслав листа до ЦК КПРС з пропозиціями про розширення прав республіки щодо використання продукції для місцевих потреб, яка випускається понад план. У зверненні до вищих партійних інстанцій перший секретар ЦК КПУ просив дозволу щодо організації виробництва на українських підприємствах сировини, матеріалів, машин, обладнання, які мають залишатися для потреб республіки, а не поступати в союзні фонди¹⁴.

Петро Шелест активно брав участь у розробленні та обговоренні в Кремлі нормативно-правових актів, які б визначали права та обов'язки центральних відомств і союзних республік. У листі до ЦК КПРС від 2 січня 1967 року керманіч республіки просив вище партійне керівництво країни врахувати, «що об'єми виробництва існуючі нині в союзних республіках (зокрема в Українській РСР) промислових міністерств (таких як Міністерство чорної металургії, вугільної промисловості та ін.) значно вище об'ємів довоєнних союзних міністерств, а також велика питома вага їх в суспільному виробництві» і у зв'язку з цим вважав необхідним «одночасно з визначенням прав міністерств СРСР визначити та розширити такі права відповідних міністерств в союзних республіках»¹⁵.

*Михайло Поляничко.
1960-ті роки*

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1, арк. 104.

¹⁴ Там само, оп. 24, спр. 5990, арк. 166–167.

¹⁵ Там само, спр. 6270, арк. 1–2.

У квітні 1972 року Петро Шелест долучився до роботи над проектом Основного Закону, який мав би врахувати всі зміни в розвитку радянського суспільства, що сталися в країні з часу прийняття Конституції СРСР 1936 року. У письмовому зверненні до вищого партійного органу країни перший секретар ЦК КПУ серед цілого ряду пропозицій та зауважень запропонував нову редакцію правового статусу союзної республіки: «Радянська союзна республіка — соціалістична суверенна держава у складі Союзу РСР. Поза межами, встановленими у статті 14¹⁶ Конституції СРСР, кожна союзна республіка здійснює державну владу самостійно»¹⁷. На думку керівника Української РСР, «таке формулювання повніше відповідає правому становищу союзних республік в складі Союзу РСР, характеру відносин, існуючому в ньому, відповідає завданням і цілям Радянської держави на міжнародній арені. Крім того, така редакція цієї статті Конституції мала б позитивне значення в аспекті боротьби проти буржуазних та буржуазно-націоналістичних збочень правового статусу союзної республіки в складі СРСР»¹⁸.

Як захисник економічних інтересів України П. Шелест у травні 1965 року негативно поставився до ініціативи Ради міністрів СРСР про передачу з відання міністерства сільського господарства УРСР у безпосереднє підпорядкування міністерства сільського господарства СРСР 17 племінних заводів продуктивної худоби, трьох кінних заводів і трьох промислових радгоспів: «Тепер, коли права союзних республік значно розширені і Українська РСР володіє висококваліфікованими кадрами для керівництва племінною справою на належному рівні, передача господарств у ведення союзного міністерства нічим не виправдане»¹⁹. Наприкінці 1960-х років П. Шелест пручався планам союзного керівництва щодо перенесення виробництва тракторів Т-25 з Харківського тракторного заводу в російське місто Владимир, натомість пропонував задіяти для складання сільськогосподарської техніки Тернопільський машинобудівний завод²⁰.

¹⁶ У ст. 14 Конституції СРСР 1936 р. викладалися права, які республіки делегували союзній державі.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 641, арк. 125.

¹⁸ Там само, арк. 126.

¹⁹ Там само, спр. 5990, арк. 235.

²⁰ Там само, оп. 25, спр. 168, арк. 6–15.

Надто болісно сприймав перший секретар ЦК КПУ той факт, що «Радянська Україна займає провідне місце у світовому промисловому виробництві і є одним з крупних постачальників експортованих Радянським Союзом товарів, проте можливості республіки для розвитку зовнішньої торгівлі країни використовуються не повністю»²¹. Враховуючи це, на початку серпня 1965 року П. Шелест висунув ініціативу про створення торгово-промислової палати УРСР. Незважаючи на той факт, що торгово-промислові палати на початку 1960-х років вже існували в Туркменії, Таджикистані, Киргизстані, Грузії та Вірменії, в Кремлі заяву-лист П. Шелеста охарактеризували «політично неправильним» вчинком²². На засіданні президії ЦК КПРС 2 вересня 1965 року першого секретаря ЦК КПУ було піддано критиці за «необачність, незрілість», «підрив монополії зовнішньої торгівлі» та за те, що його «записку можуть зі своєю метою використати класові вороги». За спогадами Петра Шелеста, «у виступах почали проскакувати питання, пов'язані з тим, що на Україні нібито слабко ведеться боротьба з проявами буржуазного націоналізму, що ідеологічна робота, особливо серед молоді, ослаблена, а пропаганда дружби народів та інтернаціональне виховання поставлені погано... На цьому засіданні деякі оратори договорилися до того, що на Україні дуже шанують Т. Г. Шевченка, що він серед народу, особливо серед молоді, є мало не кумиром і що це не що інше, як прояв націоналізму, крамола. У гарячці або навмисне було наговорено багато дурниць... Стверджувалося, що, мовляв, Україна претендує на особливе становище, проявляє місництво. Казали і про те, що порушується державна і планова дисципліна... Договорилися навіть до того, що на Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою. Севастополь — же місто російської слави, а в ньому є написи українською мовою. І взагалі дійшли деякі до того, що оголосили українську мову зіпсованою російською... Підгорного звинуватили у якомусь “кураторстві” над

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5991, арк. 81.

²² Республіканську торгово-промислову палату буде створено після відставки П. Шелеста у січні 1973 р. відповідно до рішення загальних зборів всесоюзної торгової палати СРСР від 10 березня 1972 р. про перетворення Українського відділення всесоюзної торгової палати у «Торгово-промислову палату» УРСР.

Україною. Продовжуючи обговорення мого листа-записки, стали говорити про те, що мовляв, на Україні у керівництві ЦК, апараті і обкомах партії немає росіян»²³.

Секретар ЦК КПРС О. Шелепін під час розгляду дразливого для Кремля питання став вимагати відповідних «організаційних висновків» та скликання пленуму ЦК КПУ. Лише виступ Л. Брежнєва наприкінці засідання партійного ареопагу носив примирливий характер. Було домовлено найближчим часом підготувати пропозиції ЦК КПРС щодо листа П. Шелеста. Через два місяці у Москві було прийнято ухвалу, в якій засуджувався лист першого секретаря ЦК КПУ як політично неправильний.

Чергове звинувачення Петра Шелеста в економічному місництві прозвучало у першій декаді вересня 1965 року. Про цей промовистий епізод Шелест переповідав так: «Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що немає. Тоді ми з І. П. Казанцем, головою Ради міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їй той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін (секретар ЦК КПРС. — *Авт.*) назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого питають — з держпланівського столоначальника чи з нас?»²⁴.

У тому ж році на одному із засідань вищого партійного ареопагу Петро Шелест увійшов у відкритий конфлікт із секретарем

²³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 215–216.

²⁴ Там само. С. 654–655.

ЦК КПРС Михайлом Суловим з приводу свавільних дій міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тисяч тонн сояшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва²⁵.

Перший секретар ЦК КПУ був палким прихильником принципу паритету в економічних стосунках між Києвом та Москвою. У ході роздумів на сторінках щоденника з нагоди святкування «50-річчя Великого Жовтня» Петро Шелест висловлює власні судження щодо форм взаємовідносин між союзними республіками та центром: «Союзні республіки мають отримати більше свободи, самостійних дій в економіці, політиці, у соціальних питаннях, культурному розвитку. Все це повинно, безумовно проводитися в рамках союзної федерації. Поки що це мрії, але коли-небудь ми неминуче повинні будемо прийти до цього — іншого шляху у нас немає»²⁶. Керманіч радянської України намагався утримати у республіці частину валютних коштів, які надходили від продажу за кордон української продукції, постійно висловлював власне бачення в питаннях економічного планування і розподілу ресурсів²⁷.

У доповідній записці «Про використання трудових ресурсів Українській РСР», надісланій наприкінці липня 1965 року, зверталася увага на особливо складну ситуацію з працевлаштуванням в Південно-Західному економічному районі, де поза суспільним виробництвом перебувало 2,4 млн осіб — 23 % працездатного населення. Неприпустимий стан з працевлаштуванням у західних регіонах УРСР (у Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях кількість незайнятого населення становило 30–40 %), на думку Петра Шелеста, склався тому, що «більш половини капіталовкладень, що виділяються на розвиток промисловості республіки вкладаються у вугільну, гірничорудну і металургійну галузі, які розміщені на Донбасі та Придніпров'ї. У той самий час підприємства легкої, харчової і машинобудівної промисловості, на базі яких можливо вирішити проблему працевлаштування, розвивались

²⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 311.

²⁶ Там само. С. 246.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 170, арк. 19.

у республіці недостатніми темпами»²⁸. З метою підвищення зайнятості працездатного населення в межах республіки перший секретар ЦК КПУ прохав ЦК КПРС, Держплан СРСР розглянути пропозиції уряду УРСР щодо додаткового будівництва в Україні 32 нових підприємства машинобудівної, хімічної, легкої промисловості.

Із завзяттям, в умовах усталеної централізованої системи планування та господарювання, Петро Шелест домагався будівництва у Києві республіканського Палацу піонерів і школярів (нині — Київський палац дітей та юнацтва). «Я був особисто в Микити Сергійовича, благав, щоб дали дозвіл», — пригадував наприкінці 1980-х років Петро Юхимович. — «У Держплані СРСР був — сказали ні, в Промбанку — теж ні. Тоді я до Хрущова поїхав і кажу: “Микито Сергійовичу. Ви скільки працювали на Україні, а Палацу піонерів не збудували (він засопів невдоволено), ще Постишев²⁹ збирався це зробити. Ну, Ви не збудували, то дозвоalte хоч зараз збудувати”. Коли Микита Сергійович сказав “так”, тоді все знайшлося — і гроші, й фонди, і матеріали»³⁰. Будівництво державного позашкільного навчального закладу за проєктом архітекторів Авраама Мілецького та Едуарда Більського (нагороджені за цю роботу Державною премією СРСР) у Києві тривало три роки і наприкінці травня 1965 року Палац піонерів і школярів урочисто було відкрито.

Про заповзятість Петра Шелеста у відстоюванні інтересів України у вищих ешелонах влади, особливо в господарсько-виробничій сфері, зауважує у своїх спогадах міністр культури УРСР в 1971–1973 роках Юрій Єльченко: «Шелест не приховував від членів ЦК КПУ своєї позиції в тому, що Центр (тобто Держплан, Держпостач СРСР та інші союзні міністерства та відомства) не враховують незадовільний стан основних фондів (обладнання, агрегатів і т. п.) металургійної, гірничорудної, машинобудівної галузей промисловості. Не кращими вони були і в легковиків та у харчовиків.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5991, арк. 50.

²⁹ Постишев Павло Петрович (1887–1939) у січні 1933 — березні 1937 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У, член політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У. У червні 1934 — січні 1937 рр. — перший секретар Київського обласного комітету КП(б)У.

³⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 652.

А от ресурси для їх модернізації виділялись вкрай недостатні. Ось тут і “ходив в атаку” Шелест на Держплан і Держпостач СРСР, апелюючи при цьому до ЦК КПРС та його політбюро. Будемо відвертими — відстоювати інтереси України в Центрі, тобто в союзних органах, було нелегко... Україна постійно мала потребу перш за все в енергоносіях, деяких видах сировини (наприклад, окремі види хімічних продуктів та кольорових металів, бавовна, ліс та ін.). І нерідко потрібно було, образно висловлюючись, “підвищувати голос” перед Держпланом та Держпостач СРСР, іншими союзними відомствами. Тоді то в бій і вступала важка артилерія в особі першого секретаря ЦК Компартії республіки... Шелест вступав в такі сутички з притаманною йому твердістю та жорсткістю. Простіше кажучи. Не просив, а вимагав. Але потрібно віддати належне самим виском посадовим особам ЦК КПРС та союзного керівництва: до антагонізму справа не доходила, хоча і симпатій з їх сторони Петру Юхимовичу не додавало. Він досить різко ставив питання і перед генсеками (Хрущов, Брежнєв). А кому це подобалось? Виникали гострі ситуації при здійсненні і “зворотнього потоку”. Адже Україна постачала у союзні фонди величезні об’єми метало- і гірничорудної продукції, виробила важкого машинобудування і, звичайно зерна, м’яса, цукру (це лише основний перелік), хоча і сама нерідко вельми гостро потребувала цієї ж продукції. Наприклад, в зерні для зростання виробництва м’яса. Величезні об’єми якого постачались Україною в союзний фонд. Знову таки в металі для ремонту металургійних та гірничорудних агрегатів і т. д. І тут виникали ситуації у стосунках з Центром, що вимагали і переконливої доказовості, і завзятості, та і нервів. Багато, звісно лягало на плечі основної керівної ланки республіки і настільки ж нерідко на її першу особу»³¹.

Про жорсткі суперечки П. Шелеста з керівництвом СРСР щодо збільшення поставок продовольства України до загальносоюзного фонду указував і секретар ЦК КПУ Яків Погребняк, який став свідком телефонної розмови першого секретаря ЦК КПУ з Леонідом Брежнєвим: «Генсек наполягав на необхідності здачі якоїсь кількості додаткового хліба, причому розмова йшла у далеко не дружній атмосфері. П. Ю. Шелест відповідав по телефону, що

³¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 759–760.

*Яків Погребняк.
1960-ті роки*

Україна не може продати стільки хліба, адже в такому разі залишиться геть мало кормів для тваринництва, знизяться заготівлі м'яса, молока. А в кінці розмови він сказав: “Що б Ви мені не казали, Леоніде Іллічу, але цього я не робитиму”. На тому кінці одразу ж поклали слухавку. Шелест деякий час сидів мовчки, а потім каже: “Цього все одно не можна робити, нехай вони думають про мене, що хочуть”»³².

Упродовж 1969–1970 років П. Шелест гостро висловлювався проти ініціатив союзного керівництва щодо ліквідації республіканських міністерств енергетики та електрифікації³³, хімічної промисловості³⁴, геології³⁵. Такі заяви

були методом легітимізації політичних претензій першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та його оточення на особливе місце України в номінально федеративній організації СРСР.

Всупереч директивам Москви Шелест загорівся ідеєю збудувати у столиці республіки аналог Кремлівського палацу з'їздів. Люди подекували, що лідерів потужної радянської республіки набридло збирати партійні форуми в Жовтневому палаці, який дістався у спадок від царської влади. Було затверджено унікальний проєкт, розроблений під керівництвом заслуженої архітекторки УРСР Євгенії Маринченко. Палац задумувався у формі трапеції, і мав містити понад 300 приміщень, різних за величиною та функціональним призначенням. На вулиці Червоноармійській (нині — Велика Васильківська) будівельники обрали придатну ділянку, на якій раніше розташовувався Володимирський ринок, і відразу розпочали будівельні роботи. Головна складність

³² Погребняк Я. П. Записки секретаря ЦК КП України (1971–1987 гг.). Київ : «Профінформ» ФПУ, 2006. С. 40.

³³ ЦДАГО України, оп. 25, спр. 169, арк. 6–9.

³⁴ Там само, спр. 345, арк. 182–185

³⁵ Там само, спр. 346, арк. 171–173.

Палац
«Україна».
1970 рік

під час будівництва палацу-красеня полягала в тому, що вартість робіт оцінювалася в 20 млн радянських карбованців. Самостійно керівництво республіки могло приймати рішення з будівництва об'єктів, вартість яких не перевищувала 4,5 млн карбованців. Як пригадують самі будівельники, щоб не виходити за межі дозволеного ліміту, доводилося постійно «викручуватися», розбивати будівельні роботи на частини. До того ж Москва не була зацікавлена в будівництві оригінальної споруди, оскільки в Києві функціонував Жовтневий палац. За таких обставин Шелест вдався до хитрощів: він поінформував союзні органи, що в столиці України споруджують новітній кінотеатр. Коли таємне стало явним, до Києва прибула комісія на чолі з Миколою Підгорним. «Пожуривши» Шелеста, Москва таки дозволила добудувати оригінальну споруду³⁶. У квітні 1970 року відбулося урочисте відкриття найбільшого центру культури та мистецтв, який дістав назву — Палац «Україна». Упродовж короткого часу Палац став візитною карткою Києва, здобув загальне визнання не лише киян та жителів республіки, а й численних гостей столиці з різних куточків СРСР.

Наполегливими були прагнення та дії керівника республіки, спрямовані на подальший розвиток економіки України. У процесі підготовки Держпланом СРСР контрольних цифр розвитку

³⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 652.

народного господарства країни на 1966–1970 роки Петро Шелест клопотався перед союзним керівництвом про збільшення капіталовкладень у розвиток важкого машинобудування, сільського господарства, цукрової промисловості³⁷, видобуток природного газу³⁸, енергетики, легкої та хімічної промисловості, спорудження на кримському озері Донузлав морського торговельного порту³⁹, зведення нових житлових об'єктів, розбудову мережі дитсадків, шкіл та лікарень, швидкісних автомобільних доріг⁴⁰, будівництво метрополітену в Харкові⁴¹. Під час складання державного плану економічного та соціального розвитку СРСР на восьму п'ятирічку перший секретар ЦК КПУ просив вищий економічний експертний орган країни врахувати проігноровані раніше союзними органами управління пропозиції Української РСР щодо спорудження Золотоніського та Хустського хімічних заводів, Рівненського ливарного заводу, киснево-конвекторного цеха на заводі «Азовсталь», підприємства з виробництва синтетичного волокна в одній із західних областей республіки, будівництва каналів Дніпро – Донбас, Микитівка – Красний Луч з метою поліпшення водопостачання Донецько-Придніпровського економічного району⁴².

У першій декаді червня 1965 року Петро Шелест у листі до ЦК КПРС висловив пропозицію «передбачити в плані на 1966–1970 роки будівництво в Українській РСР атомних електростанцій потужністю 2,6 млн кВт»⁴³, а в лютому 1969 року запропонував «для здійснення оперативного спорудження електростанцій» створити Головне управління по будівництву енергооб'єктів – Укрголовенергобуд⁴⁴. Звернення Ради міністрів УРСР до ЦК КПУ від 2 лютого 1967 року про погодження проєкту будівництва Центрально-Української атомної електростанції біля села Копачі Чорнобильського району Київської області на відстані 110 кілометрів на північ від Києва, на диво, не викликало заперечень

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 94–97.

³⁸ Там само, арк. 45–46.

³⁹ Там само, арк. 183.

⁴⁰ Там само, арк. 11–12.

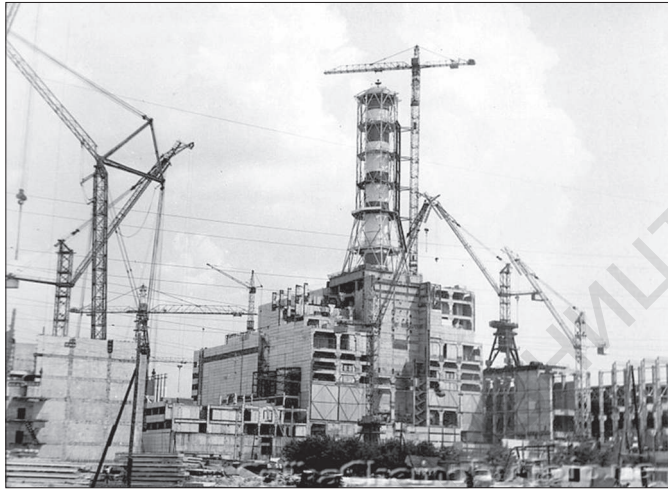
⁴¹ Там само, арк. 90–91.

⁴² Там само, спр. 5885, арк. 74–89.

⁴³ Там само, спр. 5990, арк. 268.

⁴⁴ Там само, оп. 25, спр. 168, арк. 108–110.

Будівництво
Чорнобильської
АЕС.
1970-ті роки

у Петра Шелеста⁴⁵. Серйозно задуматися над проблемою впливу ядерної енергетики на навколишнє середовище керманіча радянської України змусили скарги екологів, які були невдоволені намірами Міністерства енергетики та електрифікації СРСР спорудити на березі Актаського озера Кримську АЕС. «Планується будівництво атомної електростанції на Керченському півострові, — записав у щоденнику 20 лютого 1970 року Петро Юхимович. — Надходять протести, заперечення проти цього, небезпечно для рибних запасів Азовського і Чорного морів. Доручив остаточно розібратися і доповісти»⁴⁶. Наразі невідомо про результати перемовин першого секретаря ЦК КПУ із союзними відомствами щодо безпечності спорудження в Криму ядерного об'єкта. За дивним збігом обставин, активна фаза будівництва атомної електростанції в Кримській області розпочалася в 1975 році — після полишення Петром Шелестом вищої партійної посади в Українській РСР.

За спогадами першого секретаря Закарпатського обкому КПУ Юрія Ільницького, керівник республіки рішуче відкинув ідею Київського відділення всесоюзного проектного інституту «Теплоелектропроект» про спорудження у Берегівському районі об'єкта

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 4080, арк. 84.

⁴⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 323.

*Юрій Ільницький.
1970-ті роки*

атомної енергетики: «Ми порушували на найвищих урядових і партійних рівнях у Києві й Москві питання про будівництво на Рахівщині гідроелектростанції. Для цього в нас були умови... Але справа набула несподіваного характеру. У верхах виношували ідею зведення на Закарпатті... атомної електростанції. Починали роботу з великим секретом. Ми нічого не знали, навіть в обкомі партії. Ніколи такого не було, щоб такі значні речі не були відомі обкому партії. Одного дня зателефонував мені голова колгоспу ім. Леніна с. Береги Тіберій Антоник. Він повідомив, що в їхньому селі

дуже напружена обстановка: люди не працюють, ходять і збентежено говорять між собою, як то буде, куди і як їх переселятимуть, на яких умовах? Я запитав, чому. Антоник відповів, що там хочуть споруджувати атомну електростанцію. Другого дня я поїхав у Береги. Зустрівся з будівельниками. Але нам не було з ким говорити, бо не знайшли жодного керівника. Коротко розповіли, що воду для охолодження реакторів у Чорному Мочарі проведуть по трубі з Тиси»⁴⁷.

Повернувшись із Березівського району, Ю. Ільницький зателефонував П. Шелестові й розповів про все докладно. Через деякий час зі Львова до Ю. Ільницького зателефонував перший секретар ЦК КПУ і попросив зустріти його на Ужоцькому перевалі. Разом вони поїхали в с. Береги Березівського району, де пропонувалося будувати атомну електростанцію. Після розмови з жителями села і будівельниками Шелест повідомив, що повернеться до Києва і там розставить всі крапки над «і». «З Березівщини ми поїхали на Рахівщину, — йдеться у спогадах Ю. Ільницького. — Тут заночували, а вранці провели Шелеста до Яблунецького перевалу. З нами

⁴⁷ Турияница Ю., Папіш М. У 1970-х на Закарпатті планували побудувати атомну електростанцію // Новини Закарпаття. Режим доступу: <https://transcarpatia.net/transcarpathia/social/90910-atomniy-monstr-mg-poglinuti-vinorobn-perlini-beregvschini.html>

був Василь Павлович Русин — голова Закарпатського облвиконкому. На перевалі Петро Юхимович сказав, аби ми поверталися в Береги й від його імені передали будівельникам, щоб вони негайно забиралися геть і ноги їхньої більше там не було. Ми так і зробили. А голові колгоспу Антоніку звелили зібрати бригадирів, щоб вони зі своїми людьми повисмикували геть усі кілки, які позабивали будівельники, землі врівняли, і щоб сліду не залишилося від розміток... Згодом я розмірковував, чому Шелест цю важливу справу добровільно взяв на себе. Правда, щодо будівництва атомної електростанції на Закарпатті, на свій страх і ризик, я особисто інформував Л. І. Брежнєва. Я вірив, що він підтримає мене. Відповіді від генерального секретаря Політбюро особисто мені не було. Але, думаю, рішучість П. Ю. Шелеста не була спонтанною чи самостійною»⁴⁸. Дещо прояснюють ситуацію щодо позиції першого секретаря ЦК КПУ його нотатки в щоденнику за 25 грудня 1971 року: «Внесли пропозицію у Карпатах будувати атомну електростанцію. Для цього намічається велике знесення гірських поселень. Але чи це все раціонально? Краще було б здійснити регулювання річок Карпат, і найперше Стрию та Дністра і на їх основі побудувати гідроелектростанцію. Із цього було б більше користі. Дав завдання доопрацювати пропозиції з цих питань»⁴⁹.

Діарійні записи Петра Шелеста демонструють його інтерес до ядерно-фізичних досліджень і розвитку атомної енергетики в Україні. Усвідомлюючи необхідність комплексного вирішення проблем, пов'язаних з вивченням ядерних процесів та використання атомної енергії в республіці, Петро Шелест схвально відгукнувся на ініціативу відомого вченого в галузі ядерної фізики Митрофана Пасічника «про створення в Україні атомного центру з будівництвом прискорювача»⁵⁰. У березні 1970 року задуми академіка АН УРСР М. Пасічника були частково реалізовані, завдяки створенню в Києві Інституту ядерних досліджень

⁴⁸ Туряниця Ю., Папіш М. У 1970-х на Закарпатті планували побудувати атомну електростанцію // Новини Закарпаття. Режим доступу: <https://transkarpatia.net/transcarpathia/social/90910-atomniy-monstr-mg-poglinuti-vinorobn-perlini-beregyschini.html>

⁴⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 355.

⁵⁰ Там само. С. 307.

*Митрофан Пасічник.
1970-ті роки*

при Академії наук УРСР. Активна підтримка першого секретаря ЦК КПУ простежувалася в реалізації ідеї академіка АН СРСР, директора Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні Георгія Фльорова щодо створення наприкінці 1960-х років першого академічного осередку з фізики на Закарпатті – відділу фотоядерних процесів при Інституті фізики АН УРСР⁵¹. Навесні 1972 року політбюро ЦК КПУ виношувало плани зі створення спеціального органу з використання атомної енергетики при Комітеті по науці Ради міністрів УРСР⁵², відкриттю Відділення ядерної фізики і атомної енергетики в Академії наук УРСР⁵³.

Упродовж другої половини 1960-х років П. Шелест звертався до центральних установ з проханням вирішити питання про додаткове розміщення в Південно-Західному економічному районі УРСР потужних високорентабельних підприємств: заводу побутових холодильників, шиногумового комбінату, заводу синтетичного каучуку, комбінатів текстильної, взуттєвої та харчової промисловості. Піклуючись про зростання виробничих потужностей республіки, забезпечення потреб населення у приватному автотранспорті, Шелест активно лобював у Кремлі будівництво величезного автомобільного гіганту поблизу Києва (у Броварах чи під Черніговом)⁵⁴. У зверненні до Ради міністрів СРСР та ЦК КПРС у першій дека-

⁵¹ Маслюк В. Про стан та перспективи фундаментальних і прикладних досліджень на прискорювачі електронів (мікротроні) М-30. За матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НА України 12 жовтня 2016 року // Вісник НАН України. 2016. № 11. С. 47.

⁵² Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 250.

⁵³ Відділення ядерної фізики та енергетики – структуру, покликану організувати і координувати фундаментальні й прикладні дослідження з перспективних напрямів ядерної фізики, було створено в рамках НАН України в 2004 році (див.: Неклюдов І. М. Відділення ядерної фізики та енергетики Національної академії наук України // Вісник НАН України. 2013. № 11. С. 57).

⁵⁴ Косничук Є. На пенсію бывшего первого секретаря Компартии Украины Петра Шелеста отправили без права возвращения в Украину // Факты и комментарии. 2001. 11 мая.

*Автомобіль ЗАЗ-965
презентований
у вересні 1961 року
на ярмарку у м. Загреб
(сучасна Хорватія)*

ді грудня 1965 року Петро Юхимович наводив вагомі аргументи щодо спорудження неподалік столиці України заводу з випуску легкових автомобілів особливо малого класу: «За останні роки у республіці накопичений значний досвід автомобілебудування, наявна достатня кількість кваліфікованих кадрів. На території УРСР розташовані спеціалізовані підприємства, які виготовляють автомобільні двигуни, електроосвітлювальну апаратуру, генератори, карданні вали, шарикопідшипники і багато інших вузлів та деталей для автомобільної промисловості. На Запорізькому автомобільному заводі створений більш сучасний автомобіль “Запорожець” ЗАЗ-966 та двигун до нього, які пройшли випробування та отримали високу оцінку. Автомобілі типу “Запорожець”, як серійного виробництва так і нової моделі легше машини “Москвич” на 170–250 кг, що дозволяє при річному випуску 400–450 тисяч штук автомобілів зекономити до 100 тисяч тонн металу. На нашу думку, потребу населення в легкових автомобілях доцільно задовольняти в значній частині за рахунок збільшення випуску автомобілів особливо малого класу типу “Запорожець”, так як саме ці машини є найбільш економними в експлуатації і можуть продаватися населенню по більш доступним цінам»⁵⁵. Однак в липні 1966 року після аналізу 54 різноманітних будівельних майданчиків, ЦК КПРС та уряд СРСР прийняли рішення про будівництво крупного автомобільного заводу в російському місті Тольятті.

Час перебування П. Шелеста на вищій партійній посаді в республіці був періодом кількісного економічного зростання, яке певною

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5991, арк. 229–230.

Овсій Ліберман.

1967 рік

мірою було результатом його організаторських здібностей, ініціативності, високої вимогливості до себе і підлеглих. У 1970 році обсяги промислового виробництва в УРСР були у два рази більше ніж у 1940 році по всій країні. За роки восьмої п'ятирічки було введено в дію 250 нових великих підприємств, понад дві тисячі виробничих комплексів і цехів у металургійній, вугільній, енергетичній, хімічній, машинобудівній легкій, харчовій галузях промисловості. У містах та селах збудовано 97 млн квадратних метрів житла, 3 600 шкіл, дитячих дошкільних установ — на 450 тисяч місць, лікарень — на 47 тисяч ліжок⁵⁶. У другій половині 1960-х років вантажопотік усіх видів транспорту збільшився у півтора рази. Зріс також і потенціал сільського господарства. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства порівняно з першою половиною 1960-х років збільшилось на 16,6 %. У 1969 та 1970 роках в аграрному секторі отримано найбільші валові збори зерна по 36,5 млн тонн на рік. Загалом восьму («золоту») п'ятирічку Українська РСР за формальними ознаками (прискорення темпів і значне підвищення ефективності виробництва), завершила успішно. З огляду на це Указом президії Верховної ради СРСР від 2 грудня 1971 року Петра Шелеста «за заслуги у справі забезпечення виконання завдань п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1966–1970 роки» було нагороджено Орденом Леніна.

Значне економічне піднесення в Україні за часів правління Петра Шелеста співпало з проведенням в країні «косигінської реформи», автором концепції якої був харківський професор Овсій Ліберман. Серед істориків утвердилася думка⁵⁷, що Шелест усіляко

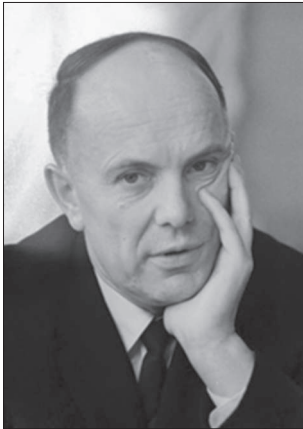
⁵⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. Т. 2: 1941–1976. Київ: Політвидав України, 1977. С. 878

⁵⁷ Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії. Режим доступу: http://www.pseudology.org/Eneida/Shelest_PE.htm

сприяв втіленню в життя ідей вченого-економіста з вдосконалення управління народним господарством, впровадження нових методів планування та економічного стимулювання, розширення самостійності підприємств. Менш відомими є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, котрі свідчили про наміри піддати корекції вчення О. Лібермана. Найбільш принципові положення, висунуті вченим, спричинили рішучу протидію як економістів-догматиків, так і партійно-державного керівництва. О. Лібермана звинувачували в недооцінці централізованого планування, характерного для соціалістичного виробництва, морального стимулювання праці, абсолютизації прямих зв'язків підприємств... і навіть у протиставленні економічних інтересів сучасних і майбутніх поколінь. Як впадає в очі, в довідці секретаря ЦК КПУ Олексія Титаренка, підготовленій у квітні 1968 року за вказівкою першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, не стільки аналізувалися наукові погляди Лібермана, скільки давалася політична оцінка його діяльності, яка характеризувалася «викривленням справжнього процесу розробки нової системи планування, приниженням ролі нашої партії, і всієї економічної науки». «Подібні виступи, — наголошував О. Титаренко, — суперечать ідеологічній роботі партії, дезорієнтують наших господарників. До того ж навколо імені Лібермана створено своєрідний “бум”, його помилкові висловлювання підхоплюються буржуазною пропагандою і використовуються проти нас в ідеологічній боротьбі». З огульною критикою консерваторів з профільних відділів ЦК КПУ Петро Шелест погодився і навіть доручив підготувати відповідного листа до ЦК КПРС, в якому пропонувалося «не надавати сторінки нашої преси для виступів Лібермана, а більше уваги приділяти показу ролі партії... в підготовці та здійсненні економічної реформи»⁵⁸.

Дотримуючись партійних канонів у висвітленні ідеологічних аспектів «косигінської реформи» другої половини 1960-х років, П. Шелест добре усвідомлював позитивний результат від впровадження у промисловому виробництві пропозицій та рекомендацій професора О. Лібермана. Переймаючись проблемами поліпшення управління в народному господарстві на основі широкого використання засобів обчислювальної техніки, Шелест у 1970 року

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 39–40.

*Президент АН УРСР
Борис Патон.*

*Київ, 20 квітня 1967 року.
Фото: ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-223312*

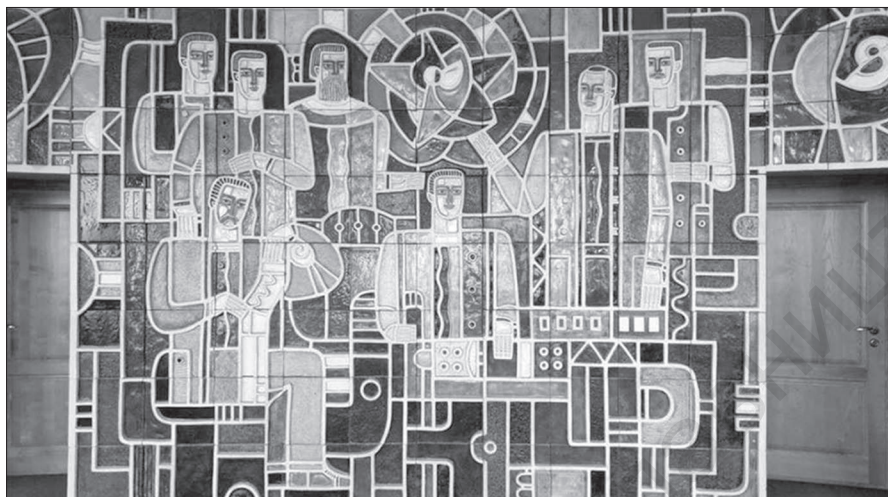
виступив з ініціативою створення в Україні науково-виробничого об'єднання з розроблення та виготовлення універсально-збірних приладів для оснащення технологічних процесів виробництва, а також введення в дію республіканської автоматизованої системи збору та оброблення інформації для обліку, планування та управління в народному господарстві⁵⁹.

Досягти економічної ефективності виробництва українських підприємств перший секретар ЦК КПУ прагнув і за допомогою здобутків галузевих наук. У грудні 1964 року Петро Шелест звернувся з листом до ЦК КПРС з пропозицією створити у м. Донецьку державний університет та відділ Академії наук УРСР у складі п'яти наукових установ: фізико-технічний інститут, Інститут прикладної математики та механіки з обчислювальним центром, Інститут органічного синтезу, Інститут економічних досліджень, Ботанічний сад АН УРСР⁶⁰. Ініціативи Києва були підтримані у Кремлі. 28 травня 1965 року постановою Ради міністрів СРСР було ухвалено рішення про організацію Донецького державного університету на базі Донецького філіалу Харківського державного університету ім. Горького. Того ж року в Донецьку прискореними темпами було закладено матеріально-технічну базу для нових інститутів АН УРСР.

Завдяки Петру Шелесту в 1966 році з'явився Інститут теоретичної фізики АН УРСР, який з перших днів його існування очолив талановитий вчений Микола Боголюбов. Простора чудово оздоблена споруда з'явилася в мальовничій частині Києва — Феофанії. За погодженням П. Шелеста та президента АН УРСР Б. Патона, у Феофанії поряд з інститутом фізики мали з'явитися центри біофізики та квантової біології. До нового академістечка

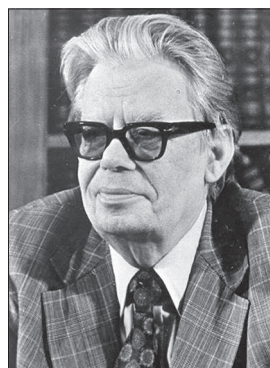
⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 346, арк. 158–159.

⁶⁰ Там само, оп. 24, спр. 5885, арк. 193–194.

*Елемент художнього оздоблення приміщень
Інституту теоретичної фізики АН УРСР*

планувалося прокласти лінію тролейбуса, а трохи згодом і метро. Створення потужного наукового центра в Києві вище партійне керівництво УРСР мотивувало перед Москвою тим, що кількість учених у перерахунку на 10 тисяч населення істотно поступалася аналогічному показнику в інших республіках СРСР. Враховуючи це, керівництво республіки затвердило план подальшого розвитку Академії наук України, посилення її фундаментальної бази. Швидкому втіленню проєкту в життя сприяло і те, що заступником директора Інституту теоретичної фізики працював молодий фізик, член-кореспондент АН УРСР молодший син Петра Шелеста — Віталій.

*Микола Боголобов.
1970-ті роки*

Завдяки йому група молодих українських художників-монументалістів, представників «неофіційного» мистецтва здійснила експериментальні розписи наукової установи, які ознаменували новаторські тенденції українського живопису. Безробітному на той час художнику-шістдесятнику Іванові Марчуку, якого

ледь не переслідували за націоналізм, дало можливість триматися на плаву замовлення від Віталія Шелеста на створення мозаїки на фасаді і двох керамічних панно в холах першого та четвертого поверхів Інституту теоретичної фізики. Опіка з боку ЦК КПУ давала змогу керівництву Інституту побудувати роботу не стандартно, а найголовніше — творчо.

Наприкінці 1960-х років Петро Шелест виношував плани відродження Української академії сільськогосподарських наук, ліквідованої на підставі постанови ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР № 487 від 4 травня 1962 року. Важливість створення координаційного органу в розробці теоретичних і практичних основ подальшого розвитку сільського господарства в республіці стала темою для розмови першого секретаря ЦК КПУ на прийомі у секретаря ЦК КПУ Михайла Суслова 31 січня 1969 року⁶¹. Завдяки досягнутим домовленостям, наприкінці 1969 року в Києві було створено Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (ВАСГНІЛ), у підпорядкування якого Міністерство сільського господарства СРСР передало 19 науково-дослідних інститутів⁶². Петро Шелест і надалі опікувався створеною за його участі науковою інституцією. У листопаді 1971 року від імені політбюро ЦК КПУ Петро Шелест висловив критичні зауваження на адресу Міністерства сільського господарства СРСР, президії ВАСГНІЛ, які «вкрай недостатньо приділяють увагу роботі та зміцненню матеріально-технічної бази наукових установ Південного відділення ВАСГНІЛ» та просив Держплан СРСР, Союзсільгосптехніку, інші союзні відомства «вирішити питання подальшого підвищення ефективності роботи науково-дослідних інститутів, розташованих на території республіки»⁶³.

Впроваджуючи досягнення науково-технічного прогресу, Петро Шелест не міг не помічати негативні процеси, які відбувалися в країні і в республіці на той час: «9 грудня (1968 року. — *Авт.*).

⁶¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 301.

⁶² Вергунов В. Національній академії аграрних наук України — 85: віхи історії // Вісник аграрної науки. 2016. Трав. С. 75.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 500, арк. 134–136.

Підходить кінець року і ще більше видно, які величезні труднощі у нашій економіці, в плануванні народного господарства. Ми всі трубимо, що у нас ведеться на “науковій основі” — усе це звучить як насмішка над наукою. Вся наша біда в тому, що в нашому господарстві майже все робиться “вольовим” способом — “треба, треба”. Треба, безумовно, але треба робити з розумінням і розумом. “Вольовий” прийом серйозно тіпає всю нашу економіку. А наукове планування — це одне побажання, розмови, обман, ілюзія. Але навіть ми тоді про нього скільки говоримо, кого обманюємо? Металургійна промисловість республіки план 1968 року не виконує, і це результат надмірного перевантаження⁶⁴. Фондів на розвиток підприємств немає, компрометується і підривається довір’я “до нової економічної реформи”. Зателефонував Соломенцеву, секретарю ЦК: просив втрутитися, можливо, скоригувати план з чорної металургії. Але що він може зробити? У кращому випадку поспівчувати. За рік треба було ввести в республіці 923 промислових об’єкти, на яких уже з 1960-го планується випуск продукції, а вводимо тільки 184 об’єкти — що ж далі? Знову пропонують встановити “нові реальні строки”, “нові зобов’язання” — знову обридлива до краю “говорильня”⁶⁵.

Послідовно і рішуче відстоював інтереси Української РСР Петро Шелест і в ході складання плану розвитку економіки СРСР на дев’яту п’ятирічку. Керівник УРСР наполягав на розробленні Міністерством морського транспорту СРСР генерального перспективного плану розвитку Дунайського пароплавства, який мав би враховувати з’єднання Дунаю з водотранспортною системою Західної Європи, будівництві для судноплавної компанії 200 річкових суден вантажопідйомністю 300 тисяч тонн, збільшенні виробничих

⁶⁴ Ще в лютому 1968 р. Петро Шелест надіслав ЦК КПРС доповідну записку «Про деякі питання розвитку чорної металургії Української РСР», в якій були вказані «вузькі місця» в роботі металургійних підприємств республіки (скорочення Держпланом інвестицій у галузь, серйозні диспропорції в розвитку основного виробництва і допоміжних служб тощо) та запропоновані конкретні заходи щодо усунення причин відставання галузі. Реакції з боку Держплану СРСР та Міністерства чорної металургії СРСР не було (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 62–67).

⁶⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 297.

потужностей портів та судноремонтних заводів⁶⁶. У доповідній записці від 25 березня 1969 року перший секретар ЦК КПУ та голова Ради міністрів УРСР В. Щербицький звертали увагу ЦК КПРС на відсутність у проекті основних напрямів економічного розвитку країни докладних матеріалів про економічний поступ союзних республік. Враховуючи це, керівництво УРСР пропонувало Держплану СРСР «доопрацювати розділ основних напрямків по розміщенню виробничих сил та розвитку господарства союзних республік» та детально «викласти основні завдання по загальному об'єму промислового та сільськогосподарського виробництва, випуску важливих видів промислової та сільськогосподарської продукції, будівництву та введенню в дію підприємств, споруд, а також житла та об'єктів соціально-культурного призначення»⁶⁷.

У зауваженнях до проекту основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1971–1975 роки очільники Української РСР вимагали від центральних московських інстанцій передбачити капіталовкладення на вирішення гострої житлової проблеми в республіці, тому що «ще багато людей живе у підвалах, напівпідвалах, бараках, старих будинках, переущільнених комунальних квартирах»; оновлення шкільного фонду («понад 25 % шкіл знаходиться в непристосованих і аварійних приміщеннях»); «покращення медичного обслуговування населення і в першу чергу в сільській місцевості де нині рівень медичного обслуговування в 3–3,5 рази менше, ніж у містах та робітничих селищах»; збільшення виробництва електроенергії шляхом будівництва Новокаховської та Новодонецької ГРЕС, трьох атомних електростанцій у південних та східних районах УРСР; технічне переозброєння підприємств м'ясо-молочної промисловості; поліпшення виробничої бази будівельних організацій; збільшення фондів республіки в межах сільського господарства: тракторів на 40 %, вантажних автомобілів у два рази («більше 30 % автомобілів колгоспів знаходяться в експлуатації понад 10 років і потребують списання»), землерийної техніки в 2–2,5 рази; придбання машин та обладнання для тваринницьких ферм («в Українській РСР на комплексно-механізованих фермах утримується лише

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 499, арк. 1–2.

⁶⁷ Там само, спр. 168, арк. 144.

3 % великої рогатої худоби, 8 % свиней, 15 % птиці»); спорудження 27,3 тисяч кілометрів автомобільних доріг⁶⁸. Обурення високопосадовців було спричинене також системними маніпуляціями з боку Держплану СРСР щодо заниження реального показника чисельності населення в Україні, що негативно позначалося на розробленні планів виробництва, споживання, житлового будівництва, охорони здоров'я, побутового обслуговування населення республіки⁶⁹.

«Директора України» вельми турбували ознаки застійних процесів в економіці республіки. Промисловість УРСР щодалі більше зосереджувалася на виробництві засобів виробництва, а фінансування випуску предметів споживання наприкінці 1960-х років у сім разів було меншим, ніж важкої промисловості. У республіці вироблялося лише 3,5 % загальносоюзного випуску тканин, 6,4 % предметів широкого вжитку, 9 % пральних машин, 14,9 % — холодильників. Україна поступово перетворювалася на виробника металопродукції, палива, електроенергії.

Економічна ситуація, що склалася на початку 1970-х років, змусила Шелеста звернути увагу союзного керівництва на проблеми у сфері товарообміну та виробництва товарів побутового призначення в республіці. «В Українській РСР, — писав Шелест — тільки в 1969 році не вистачає товарних ресурсів більш ніж на один млрд крб. У зв'язку з цим у населення з року в рік осідає значна сума грошей. Звідси виникає завдання повного забезпечення в плані на 1971–1975 роки платоспроможного попиту населення необхідними товарами»⁷⁰. Аналізуючи соціально-економічний стан в УРСР, політбюро ЦК КПУ на чолі з Петром Шелестом на початку 1970-х років планувало приділити більше уваги розвитку легкої промисловості, у зв'язку з чим просило у союзного керівництва виділити необхідні кошти на технічне переозброєння галузі (у швейній, трикотажній, шкіряно-взуттєвій промисловості налічувалося близько 60 % застарілого технологічного обладнання⁷¹), спорудження нових (3 бавовняні

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 168, арк. 145–161.

⁶⁹ Там само, арк. 160.

⁷⁰ Там само, арк. 145–146.

⁷¹ Там само, спр. 501, арк. 43.

об'єднання у Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській областях; 2 льонокомбінати в м. Ковелі Волинської області та м. Щорс (нині — Сновськ) Чернігівської області; камвольно-суконні комбінати в Сумській та Кіровоградській областях; 3 взуттєві фабрики, 7 швейних фабрик і 4 фабрики верхнього трикотажу) та добудову 11 підприємств відповідного профілю⁷². Грандіозним планам керівництва республіки (досягти в 1975 році порівняно з 1970 роком збільшення випуску виробів легкої промисловості в 1,4 раза, продуктів харчування — в 1,3 раза, товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку — в 1,7 раза⁷³) не судилося втілитися в життя у повному обсязі. Проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні господарських питань, обережна критика гіперцентралізму не могли сподобатися союзному керівництву. Невдовзі Петро Шелест потрапить в опалу. Звинувачення у «місницькій» позиції коштуватиме першому секретареві ЦК КПУ не багато не мало — політичної кар'єри.

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 168, арк. 151.

⁷³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. Т. 2 : 1941–1976. Київ : Політвидав України, 1977. С. 907.

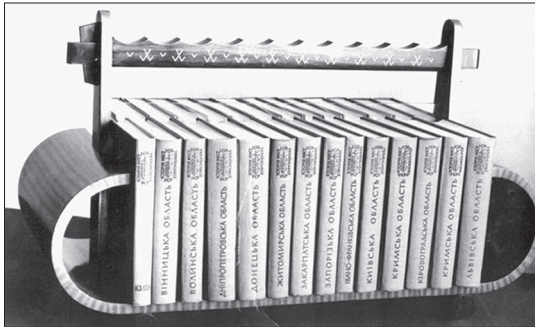

Розділ 7
РАДЯНСЬКИЙ
УКРАЇНОФІЛ

*«Кожний, хто живе на Радянській Україні,
любить її, з гордістю говорить: «моя Україна»,
«наша Україна». І це цілком природно
і закономірно...»*

*З книги П. Шелеста
«Україно наша Радянська»*

У повсякденній роботі, крім вирішення проблем, які стосувалися господарської сфери, питань науки, перший секретар ЦК КПУ постійно опікувався суспільно-політичним і культурним життям в республіці. «Особлива позиція» першого секретаря відчутно позначилася на офіційній політиці в галузі історії. На початку 1960-х років Петро Шелест був одним із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії — двадцятишеститомної історії міст і сіл Української РСР. Ідея фундаментальної історичної праці зародилася у Шелеста, коли він працював першим секретарем Київського обкому КПУ. Під час чергової поїздки ланами області машина керівника області загрузла в болоті. Тож довелося першому секретареві Київського обкому КПУ заночувати в найближчому селі. Там у помешканні діда, Шелест випадково звернув увагу на дореволюційну книгу, в якій містився докладний опис села, зроблений вдумливим дияконом. Ознайомлення з книгою породило бажання Шелеста створити сучасну науково-популярну працю, яка б переповідала біографії майже 40 тисяч населених пунктів України. У травні 1962 року президія ЦК КПУ прийняла спеціальне рішення про підтримку енциклопедичного видання про історію міст і сіл Української РСР. Всю практичну роботу вище партійне керівництво поклало на заступника голови Ради міністрів УРСР Петра Тронька та редакцію Української Радянської Енциклопедії на чолі з письменником Миколою Бажаном. У збиранні матеріалу та написанні нарисів про міста та села брали участь працівники обласних державних архівів, музеїв, краєзнавчо-дослідних установ. Державна історична бібліотека України спільно з Інститутом історії АН УРСР розробила методичні рекомендації щодо організації

*Багатотомне видання
«Історія міст і сіл УРСР»*

*Заступник Голови Ради міністрів УРСР
Петро Тронько.*

Київ, 1963 рік.

*Фото: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-150791*

роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...». Петро Шелест неодноразово проводив спеціальні наради, присвячені підготовці багатотомної колективної праці. Створене зусиллями 100-тисячного авторського колективу фундаментальне енциклопедичне видання містило 10 160 статей і довідок, 9 000 ілюстрацій про історію українських міст, сіл і районів. Видання унікальної серії книг упродовж 1960-х — початку 1970-х років започаткувало новий напрям у вітчизняній історіографії, сприяло розвитку краєзнавчого руху в Україні. У лютому 1974 року Бюро відділення історії АН УРСР прийняло спеціальну постанову «Про досвід підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР” у 26 томах», якою рекомендувало всім історичним закладам Академії наук союзних та автономних республік «використати науково-організаційні принципи й методику роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання». У 1976 році авторський колектив «Історії міст і сіл УРСР» удостоєний Державної премії СРСР.

Спираючись на низку джерел, можна стверджувати, що Петро Шелест сприяв зусиллям наукової громадськості та творчої інтелігенції щодо політичної реабілітації репресованих чи незаслужено забутих літераторів, митців, учених, громадських діячів.

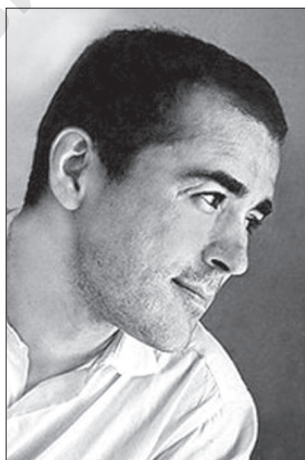
У 1965 році П. Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС із проханням «дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні» голови Раднаркому в 1934–1937 роках, одного з лідерів партії боротьбистів Панааса Любченка¹.

Як стверджує відомий український письменник Віталій Коротич, Петро Шелест підтримав ідею перевидання творів одного з провідних діячів Української Центральної Ради та Директорії УНР Володимира Винниченка, котра виникла на з'їзді письменників України в 1965 році. Проте у Львові знайшовся якийсь «суперпатріот», який прокоментував це приблизно так: «Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра часів Директорії». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а П. Шелест під час зустрічі з В. Коротичем кинув йому: «Ну що, побачив, що ваші ідіоти роблять?»².

Питання про літературну спадщину Винниченка вдруге було порушено у коридорах влади в 1969 році. На рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передачу з Колумбійського університету в США архіву українського письменника та громадського діяча. Однак задум владної верхівки УРСР не був реалізований. Петро Шелест згаданий епізод у щоденнику прокоментував так: «Стало відомо, що у Колумбійському інституті є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх

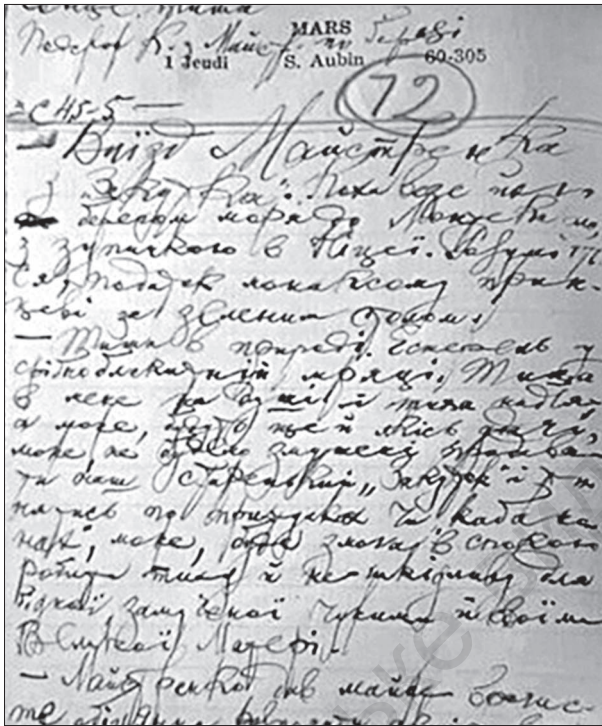
Панас Любченко.
1930-ті роки

Віталій Коротич

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 68.

² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 714.

Фрагмент
щоденника
В. Винниченка.

Фото: Укрінформ

для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у “націоналізмі”. У Москві є “політичні діячі”, котрі бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов»³. Небайдужий до проблеми збереження та примноження національно-культурної спадщини України Петро Шелест у січні 1967 року порушив перед ЦК КПРС питання про повернення в Україну особистого архіву Микити Хрущова, вивезеного ним у Москву в 1949 році⁴.

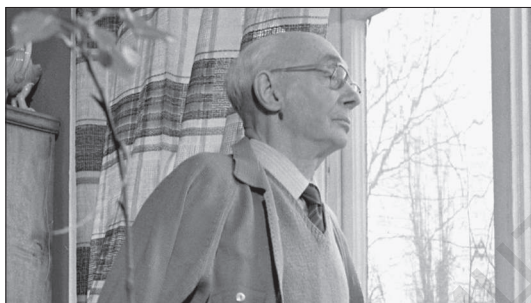
Погляди на вітчизняну історію П. Шелеста, його спроби переглянути політичні оцінки діяльності репресованих у часи сталінського режиму провідних діячів Комуністичної партії

³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 310.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6270, арк. 3.

Микола Бажан.

Фото: BBC NEWS Україна

України простежуються на сторінках щоденника за 24–30 листопада 1967 року: «Прийняв головного редактора української енциклопедії, відомого прозаїка і поета Миколу Платоновича Бажана. Розмова йшла про справи видання енциклопедії. Звідкись, але зрозуміло звідки, на М. Бажана йде тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим паче портрета на М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних і громадських діячів... Як грубо в нас дозволено втручатися в історію, викривляти і фальсифікувати її. Я вважаю, що це злочин деяких “політиків-ідеологів” перед історією, народом, нашим поколінням. Дав пряму вказівку об’єктивно висвітлювати діяльність, вмщувати біографічні дані, подавати портрети згідно з прийнятими нормами і положеннями»⁵.

Разом з тим крізь призму політичної доцільності ставився Петро Шелест та ідеологічний апарат ЦК КПУ до постаті історика Михайла Грушевського. Лише бажанням легітимізувати Грушевського як «визначного українського буржуазного історика», який зрозумів «переваги радянського ладу» напередодні 100-річного ювілею керівника Української Центральної Ради, котрий гучно відзначався українською громадськістю на Заході, продиктовані розпорядження Петра Шелеста опублікувати дві спеціальні ідеологічно витримані статті в тижневику «Літературна Україна» та «Українському історичному журналі».

Об’єктивної та «проукраїнської» позиції дотримувався Петро Шелест у дискусії з питань історії Компартії України, яка тривала

⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 247.

Ісаак Мініц

Кузьма Дубина

з кінця 1950-х років. Співробітників Інституту історії партії при ЦК КПУ провідні московські учені (зокрема академік АН СРСР Ісаак Мініц) звинувачували в терпимості до українського націонал-комунізму, в «проведенні націоналістичної лінії» на сторінках другого (1964 рік) видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Дотримуючись концепції українських вчених, яка не відповідає нормативним вимогам висвітлення діяльності як більшовицької, так і інших партій на теренах України, Петро Шелест робив усе можливе для припинення ідеологічного пресингу з боку центральних партійних інституцій: «4 серпня 1962 року. Прийняв К. Дубину — професора, доктора історичних наук. Він розповів про складну обстановку в Інституті історії партії при ЦК КПУ. Готується друге видання історії КПУ. Багато питань фальсифікується, принижується роль комуністів України в боротьбі за встановлення радянської влади. Багато керівників того часу трохи не звинувачують у націоналізмі та сепаратизмі. Назаренко (директор Інституту історії партії при ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — *Авт.*) стоїть на правильних позиціях,

але москвичі — Снегов (доктор історичних наук, професор. — *Авт.*) і Мініц — все роблять для того, щоб принизити роль та значення КПУ. Просить мене знайти можливість про все розповісти М. В. Підгорному. Його прохання виконав. “Майстрів-фальсифікаторів” у нас вистачає, на цьому навіть учені звання дістають»⁶.

⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 145.

Обкладинки книг
М. Киценка
«Хортиця в героїці
та легендах»,
І. Шаповала
«У пошуках скарбів»,
Г. Фруменкова
«Узники Соловецького
монастиря»

Олена Апанович

Підтримка у верхах низки починань у сфері краєзнавства, вияви щирого етнічного патріотизму з боку партійних функціонерів найвищого рангу відобразилася на активізації у другій половині 1960-х — початку 1970-х років досліджень з історії козацтва. Йдеться про появу на книжкових ятках праць М. Киценка, Д. Наливайка, І. Шаповала, Г. Фруменкова, в яких у романтизовано-ідеалістичній формі оспівувався героїзм і звитяга степового лицарства. Відомо, що монографію дослідниці козацтва Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (Київ, 1969) видано за особистої підтримки П. Шелеста⁷. Як свідчила сама авторка, після отриманої

⁷ Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Укр. іст. журн. 2008. № 3. С. 155.

Федір Овчаренко

Літопис Самовидця.

*Київ: Наукова думка,
1971. Видання підготував
кандидат філологічних наук
Ярослав Дзира*

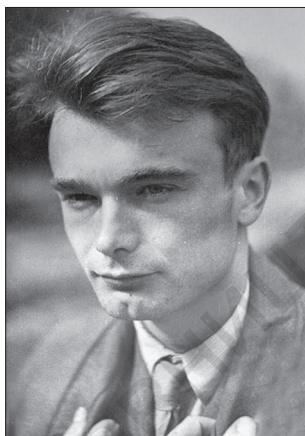
інформації з вуст директора Інституту історії АН УРСР К. Дубини про те, що праця дослідника історії України середніх років два роки безперспективно перебуває у видавництві, П. Шелест наказав: «Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще». Завдяки наполяганням П. Шелеста та його однодумця — секретаря ЦК КПУ з ідеології Федора Овчаренка у 1971 році було надруковано унікальну історичну й культурну пам'ятку української літературної мови XVII століття — «Літопис Самовидця». Не заперечував Петро Шелест щодо перевидання окремих праць Михайла Грушевського, в яких міститься великий фактологічний матеріал з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

За часів Петра Шелеста вперше було здійснено спробу оприлюднити в СРСР факт голоду в Україні 1932–1933 років. Дослідник проблеми голодомору Станіслав Кульчицький стверджує, що в 1966 році перший секретар ЦК КПУ під тиском Комуністичної партії Канади дав усне розпорядження вказати про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР в газеті «Вісті України», розрахованій на українського читача за кордоном. Через згадку про голод стаття довго не публікувалась і врешті була надрукована, але в урізаному вигляді⁸.

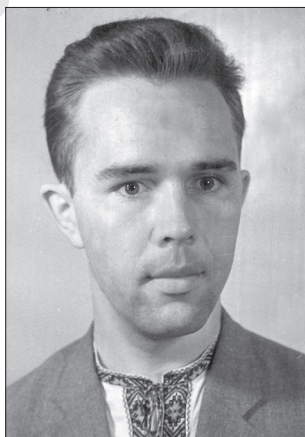
⁸ Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький : Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упоряд. бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова; автор історіограф. нарисів О. Юркова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 406.

Зацікавлення минувиною рідного краю, бажання за допомогою історичних фактів підкреслити особливе місце України у складі СРСР спонукало Петра Шелеста влітку 1967 року розпочати роботу над книгою, яка була передана до видавництва у грудні 1970 року під назвою «Україно наша радянська»⁹. За споминами помічника керівника УРСР О. Хоменка, взятися за написання книги Петра Юхимовича напоумив перший заступник завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Іван Орел, хоча «всі помічники, вся наша бригада, наш “крупний калібр” були проти цієї безглуздої витівки»¹⁰.

Достеменно не відомий особистий внесок Петра Шелеста у написання книги «Україно наша Радянська». Син Петра Шелеста Віталій пригадував: «Батько писав цю книгу з цілковито відкритою душею... Зрозуміло, що він не сидів по бібліотекам, як зазвичай робить простий автор. У нього було багато фактичного і статистичного матеріалу — все це йому приносили. Він писав книгу два роки. По вечорам та в суботу він обов'язково працював, на дачі Міжгір'я над обривом стояла бесідка, там він і писав»¹¹.

*Станіслав Кульчицький.
Жовтень 1960 року.
Фото: Україна Модерна*

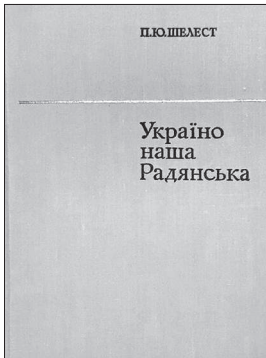

Олег Хоменко

⁹ Книга П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська» (Київ, 1970. 279 с.) була надрукована на потужностях Київської книжкової фабрики Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР.

¹⁰ Хоменко О. Імперія вже конала... (деякі особисті міркування щодо П. Ю. Шелеста) // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 713.

¹¹ Інтерв'ю Віталія Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 750.

*Обкладинка книги
П. Шелеста
«Україно наша
Радянська»*

Проливає світло на обставини появи «підручника про Україну для масового читача» свідчення Інни Назаренко, дружини директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Івана Дмитровича Назаренка, яка стверджувала: «Книга “Україно наша Радянська” починалася зі знайомства І. Д. Назаренка з записами П. Ю. Шелеста, які він вів на протязі багатьох років. Інститут історії партії ЦК КПУ завжди був “базою” для написання багатьох партійних документів. На це працював цілий ідеологічний відділ ЦК. В інституті під егідою ЦК, наприклад, було написано брошуру [П. Ю. Шелеста] “Історичне покликання молоді” [2-е вид., перероб. Київ, 1968]. Видавав ці речі Політвидав ЦК КПУ. З питань чергового видання “Нарисів з історії КПУ” (доповненого і виправленого) І. Д. Назаренко не раз зустрічався з П. Ю. Шелестом. Під час однієї з таких зустрічей виникла ідея написання книги про Україну, починаючи з давніх часів. У обох було особливе бажання підкреслити визначну роль козаччини в історії України, бо і Шелест, і Назаренко походили з козаків. Коли І. Д. Назаренко ознайомився з нотатками П. Ю. Шелеста, у нього виник план написання книги, з яким він і ознайомив Петра Юхимовича. Почалася робота. Але робилася вона в умовах надзвичайної конфіденційності... Зв’язок тримали часто обидва через помічника П. Ю. Шелеста Пахаренка. Текст писався за окремими розділами — І. Д. Назаренко віддавав кожен розділ П. Ю. Шелесту, той коригував, вносив свої думки, своє бачення того або іншого питання. В цій роботі допомагала також старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КПУ при ЦК КПРС, кандидат історичних наук Лариса Панасівна Нагорна. Перед цим вона працювала редактором Політвидаву і редагувала “Нариси історії Компартії України”... “Україно наша Радянська” вийшла з друку в канун чергового Пленуму ЦК КПУ. Іван Дмитрович згадував (як учасник Пленуму), що присутні на ньому секретарі обкомів, райкомів, інша партноменклатура наввипередки бігли до книжкового кіоску (у приміщенні ЦК КПУ), купували книгу та хизувалися

нею один перед одним. Але жоден не став на захист книги та її офіційного автора, коли над головою П. Ю. Шелеста занесли “дамоклів меч” саме за цю книгу. Петро Юхимович був дуже вдячний І. Д. Назаренку за участь у створенні книги і зробив власноруч дуже теплий дарчий напис (змісту його, на жаль, не пам’ятаю) на примірнику, який сам подарував. Але в часи, які настали потім, Іван Дмитрович видалив цей аркуш, про що я дуже жалкую, бо треба було хоча б переписати його. Знаючи добре систему зсередини, Іван Дмитрович розумів, що залишити машинопис книги з рукописними вставками вдома небезпечно, [а тому] він відвіз його до тещі. Там цей машинопис і зберігався на балконі з-поміж найменш помітних речей»¹². За споминами Лариси Нагорної, занотованими істориком Сергієм Білоконем у квітні 2016 року, «доручення підключитись до роботи над книжкою Шелеста» вона отримала від директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка, проте «десь за три чи чотири дні... зламала руку. Директор запропонував, щоб їй допомагала Люся Супруненко, але з цього, розуміється, на практиці нічого не вийшло... чула від І. Д., що основна робота над книжкою перейшла до УРЕ»^{13,14}.

У родині Івана Назаренка зберігся машинопис книжки Петра Шелеста з його численними й докладними нотатками на полях, а також програма роботи над книжкою (14 позицій) і 22 сторінки посторінкових зауважень. Петро Шелест та його спічрайтери триваллий час не могли підшукати влучну назву до книги. «До самого виходу книжки, — пригадував консультант відділу пропаганди

Лариса Нагорна

¹² Білокінь С. До історії книжки Петра Шелеста «Україно наша Радянська» // Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/Uashch_2016_19-20_44%20(4).pdf. С. 596.

¹³ Йдеться про Головну редакцію Української радянської енциклопедії.

¹⁴ Білокінь С. До історії книжки Петра Шелеста «Україно наша Радянська» // MISCELLANEA. С. 595–596.

Георгій Шевель

і агітації ЦК КПУ Олег Хоменко¹⁵, — на титулі планувалось дати: “Україно моя, Україно...”. У ході палких дискусій з помічником по ідеологічним питанням М. Кучером та завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевелем Петро Шелест зупинився на назві “Україно наша Радянська”»¹⁶. У прикінцевому варіанті книга, за словами номінального автора, являла собою «подорож-розповідь» з історико-економічним описом кожної області УРСР. Видана стотисячним накладом книга розглядалася в Україні як офіційний текст, в якому відтворено бачення владної верхівки української історії. В описі минулого автор не оминув

увагою нагальних завдань «боротьби з проявами націоналізму у висвітленні історії України», віддав належне ленінській національній політиці Комуністичної партії, завдяки якій «український народ вперше в своїй історії створив національну державу».

Разом з тим книга була просякнута повагою до рідного краю: «Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: “моя Україна”, “наша Україна”. І це цілком природно і закономірно... Великими природними багатствами славиться Україна. Тут є вугілля, руда, газ, нафта, сланці, вогнетривкі глини, мергелі, бентоніт, граніт, мармур, золото, нікель тощо. З багатствами

¹⁵ Хоменко Олег Борисович (1936–2000) — український письменник і журналіст. У 1959 р. закінчив Білоцерківський сільськогосподарський інститут. Трудову діяльність розпочав у 1959 р. літературним працівником редакції Білоцерківської міськрайонної газети «Ленінський шлях». З 1960 р. працював кореспондентом обласної газети «Київська правда», з 1963 р. — інструктором, консультантом відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ. Залучався для підготовки матеріалів на розгляд ЦК КПУ. В 1972–1977 рр. — головний редактор журналу «Ранок», із серпня 1977 р. — заступник головного редактора, з листопада по липень 1986 р. — виконуючий обов'язки головного редактора журналу «Соціалістична культура». Лауреат республіканської премії імені Ярослава Галана.

¹⁶ Хоменко О. Імперія вже конала... (деякі особисті міркування щодо П. Ю. Шелеста) // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 713.

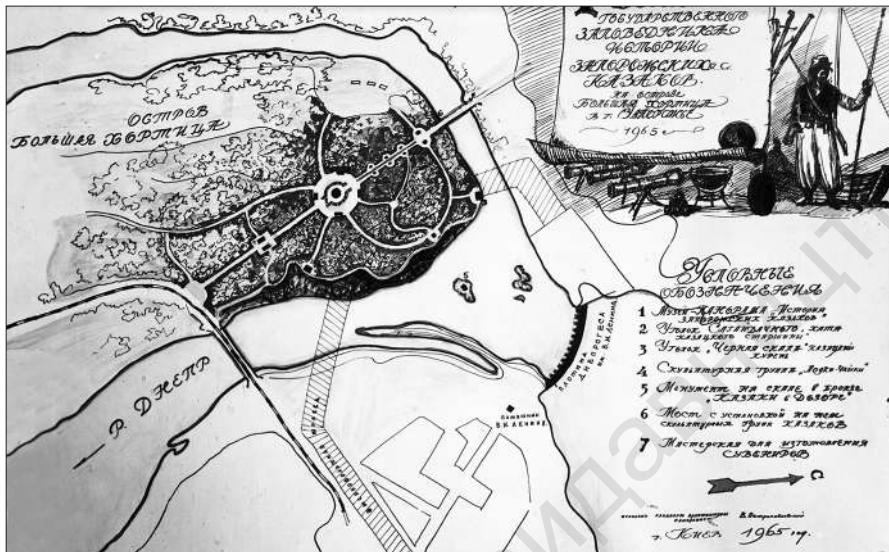
природи поєднується талановитість і працелюбність великого українського народу... Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції — це майже шість довоєнних Україн. Питомо вага республіки в народному господарстві країни по окремих видах промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю — 34 проценти, газу — 31, чавуну — 48, готовому прокату — 42, залізній руді — 56, металургійному устаткуванню — 48, тракторах — 32, фабричних цукрових буряках — 58, олії — 32, зерну — 23, м'ясо-молочних виробках — 23–25 процентів. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2–3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів. Менш як 0,5 процента території і 1,4 процента населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8–10 процентів світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу...»¹⁷.

Значне місце у праці П. Шелеста було відведено розповідям про українське козацтво, Запорозьку Січ, легендарні походи запорожців, визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, високий рівень української культури у XVII–XVIII століттях. Докладно розповідається на сторінках книги про «жорстоку політику національного гноблення і ліквідацію залишків автономії України» з боку царського уряду у XVIII столітті, великодержавну шовіністичну політику царату в XIX столітті та водночас про здобутки України в часи радянської влади¹⁸. Книга «Україно наша Радянська» написана в прорадянському дусі та з нотками щирого етнічного патріотизму найвиразніше виопуклювала політичне кредо автора.

Виявом любові до рідного краю Петра Шелеста була підтримка ним низки ініціатив української інтелігенції у пам'яткоохоронній сфері. У «добу Петра Шелеста» буде засноване Українське товариство пам'яток історії та культури (грудень 1966 року), яке за короткий період часу разом і іншими державними інституціями

¹⁷ Шелест П. Україно наша Радянська. Київ : Політвидав України, 1970. С. 2, 75.

¹⁸ Там само. С. 23–24.

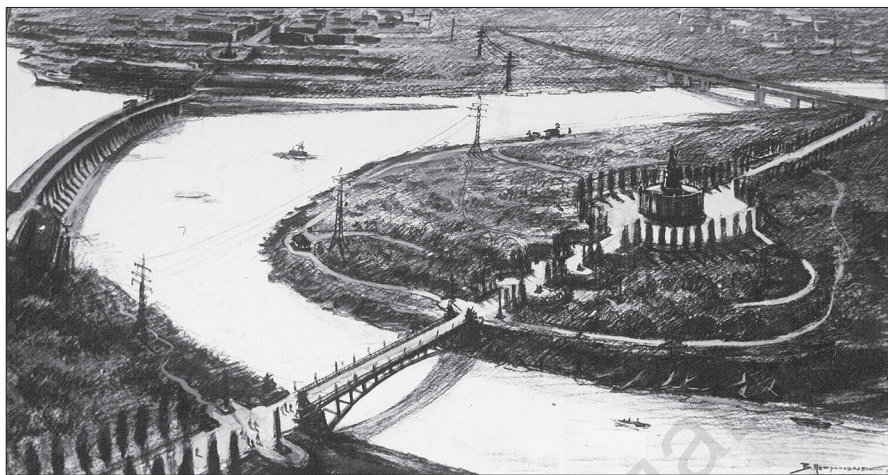
Генеральний план Державного заповідника історії запорозького козацтва на острові Велика Хортиця в м. Запоріжжі.

1965 рік.

Фото: ДАЗО, ф.р. 5760, оп. 1, стр. 36, арк. 53

підготувало повний реєстр нерухомих історичних та культурних пам'яток на території республіки. На середину 1960-х років у наукових колах, у середовищі творчої інтелігенції республіки активно обговорювалися питання про необхідність виявлення, збереження і музеєфікації пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Численні пропозиції, які надходили до громадських організацій, уряду України були доведені до відома керівництва республіки. 31 серпня 1965 року політичне керівництво УРСР на чолі з Петром Шелестом схвалило ідею оголосити територію о. Велика Хортиця Державним історико-культурним заповідником, закласти і впорядкувати на його території тематичний садово-декоративний парк «Історія запорозького козацтва»¹⁹. Положення, викладені в постанові ЦК Компартії України, конкретизувала постанова Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 року.

¹⁹ Див. докл.: Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст. : зб. док. та матеріалів. Київ, 1997.

*Ескіз Державного заповідника історії запорозького козацтва
на острові Велика Хортиця.*

1965 рік.

Фото: ДАЗО, ф.р. 5760, оп.1, спр. 36, арк. 54

Поряд з вирішенням завдань, пов'язаних зі спорудженням Державного заповідника на о. Велика Хортиця, уряд України ставив завдання перед Міністерством культури, Держбудом, Держпланом, Міністерством фінансів, Академією наук, творчими спілками архітекторів, художників, письменників України разом з облвиконкомами до 1 квітня 1966 року подати пропозиції щодо спорудження в перспективі в різних куточках України пам'ятників і пам'ятних знаків, які б розкривали історію українського козацтва. Таким чином було започатковано Державну програму увічнення козацької слави. На підставі узагальнення поданих пропозицій була сформована думка про необхідність спорудження на території республіки 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дощок. Попередня вартість проекту становила 800 тисяч карбованців.

Поступово розгорталися роботи зі спорудження заповідника на о. Велика Хортиця. В тематико-експозиційному плані заповідника належна увага приділялася висвітленню боротьби українського козацтва проти іноземного поневолення, формам господарювання та соціальних відносин в Запорозькій Січі, органам

*Скульптурна композиція
«Запорозькі козаки
в дозорі».*

*1968 рік. Бронза.
Скульптор Владлен Дубинін*

самоврядування, військовій організації, побуту та звичаям запорожців. У тематичному парку, що входив до складу експозиції, планувалося спорудити 10-метрову скульптуру «Козаки в дозорі», пам'ятники Б. Хмельницькому, М. Кривоносу, І. Сулімі, Д. Гуні, І. Сірку, М. Залізнику, козакам Голоті, Байді, Мамаю, Марусі Богуславці, Тарасу Бульбі. Проектування заповідника здійснювалося при безпосередній участі широких кіл громадськості. Великого значення питанням проектування і будівництва меморіалу надавав П. Шелест. У його щоденнику від 14 травня 1969 року знаходимо запис: «Розглядав питання, пов'язані зі створенням етнографічного музею України, а також меморіалу на честь Запорізької Січі на острові Хортиця. Все це необхідно для історії нашого народу, для покоління, виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що декотрі українці не знають історії свого народу і не хочуть робити нічого, щоб увіковічнити культур, побут та боротьбу свого народу. А доля українського народу дуже складна, важка, цікава, героїчна, страждальна і разом із тим щаслива. Пройдуть покоління, і може все стертися з пам'яті, не залишиться слідів. Чому ми цікавимося античним світом, світом культур Сходу. Африки, а культуру свого народу забуваємо?»²⁰.

²⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 325.

Меморіальний
комплекс
«Курган
Савур-Могила».

Фото:
Сергій Орлик,
Donbass360

Немовби відчуваючи в недалекому майбутньому посилення тиску Москви щодо України, П. Шелест, за свідченнями колишнього заступника голови Ради міністрів УРСР, куратора проекту будівництва заповідника на о. Хортиця Петра Тронька, неодноразово квапив: «Поспішайте хлопці, а то пізно буде». Без вагань Шелест та інші члени політбюро ЦК КПУ 18 травня 1970 року ухвалили проєкт історико-меморіального комплексу на о. Хортиця. Важко повірити, що через три роки більшість членів політбюро ЦК КПУ будуть вишукувати ідейні хиби ними ж погодженого проєкту.

Опікуючись питаннями відображення подій національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XV — XVIII століття у пам'ятниках і монументах, Петро Шелест не менше уваги приділяв увічненню подвигу маршалів і рядових Другої світової війни. У другій половині 1960-х років зусилля вищих органів державного управління УРСР були спрямовані на активізацію роботи з проєктування і спорудження обелісків на честь міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, пам'ятника-монумента радянським воїнам, полеглим за визволення Донбасу, — «Савур-могили» (м. Сніжне Донецької області), обелісків на відзнаку завершення розгрому нацистських військ у Корсунь-Шевченківській битві (м. Корсунь-Шевченківський; Бойкове поле — с. Шендерівка

*Пам'ятник воїнам
3-ї гвардійської танкової
армії – визволителям
Києва в 1943 році.*

*1968 рік,
архітектор
Е. Бильський*

Черкаської області), завершенню будівництва пам'ятників, які мали увічнити пам'ять цивільного населення та військовополонених солдатів і офіцерів, що загинули в Дарницькому районі та в районі Сирецького масиву Києва. Особисто П. Шелест відгукнувся на прохання колишнього заступника командувача Першого Українського фронту Івана Петрова та ветеранів Другої світової війни встановити пам'ятник танкістам — визволителям Києва. Перший секретар ЦК КПУ висловив бажання здійснити поїздку шляхами танкової армії в 1943 році, під час якої ним було визначене місце для пам'ятника. В урочистій обстановці 6 листопада 1968 року машину за номером 111 Третьої гвардійської танкової армії помістили на Брест-Литовському проспекті (нині проспект Перемоги, неподалік від станції метро «Шулявська»). Згодом П. Шелест підтримав чергові пропозиції ветеранів щодо увічнення пам'яті героїв-земляків: спорудити пам'ятники маршалові бронетанкових військ Павлу Рибалку, тричі Герою Радянського Союзу Іванові Кожедубу та монумент авіаторам-визволителям. За ініціативи першого секретаря ЦК КПУ в першій декаді травня 1972 року в с. Півнівці Міловського району Ворошиловградської (нині — Луганської) області було відкрито обеліск на честь визволення першого населеного пункту Української РСР від нацистів²¹.

Дорожив Петро Шелест своєю причетністю до встановлення у жовтні 1967 року монумента в місті Каховці Херсонської області, присвяченому боям на Каховському плацдармі в 1920 році:

²¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 371.

Легендарна тачанка — монумент у м. Каховка Херсонської області, відкритий наприкінці жовтня 1967 року.

Автори монумента скульптори: Ю. Лоховінін, Л. Михайльонюк, Л. Радіонов; архітектор Є. Полторацький

«Я особисто задоволений тим, що свого часу взяв на себе сміливість і відповідальність за спорудження “Легендарної тачанки”. Керувався принципом, робимо все це в пам’ять загиблих у боях за звільнення Таврії, робимо для наших нащадків на віки»²².

Улітку 1971 року археолог Борис Мозолевський під час розкопок кургану Товста Могила виявив нагрудну прикрасу скіфського царя, що стала світовою сенсацією та одним з культурних символів України. Новина про унікальний зразок античного ювелірного мистецтва облетіла всю країну. Поповзли чутки, що Скіфську пектораль відправлять на зберігання до ленинградського музею «Ермітаж». За таких обставин Петро Шелест «дав завдання терміново створити комісію з обліку і збереження великих історичних цінностей і багатств,

Борис Мозолевський тримає в руках Скіфську пектораль

²² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 345.

Об'єкт Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини у м. Переяславі

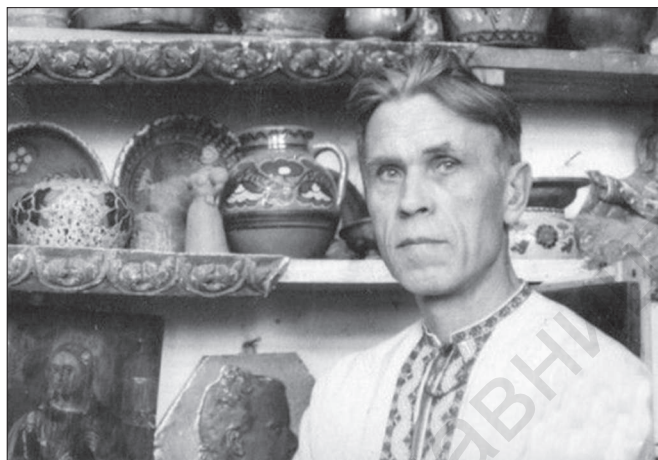
Вітряк у місцевості «Пирогів» (південна частина м. Києва)

знайдених при розкопках скіфських могил у Дніпропетровській області біля м. Орджонікідзе»²³. Нині Пектораль з Товстої Могили зберігається в Музеї історичних коштовностей України в Києві й належить до Історичного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України.

Усвідомлюючи важливість проблем вивчення, пізнання, охорони національного минулого, перший секретар ЦК КПУ приділяв належну увагу розбудові музейної справи в Україні. З 1964 року під особистим заступництвом Петра Шелеста облаштовувався Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини в Переяславі-Хмельницькому. Двома роками поспіль Шелест підтримав звернення Спілки письменників України про доцільність створення в столиці республіки Державного архіву-музею української літератури і мистецтва. Схвально поставився Шелест до громадської ініціативи щодо створення музею народної культури в Києві. Розбудову архітектурно-ландшафтного комплексу усіх історико-етнографічних регіонів України було започатковано в лютому 1969 року на околицях Києва, поблизу села Пирогова. За підтримки першого секретаря ЦК КПУ у березні 1972 року на території Києво-Печерського історичного заповідника засновано Музей книги і друкарства.

²³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 345.

Іван Гончар

Проте не кожна культурницька ініціатива української громадськості мала підтримку республіканського компартійного керівництва. Занепокоєння, а згодом й відверте роздратування Петра Шелеста викликала подвижницька діяльність талановитого скульптора, музейника, невтомного збирача національних скарбів Івана Гончара. Зібрана І. Гончарем колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам низки провідних державних музеїв. П. Шелеста непокоїла та обставина, що «приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І. Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів». У 1968 році П. Шелест підтримав комплекс заходів Комітету держбезпеки при РМ УРСР, які мали на меті примусити І. Гончара передати зібрані ним старожитності до державних музеїв. Дізнавшись за рік, що музей І. Гончара продовжує існувати, П. Шелест звинуватив спецслужби у бездіяльності²⁴.

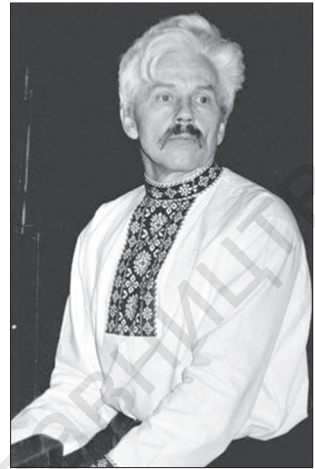
Перебуваючи при владі, Петро Шелест активно підтримував академічний ансамбль танцю під орудою Павла Вірського, капелу «Думка», хор імені Верьовки. Водночас відверте роздратування владних структур викликав самодіяльний етнографічний хор

²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 5, арк. 16–18.

Артисти Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України імені Павла Вірського під час танцю «Запорожці».

1977 рік. Фото: Boris Kinchenko (TASS)

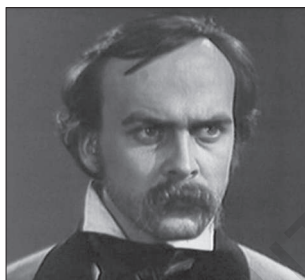
Леопольд Яценко

«Гомін», заснований у Києві в 1969 році мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Яценком. Об'єднані у цьому колективі любителі народної пісні — лікарі, вчителі, інженери, науковці (близько 160 учасників) поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість. На відміну від інших схожих колективів, «Гомін» відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу, в органічне для таких творів середовище. Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів. Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як «купку українських націоналістів, що сіють своїми виступами міжнародну ворожнечу». Політичне керівництво та підпорядковані їм органи держбезпеки робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. Наприкінці грудня 1970 року відбулася спеціальна нарада секретарів райкомів, керівників і секретарів парторганізацій підприємств, навчальних закладів та установ, де працювали учасники хору, з метою розроблення заходів для його остаточної ліквідації. На той час, за вказівкою ЦК КПУ, партбюро Співки композиторів України доручило президії Співки створити комісію, яка мала дати «оцінку» діяльності Л. Яценка. У лютому

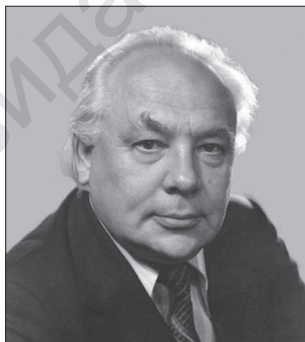
1971 року, за матеріалами «комісії», президія Спілки композиторів оголосила сувору догану Л. Ященкові, а у вересні 1971 року його було виключено зі Спілки. Хор «Гомін» припинив існування²⁵.

У зоні особливої уваги першого секретаря перебував український кінематограф. До 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка на Київській кіностудії ім. Довженка режисер Володимир Денисенко за сценарієм Дмитра Павличка створив фільм «Сон». Виразна патріотична спрямованість кінострічки налякала чиновників. Довелося влаштовувати спеціальний перегляд для членів президії ЦК КПУ. Петро Шелест кінорозповідь про юність Шевченка-кріпака сприйняв дуже емоційно. За свідченнями очевидців Петро Юхимович підійшов до режисера, поцілував і привітав з великим творчим досягненням. Ця обставина і вирішила долю фільму.

Від огульної критики і політичних переслідувань оберігав Петро Шелест автора кінострічки «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Після виходу фільму, який прославив український кінематограф, як стверджував сам режисер, його «поглинуло клінічне безробіття». Комітетом по кінематографії при Міністерстві культури УРСР на кіностудії ім. О. Довженка було згорнуто виробництво фільмів «Київські фрески», «Земля, ще раз Земля», «Ікар» за сценаріями талановитого митця. У другій половині 1960-х років Сергій Параджанов став фігурувати в інформаційних донесеннях Комітету держбезпеки, які лягали на стіл першого секретаря ЦК КПУ: «...Кінорежисер Параджанов різко критикував позицію нашого уряду у ставленні до Чехословаччини, називаючи “жандармськими методами” введення військ в цю країну... Доложено т. Шелесту

*Іван Миколайчук
у ролі Тараса Шевченка
у фільмі «Сон».
1964 рік*

Володимир Денисенко

²⁵ Ященко Л. Відроджуємо в собі себе // Україна. 1990. № 15. С. 6–7.

Сергій Параджанов

Святослав Іванов

2.9.1968». Отримавши у квітні 1969 року секретну інформацію радянських спецслужб про «негативний вплив на виховання молодих творчих працівників виявляє кінорежисер Параджанов, який в неодноразових бесідах зі своїми зв'язками допускає ідеологічні шкідливі судження, висловлював думку про неповернення на Батьківщину у випадку виїзду його за кордон» Петро Шелест змушений був відреагувати: «Тов. Овчаренко Ф. Д. Прошу підготувати пропозиції. Можливо потрібно заслухати в ЦК КПУ»²⁶. Жорстких репресивних дій у відповідь на антирадянські випадки Сергія Параджанова з боку ЦК КПУ не послідувало. У вересні 1971 року Петро Юхимович запросив режисера на бесіду. Про свої враження від спілкування з Параджановим Шелест виплеснув на сторінки щоденника і заодно поділився із секретарями ЦК КПУ: «Він трохи з “вивихом”, але безумовно талановита людина. А який талант без дивацтв і “вивихів”? Потрібно над кожною талановитою людиною копіткою працювати, направляти його розум, енергію в потрібне русло, а не відкидати все і бити на відмах»²⁷. Після консультацій з головою Комітету по кінематографії при Міністерстві культури УРСР Святославом Івановим у листопаді 1971 року Петро Шелест запропонував Сергію Параджанову продовжити працювати над кіносценарієм «Інтермеццо»²⁸.

²⁶ Хазан Л. Сергей Параджанов: «Сообщите вашим читателям, что я умер в 1968 году из-за геноцидной политики Советской власти» // Бульвар Гордона. 2013. № 51.

²⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 348.

²⁸ Іванов С. Боротьба за «Інтермеццо». Із щоденників // Поетичне кіно: заборонена школа : зб. ст. та матеріалів. Київ : АртЕк ; Ред. журн. «Кіно-Театр», 2001. С. 177–181.

Захисту в Петра Шелеста шукав інший представник «українського поетичного кіно» — режисер Микола Мащенко. Його фільм «Іду до тебе» (кінокартина про Лесю Українку за сценарієм Івана Драча) в 1970 році заборонило для показу союзне Держкіно за появу в кадрі Ісуса Христа. Порадивши прибрати у кінокартині біблійні сюжети, Шелест запевнив кіномитця: «Хай Москва не показує наш фільм, а ми будемо у себе демонструвати його».

Запам'ятався Петро Шелест оборонцем фільму режисера Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою», відзнятого в 1970 році на кіностудії імені Олександра Довженка. Перший кінопоказ відбувся у Палаці «Україна» 17 березня 1971 року, перед депутатами ХХІV з'їзду КПУ. Двома днями поспіль, виступаючи на партійному форумі із суто економічних питань, перший секретар Івано-Франківського обласного комітету КПУ Віктор Добрик несподівано перейшов на тему кіномистецтва й обрав об'єктом для шельмування глибоко національну за своїм змістом і формою кінострічку «Білий птах...»: «Я не знаю думки більшості делегатів, але делегація нашої області вважає, що крім шкоди цей фільм абсолютно нічого не дасть, особливо для трудящих західних областей України» (один з героїв фільму — воїн Української повстанської армії. — *Авт.*). Фільм врятував Петро Шелест. Прислухавшись до думки сина Віталія, який позитивно оцінив роботу Юрія Іллєнка, Петро Юхимович дав доручення зробити «ідеологічну експертизу» фільму²⁹. Не знайшовши крамоли, «Білого птаха...» відправили на Московський міжнародний кінофестиваль, де фільм отримав Золоту медаль.

*Актриса
Алла Демидова у ролі
Лесі Українки в фільмі
«Іду до тебе»*

Микола Мащенко

²⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 747.

Кадр із фільму «Білий птах з чорною ознакою»

Проте заступництво Петра Шелеста за творчих працівників кіноцеху мало досить вибірковий характер. Наприклад, фільм «Криниця для спраглих» — дебют у кінематографі Юрія Ілленка як режисера-постановника було знято в 1965 році й покладено на «полицю»³⁰. У кінострічці вище політичне керівництво на чолі з Шелестом побачило викривлення «життєвої правди і характерів наших сучасників..., заперечення ідеалів, якими живе народ Радянської України». Під безпосереднім контролем ЦК КПУ в другій половині 1960-х років відбувалися пошуки і викорінення інакодумства в кіномистецтві. Питання «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. Довженка» 30 червня 1966 року розглянула президія ЦК КПУ. Внаслідок тривалого обговорення, в якому взяли участь П. Шелест, В. Щербицький, А. Скаба та інші, була прийнята постановова, в якій виносився вердикт самотутній роботі кіномитців. «Антирадянський присмак» побачили члени та кандидати в члени президії ЦК КПУ у відзнятих матеріалах до фільму «Звірте свої годинники» (сценарій Л. Костенко, режисер В. Ілляшенко). Було припинено роботу над фільмом «Київські фрески», а режисера

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 869, арк. 67–70.

С. Параджанова звинувачено в містично-суб'єктивному ставленні до подій Другої світової війни³¹.

Ідеологічне коригування в галузі кіномистецтва Петро Шелест та його оточення здійснювали і надалі. Звернемося до щоденникових записів за 15–23 червня 1968 року: «Зустрівся з творчим колективом кіностудії імені Довженка, порозмовляв з колективом щодо поживлення роботи студії. Погано там ідуть справи. Дуже велике захоплення містикою, архаїчними сюжетами, мало гарних картин на сучасну тематику». Ймовірно Петро Шелест мав на увазі кіноповість Юрія Ілленка «Вечір на Івана Купала» (1968 рік) — фольклорно-етнографічну феєрію, яку було знято з прокату за наказом міністра культури СРСР Романова через неправильне трактування образу цариці Катерини II. У 1969 році багато претензій та нарікань з боку високих інстанцій було до сценаріїв фільмів про Лесю Українку «Поштовий роман» (Д. Храбровицький та Є. Матвеев), «Комісари» (М. Мащенко та Б. Тарасенко). За часів Шелеста розпочалися гоніння на кінорежисера Кіру Муратову. Її «авторський» шедевр «Довгі проводи» (1971 рік) — кінематографічне дослідження драми людської самотності та некоммунікабельності, створене на Одеській кіностудії, спеціальним рішенням ЦК КПУ від 18 лютого 1972 року опинилося під забороною.

Найбільшою національно-культурною подією за часів, коли Петро Шелест займав найвищу партійну посаду в Українській РСР було грандіозне святкування навесні 1964 року 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. В усіх куточках України читалися лекції, влаштовувалися тематичні вечори, демонструвалися шевченківські кінофільми. Друковані засоби інформації у шевченківські дні випускали ювілейні номери. А 9 березня 1964 року в Києві відбулося урочисте засідання громадськості

Ліна Костенко

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 16–19.

*Художня виставка до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка.
Київ, 8 березня 1964 року.*

Фото: Nikolai Salyuchenko, P. Khorenko (TASS)

та керівництва республіки, присвячене 150-річчю від дня народження Великого Кобзаря. На поважному зібранні П. Шелест та письменники М. Рильський, О. Гончар у своїх доповідях розкрили унікальний внесок Т. Шевченка в українську культуру та духовну скарбницю людства³². Схожі ювілейні засідання відбувалися у Москві та столицях інших союзних республік.

Гучне та широкомасштабне відзначення 150-річного ювілею поета позитивно впливало на формування української ідентичності. У середині 1960-х років стали набувати популярності несанкціоновані владою акції громадськості із вшанування пам'яті Тараса Шевченка, що відбувалися у столиці УРСР. Традиція вшанування пам'яті Тараса Шевченка 22 травня (у річницю перепоховання праху Кобзаря в Каневі на Чернечій горі) біля пам'ятника поетові навпроти головного корпусу Київського університету перетворилася на своєрідну громадську маніфестацію на захист рідної мови, національної культури, власної історії. Наприкінці 1966 року серед

³² Ночовний О. Святкування ювілейних дат у СРСР: на прикладі 150-річчя від дня народження Т. Шевченка // Краєзнавство. 2014. № 3/4. С. 57–60.

представників творчої інтелігенції активно обговорювалося питання про направлення в партійні інстанції листа з проханням дозволити щорічно відзначати «День Т. Г. Шевченка» — 22 травня. Заходи з ушанування національного генія, які супроводжувалися співанням «Заповіту», читанням віршів, пронизаних любов'ю до України та закликами до соціального визволення, дедалі більше викликали стурбованість ідеологічних структур правлячого режиму. 23 травня 1966 року КДБ при РМ УРСР поінформував ЦК КПУ про «акцію 22 травня» в Києві, в якій брало участь 150 осіб. Ознайомившись з інформаційним повідомленням, політбюро ЦК КПУ зажадало від завідувача відділу науки та культури ЦК КПУ Юрія Кондуфора скласти повний список осіб, які брали участь у несанкціонованому культурницькому заході.

Наступного року шевченківський травень переріс у бурхливу політичну демонстрацію. Спроби силового розгону імпровізованого літературного вечора шанувальників творчості Т. Шевченка викликали хвилю протесту в колах українських шістдесятників. Одразу після інциденту в Києві було здійснено збір підписів під листом (близько 50 осіб), адресованих ЦК КПУ, міністру охорони громадського порядку УРСР, Верховній раді УРСР та IV з'їзду письменників СРСР, в якому висувалися вимоги покарати винних «у грубій розправі над людьми, які зібралися вшанувати пам'ять Великого Кобзаря»³³. Щодо протестних настроїв української інтелігенції Комітет держбезпеки поінформував першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, який відреагував на лист спецслужб лише короткою резолюцією: «Ознайомити членів політбюро». На протигагу несанкціонованим акціям біля пам'ятника поета вище політичне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом зініціювало проведення з травня 1968 року фестивалю «Київська весна» — у формі масових молодіжних гулянь під девізом «Хай міцніє дружба народів-братів!». Проте започаткований владою фестиваль як альтернатива неформальним літературним вечорам шістдесятників не досяг бажаного результату.

Утвердженню українськості, поживленню інтересу до української літератури, крім шевченківських свят, сприяли відзначення на державному рівні у 1969 році 200-ліття від дня народження

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5а (1969 р.), спр. 3, арк. 377.

«Експо-67» у Монреалі

письменника Івана Котляревського та 100-літній ювілей поетеси Лесі Українки у 1971 році. Водночас Петро Шелест переймався питаннями посилення культурної присутності України у світі. Керманіч Української РСР виступав за встановлення постійних дружніх зв'язків міст України та Канади³⁴. У березні 1965 року Шелест підтримав ідею керівництва Ліги американських українців³⁵ встановити за кошти УРСР у Нью-Йорку пам'ятника Тарасу Шевченку, але наразився на повне нерозуміння з боку членів президії ЦК КПРС³⁶. Дізнавшись наприкінці лютого 1965 року про підготовку вищим політичним керівництвом країни рішення про участь Радянського Союзу у всесвітній виставці у Монреалі в 1967 році, Петро Юхимович звернувся з відповідним листом до ЦК КПРС, в якому наполягав на «широкому показі досягнень Української РСР у всіх областях народного господарства та культури»³⁷. На участі у Всесвітній виставці досягнень науки і культури «Експо-67», приуроченій 100-літтю Канадської федерації, наполягала й українська діаспора, що, мабуть, вплинуло на позитивне рішення у Кремлі.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 131–132.

³⁵ Ліга американських українців — прорадянська громадська організація українців, створена у США в 1924 р.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 133–134.

³⁷ Там само, арк. 81.

Для поїздки на «Експо-67» ЦК КПУ затвердив делегацію на чолі із заступником голови Ради міністрів УРСР Петром Троньком. Оскільки УРСР не мала власного павільйону, то й на відкритті Всесвітньої виставки 28 квітня 1967 року не було офіційного представника з Києва. Експонати з України були представлені в усіх розділах радянського павільйону і займали друге місце після експозиції Російської Федерації — понад дві тисячі експонатів: електронно-лічильні машини, модель найбільшого у світі літака АН-22 («Антей»), зразки інструментів із синтетичних алмазів, легковий автомобіль «Запорожець-966», телевізор «Електрон», діючі моделі найновіших вугільних комбайнів, фото-кіноапаратура, медичні прилади та апарати, моделі морських суден, окремі сорти сільськогосподарських культур, які вирощуються в Україні. 22 серпня 1967 року на Всесвітній виставці відзначався «День України». Напередодні, 20 серпня 1967 року, в радянському павільйоні делегація УРСР зустрілася з представниками преси (понад 600 журналістів). У своєму звіті про участь делегації УРСР у Всесвітній виставці в Монреалі її керівник Петро Тронько зазначав: «Більшість запитань були продиктовані щирим бажанням дізнатися якомога більше про сьогоденне буття Радянської України. Так, цікавилися організацією і плануванням науково-дослідницької роботи в республіці; діяльністю Інституту імені академіка Філатова, життям українських спортсменів та ін. В той же час були поставлені такі запитання: “Чому Україна не підтримує дипломатичних стосунків з іншими країнами і не має там своїх представництв?”, “Чи є школи з українською мовою навчання за межами республіки?”, “Чому в російському павільйоні не видно експонатів союзних республік, чому ці республіки не мають своїх окремих розділів, а Україна свого павільйону?”, “Чому провадяться арешти українських письменників?”»³⁸.

Попри те, що Українська РСР не мала свого окремого павільйону, керівництво «Експо-67» виявило почесні українській стороні і влаштувало урочисту церемонію на Площі Націй. Українську

³⁸ На скрижальх історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 330–332.

делегацію прийняв мер Монреалю Жан Драпо, а в місцевому театрі «Пелетьє» відбулася неофіційна зустріч керівника делегації УРСР П. Тронька з прем'єр-міністром Канади Л. Пірсоном³⁹. Упродовж 18–24 серпня українські експонати переглянуло понад 600 осіб. Незважаючи на урізані повноваження УРСР на Всесвітній виставці, що відбувалася під гаслом «Людина і її світ», на думку історика, академіка НАН України Петра Тронька, «ЕКСПО-67» «стала своєрідним містком, який з'єднав Україну зі своєю діаспорою в Канаді»⁴⁰. Святування у 1971 році 100-річчя від дня народження відомого українського письменника Василя Стефаника керівництво УРСР на чолі з Петром Шелестом використало для промоції української культури за кордоном. На відзначення цієї події уряд УРСР передав українській громаді Канади пам'ятник Стефанику. Його було відкрито під час фестивалю Товариства об'єднаних українців Канади (ТОУК) в Едмонтоні.

Сучасники Петра Юхимовича, його колеги по роботі, нинішні дослідники стверджують, що в «добу Шелеста» мали місце прояви «другої хвилі українізації». Просування й упровадження елементів української мови й української культури в різних сферах суспільного життя у середині 1960-х років стало асоціюватися саме з постаттю російськомовного Петра Шелеста, який на посаді першого секретаря ЦК КПУ став намагатися говорити українською. Син П. Шелеста Віталій, характеризуючи мовну поведінку та мовне життя батька, зазначав: «...Він майже десять років – з 1941 по 1950 – пропрацював у Росії, був відірваний від української мови. Коли ми переїхали на Україну, йому довелося з деякими труднощами знову занурюватися в українську мову... У Києві у сімейному колі ми продовжували говорити по-російськи»⁴¹. Варто зауважити, що під час ознайомлення з листами, інформаційними

³⁹ Сіромський Р. Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2014. Вип. 23. С. 118.

⁴⁰ Тронько П. Т. Наша сила в єднанні // На скрижальх історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 25.

⁴¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 744.

донесеннями, різного роду доповідними записками, підготовленими республіканськими установами та організаціями, перший секретар ЦК КПУ часто-густо на документах робив помітки та резолюції звичною йому російською мовою.

«Поступово серед “національно стурбованої” інтелігенції почали розходитися чутки про нібито легенькі українофільські симпатії нового “Першого”, — зауважує український літератор Іван Дзюба. — У публічних виступах він старався говорити українською мовою, і хоч давалося це йому важкувато, але ж докоряти йому не було чого: адже він багато часу працював у Росії, та й від гуманітарної культури стояв далеченько. Раптом в околицях Києва з’явилися невеличкі ресторани та “корчми” з “українськими” назвами (“Курінь”, “Наталка-Полтавка” тощо), з елементами української етнографії в оформленні й обслузі, а в одному з них (здається, в тій же “Наталці-Полтавці”, при в’їзді в Київ з боку Бориспільського аеропорту) обжився напівандеграундний український оркестр народних інструментів під керівництвом Вадима Смогителя, свого роду музичного дисидента. Назви-вивіски зі словом “Україна” почали з’являтися на різних торговельних закладах»⁴². Особисті враження юних літ про ознаки «побутової українізації в шелестівську епоху» описує журналіст, політолог Сергій Грабовський: «У середині 1960-х у столиці з’являються рекламні щити українською мовою... І навіть у ЦК КПУ на телефонні дзвінки, як розповідали мені люди старшого віку, відповідали українською мовою... Вийшло друком чимало дивовижних дитячих книг, як українських авторів, так і перекладів... Варто згадати й практику дублювання російських фільмів на телебаченні, коли навіть персонажі серіалу “Щит і меч” заговорили українською»⁴³.

На ледь помітну дерусифікацію українських міст звертали увагу й високопоставлені державні чиновники. Із щоденникового запису Петра Шелеста за другу половину квітня 1967 року: «З Ялти зателефонував Д. С. Полянський (перший заступник голови Ради

⁴² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 763.

⁴³ Грабовський С. Українська мова в часи СРСР. Друга хвиля «великої» українізації // Сайт Радіо Свобода. 2020. 6 лип. Режим доступу: <https://www.radio-svoboda.org/a/30709133.html>

міністрів СРСР. — *Авт.*), де він відпочиває. У нього залишилося гарне враження про місто, його керівників, про порядки, але все ж висловив “серйозне” зауваження, що нібито міністр торгівлі України А. Сахновський дав вказівку на всіх торговельних об’єктах Криму переписати назви українською мовою. (Це було неправдою.) Були вивіски і українські, і російські Але ось виявилось, на Україні ще одна “крамола”. Полянський тільки відобразив думку і настрої високопоставлених, але убогих і неповноцінних “ідеологів”. Яка обмеженість думки, на що витрачається час та енергія. Чому ж у Грузії, Азербайджані, Вірменії, Узбекистані, Киргизстані Прибалтійських республіках це не викликає ніяких зауважень?»⁴⁴.

На українізацію публічного простору міста Києва за часів Петра Шелеста вказує у своїх спогадах колишній голова КДБ СРСР, а згодом заступник голови Ради міністрів УРСР (1967–1981 роки) Володимир Семичастний: «...Біля оперного театру в Києві стояв на постаменті бюст Пушкіна. Його знімають і переносять до заводу “Більшовик”, на околицю Києва, а на це місце ставлять пам’ятник Лисенку. Ряд вулиць перейменовують. Зокрема, замість прізвищ російських письменників з’явилися прізвища письменників українських... Якимось приходжу в оперний театр. Директор зустрічає мене. Йде “Пікова дама” українською мовою. Я питаю: “А в Києві хіба не знають російської мови, поезії Пушкіна? Тим більше і музика російського композитора. Ви намагаєтеся італійські речі співати поганою італійською мовою, а російську оперу на українську мову перекладаєте. Чому?” — “Ну, якщо цього не робити, — цілком серйозно говорить директор, — то українці ніколи не будуть знати російської культури”»⁴⁵.

На дещо епатажну поведінкову стратегію українофіла Петра Юхимовича вказує відповідальний редактор республіканської «Робітничої газети» Юхим Лазебник: «П. Ю. Шелест завжди вимагав від керівних працівників зважити на те, що вони працюють на Україні, тож їхньою головною мовою має бути українська.

⁴⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 238.

⁴⁵ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. Москва : Вагриус, 2002. 460 с. // Режим доступу: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/463011-2-vladimir-semichastnyy-bespokoynoe-serdtse.html#book>

Пригадую такий епізод. На одній з республіканських нарад, всі промовці виступали українською мовою, голова Одеського облвиконкому, який добре знав українську і погано володів російською, чомусь вирішив виступати саме по-російськи. Тож мова у нього вийшла, російські слова перемежовувались з українськими. Шелест уважно слухав, а потім запитав: “Невже в Одесі є своя республіка, і в тій республіці така дивовижна мова?” — Голова Одеського облвиконкому знітився, нічого не відповів на це і продовжив свій виступ уже українською мовою⁴⁶. За переказами покоління шістдесятних, які наводить дослідник О. Саган, в українських міністерствах за часів Шелеста було заборонено користуватися друкарськими машинками з неукраїнським шрифтом (документального підтвердження не знайдено), а листування навіть поза межі України мало здійснюватись виключно українською мовою⁴⁷.

Тож чи існувала за часів Шелеста програма «другої українізації» в республіці? Посівши крісло першого секретаря ЦК КПУ, Петро Юхимович у царині гуманітарної політики стикнувся з проблемою політизації руху на захист української мови в республіці. Наприкінці 1950-х — початку 1960-х років на тлі процесу десталінізації радянського суспільства органами держбезпеки в УРСР було помічено зростання невдоволення окремих представників української інтелігенції та студентства у зв'язку з посиленням політики русифікації. Сподівання змін на краще у мовній політиці в УРСР творча інтелігенція пов'язувала з усуненням із політичного Олімпу Микити Хрущова. Після жовтневого пленуму (1964 року) ЦК КПРС серед значної її частини спостерігалось намагання винести питання про розвиток української мови на обговорення партійних органів та прагнення домогтись скасування 9-го пункту⁴⁸ Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»

⁴⁶ Лазебник Ю. Світло й тіні в мовній історії України // Літературна Україна. 1989. № 35 (31 серпня). С. 2–3.

⁴⁷ Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії // Режим доступу Pseudo logy.org.

⁴⁸ У пункті 9 Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.) задеклароване право батьків добровільно вирішувати питання до школи з якою мовою викладання віддавати дітей.

(1959 рік). В одному із донесень структурних підрозділів держбезпеки за лютий 1965 року під назвою «Про національне питання» повідомлялося: «Переважна більшість осіб, відома органам КДБ як невдоволені національною політикою на Україні, в приватних бесідах висловлює думку, що питання про покращення розвитку української мови й культури можна вирішити тільки в контакт з партійними органами. У зв'язку з цим висловлюється невдоволення деякими публічними виступами письменників Дзюби та Шумила, котрі, на їх думку, інколи мають провокаційний характер і заважають створенню нормальної обстановки у творчих організаціях»⁴⁹. За даними радянських спецслужб, наприкінці 1964 року членами Спілки радянських письменників України на адресу ЦК КПРС планувалося відправити ряд відкритих листів із метою привернути увагу Кремля до «існуючих перегинів ленінської національної політики на Україні»⁵⁰.

Реабілітація постаті наркома освіти Миколи Скрипника, встановлення йому пам'ятника у Харкові в 1969 році було сприйнято різними прошарками населення як сигнал до повернення політики коренізації 1920-х років. У творчих колах, у студентських аудиторіях знову набули актуальності дискусії з національного питання в Україні, зростав інтерес до вивчення українізаційних процесів в УСРР. У середині 1960-х років у середовищі української інтелігенції визрівають наміри оприлюднити «Звернення з проблем національної політики на Україні до комуністичних партій соціалістичних країн», підготувати й розповсюдити серед громадськості відповідний тематичний збірник партійних документів.

Доля української мови, дискусія щодо нового етапу розвитку національних відносин в СРСР в контексті гасла про «зближення націй і досягненням їх повної єдності», озвученого на XXII з'їзді КПРС, стали головними темами самвидаву першої половини 1960-х років. Якщо розповсюдження листівок із «націоналістичними гаслами», поширення відповідних позацензурних праць партійні органи і спецслужби всіляко намагалися приховати, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1968), спр. 2, арк. 264–276.

⁵⁰ Там само, арк. 140–146.

України. Так сталося із засіданням гуртка української літератури філологічного факультету Київського державного університету, на яке 13 квітня 1965 року зібралось близько 400 осіб. Наприкінці квітня 1965 року відділ науки і культури ЦК КПУ докладно поінформував Петра Шелеста про масову культурологічну акцію в столичному університеті, на якій висувалася вимога про «переведення усіх вищих навчальних закладів на виключно українську мову викладання»⁵¹.

Ознайомившись «з рядом нездорових явищ», що мали місце у стінах Київського державного університету, Петро Шелест підтримав ініціативу завідувача відділу науки і культури Юрія Кондуфора щодо проведення у вищих навчальних закладах Києва заходів, спрямованих на «піднесення політичної пильності», засудження виступів студентів та викладачів, які «пропагують невірні положення, припускають дії, що завдають шкоди справі виховання молоді»⁵².

Діяльність мовного гуртка в університеті ім. Т. Г. Шевченка стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вишів, на якій пролунали заклики про «підвищення персональної відповідальності» викладачів за виховну роботу серед студентів⁵³.

Наростання опору денационалізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійне керівництво республіки на чолі з Петром Шелестом в 1965 році зробити кілька несміливих кроків у напрямі поширення української мови у вищій школі. Виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 року, член президії ЦК КПУ Андрій Скаба дав указівку про перехід викладання у вишах республіки національною мовою в тримісячний термін. Своєю чергою Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР

Юрій Кондуфор

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 96–98.

⁵² Там само, спр. 6003, арк. 16, 24.

⁵³ Там само, арк. 24.

Андрій Скаба

розробило заходи, згідно з котрими передбачалося запровадити у вишах, на курсах та в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників та посібників. Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. За вказівкою союзного керівництва наприкінці серпня — початку вересня 1965 року в різних регіонах України відбулися політичні арешти. Ініційована з Москви широка ідеологічна кампанія, направлена на «нейтралізацію націоналістичних елементів» у республіці поставила Петра Шелеста та його оточення в складну ситуацію. Широке впровадження української мови у вищій школі у ЦК КПУ вирішили «поставити на паузу».

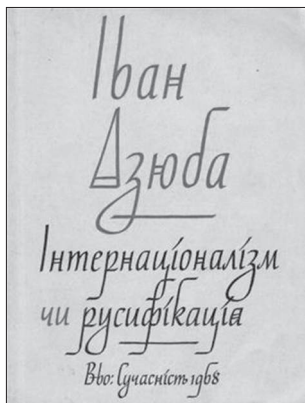
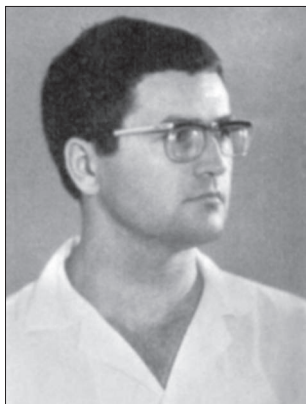
В опозиційних колах недолугість планування партійно-державними органами «локальної українізації» та її швидке призупинення було сприйнято як «фальшивий розигриш»⁵⁴. Про реакцію в українському соціумі на дії влади щодо розширення сфери вжитку української мови у вищих навчальних закладах УРСР йшлося в інформаційному повідомленні голови КДБ при Раді міністрів УРСР Віталія Нікітченка, надісланому Петру Шелесту наприкінці жовтня 1965 року: «Комітет держбезпеки при РМ УРСР має у своєму розпорядженні дані про те, що окремі представники творчої і наукової інтелігенції міста Києва, активно обговорюючи питання про переведення викладання у вищих навчальних закладах республіки на українську мову, заявляють про нібито навмисну непідготовленість цих заходів. Так, один з представників творчої інтелігенції заявив у приватній бесіді: “Те, що зробили з українізацією вищої школи, — паскудна справа. Це схоже на будівництво будинку, зводити який дозволили, а будматеріалів не видали. Так і тут: не підготували підручників, статей, не провели роз’яснювальної роботи зі студентами. Це зроблено провокаційно. Мовляв студенти самі будуть відмовлятися від українізації. Між іншим, уже

⁵⁴ Дзюба І. Кілька слів про П. Ю. Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 764.

є реакція. Студенти будівельного інституту подали заяву, щоб знову перейти на російську мову... Через деякий час в ЦК скажуть, що студентство не хоче українізації і потрібно від неї відмовитися. Слід написати лист від імені викладачів, в якому вказати, що перехід викладання українською мовою у вищих навчальних закладах — дуже потрібний і давно необхідний крок, але робити це потрібно не так. Не слід вимагати зараз від професорів і студентів відразу переходити на українську мову, це може сильно нашкодити справі. По-перше, потрібно подбати про забезпечення студентства українськими підручниками. По-друге, не потрібно вимагати, щоб викладачі перейшли в цьому році на вживання української мови, це слід робити поступово. З цією метою потрібно організувати відповідні курси української мови і для викладачів. Такий лист має підписати велике число викладачів. Головне, щоб ця пропозиція надійшла до Міністерства вищої освіти і в ЦК. Потрібно, щоб математики, фізики та викладачі гуманітарних наук були знайомі з українською мовою, добре знали її...»⁵⁵.

Поза тим спецслужби володіли інформацією про наміри літературного критика, члена Співки письменників України Івана Дзюби підготувати науковий трактат, присвячений мовній політиці в Українській РСР. Іван Дзюба був переконаний, що викладені в його праці факти і судження послужать приводом до серйозної та зацікавленої дискусії у вищих партійних колах республіки. Ознайомившись з рукописом І. Дзюби, П. Шелест у січні 1966 року наказав у приміщенні ЦК Компартії України провести нараду, за участю українських письменників, викладачів вищих навчальних закладів, керівників науково-дослідних установ, працівників апаратів ЦК КПРС та ЦК КПУ. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала підготувати обґрунтований документ, який викривав би антирадянську суть праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 1969 році з метою спростування тверджень І. М. Дзюби була видана і поширена в Україні та за кордоном колективна брошура «Що і як обстоює Іван Дзюба?» під вигаданим псевдонімом Богдан Стенчук. Як довела практика, ідеологічні маніпуляції П. Шелеста та його підлеглих не досягли поставленої мети. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1968), спр. 4, арк. 38–39.

Видання книги
«Інтернаціоналізм
чи русифікація?»
Івана Дзюби
1968 року

Іван Дзюба

чи русифікація?» широко розповсюджувалася в Україні, інших республіках СРСР, дістала схвальну оцінку української діаспори у світі.

Проведення компартійною верхівкою широкомасштабних ідеологічних кампаній із роз'яснення небезпеки українського буржуазного націоналізму, застосування політичних репресій лише посилювало процес політизації громадського руху на захист української мови. У серпні 1966 року Комітет держбезпеки при Раді міністрів УРСР підготував доповідну записку П. Шелестові під назвою «Щодо проявів українського націоналізму в республіці». У документі констатовалося, що серед різних прошарків населення «особливо багато фіксується висловлювань невдоволення тим, що в багатьох міських середніх школах, технікумах і вузах республіки викладання ведеться не на українській, а на російській мові. Як докази утисків українського народу, “обкрадання” його історії вказується і на те, що не вивчається історія України, що курс історії СРСР є по суті курсом історії Росії, що шануються багато революційних діячів минулого Росії, а аналогічні діячі України забуті або ж згадуються тільки в негативному плані, тільки тому, що вони свого часу виступали проти поневолення України Росією. Зіставляють письменників Буніна і Винниченка, істориків Ключевського і Грушевського і т. п. ... Нерідко висловлювання про утиски української мови і культури допускають люди, які навіть не думають про український націоналізм і в минулому не були

дотичні до нього. Все це сприяє розпалюванню національних пристрастей. Неодноразово спостерігалися факти, коли націоналістично налаштовані особи все частіше переходили зі сфери мови в сферу політики і на певному етапі скочувалися на позиції українського буржуазного націоналізму. Зараз вже фіксується поява в цьому середовищі фанатичних елементів, які можуть піти на захвалі акції»⁵⁶.

Напередодні проведення V з'їзду письменників Української РСР Петро Шелест 12 листопада 1966 року отримав інформацію від спецслужб про те, що в колі творчої інтелігенції формується група осіб, «обізнаних у питаннях національної політики на Україні, для вивчення і реферування матеріалів із зазначеного питання, що публікуються в радянській пресі, з тим, щоб в кінцевому підсумку скласти свого роду “енциклопедію з національного питання”»⁵⁷. За два дні до початку письменницького форуму кадебісти ознайомили першого секретаря ЦК КПУ зі змістом «Статистичної довідки» про кількість російських та українських шкіл в Києві, яку «окремі члени СПУ висловлюють наміри довести до відома делегатів V з'їзду письменників України»⁵⁸. Вловлюючи настрої, що панували на той час у письменницькому середовищі, Петро Шелест у промові на V з'їзді Спілки письменників України 16 листопада 1966 року став говорити на тему, яка мала зблизити його з творчою інтелігенцією: «Розвиток соціалістичної української культури і мови багато в чому залежить від людей, які зібрались сьогодні тут. І перш за все не від розмов про необхідність такого розвитку, а від вашої творчості. Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати. Романи, повісті, новели, поезії високого ідейного звучання, написані прекрасною українською мовою на високому художньому рівні, — ось те, що необхідно для подальшого збагачення і розвитку національної культури і мови. Ваш труд в цьому напрямку підтримувався і завжди буде підтримуватись Комуністичною партією... Здобутки української культури знаходять визнання

⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1968), спр. 4, арк. 284–286.

⁵⁷ Там само, спр. 8, арк. 258–260.

⁵⁸ Там само, арк. 261–263.

у всьому світі. Ось і сьогодні на Європейському, Азіатському, Американському континентах гордо звучить українське слово, українська пісня, захоплення викликають наші танці»⁵⁹.

Виступ високопоставленого партійного чиновника багато хто в Україні та в діаспорі розцінив як заклик на підтримку вживання української мови на тлі керованого з Кремля процесом втілення в життя «теорії злиття націй та відмирання національних мов». На думку літературознавця Івана Дзюби, підготовка та виголошення доповіді першим секретарем ЦК КПУ перед майстрами пера було лише спробою замаскувати проблеми в царині національних відносин. «Трохи скептичне, трохи іронічне враження викликав у нас, молодших, і “знаковий” виступ Шелеста на з’їзді письменників України, — згадував у 2002 році дисидент Іван Дзюба. — Напевне ж, служби, які готували цей виступ, добре знали про глибоке невдоволення літераторів (і не тільки їх) становищем української мови і вважали за доцільне, щоб “Перший” сказав їм щось приємне. І Шелест розсипався у компліментах українській мові (напевне ж, щирих), але нічого не сказав про сумні реалії її побутування. Тому до його панегіриків українській мові я особисто поставився швидше з розчаруванням, вбачаючи в них підміну теми розмови, відхід від проблеми, — тоді як увесь з’їзд, і насамперед літератори старшого покоління, Шелестову хвалу “рідній мові” зустріли оваціями. Пізніше я їх зрозумів: їм таке доводилося переживати, що навіть самий вираз “рідна мова” в устах партійного вождя звучав як блага вість»⁶⁰.

Образні висловлювання Петра Шелеста про мову як про «національний скарб» утвердили у масовій свідомості населення республіки думку, що керманіч УРСР є поборником українства. На адресу вищого політичного керівництва республіки в другій половині 1960-х років стали щодалі частіше надходити різного роду заяви, листи від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, робітників, у яких висловлювалося занепокоєння мовною політикою в Українській РСР. Зокрема, гідний уваги лист робітника І. Т. Мовенка, надісланий в 1967 році на ім’я першого секретаря

⁵⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 630, арк. 28–29.

⁶⁰ Дзюба І. Кілька слів про П. Ю. Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 763–764.

ЦК КПУ П. Шелеста. В ньому автор виявляє глибоку обізнаність з історією України, наводить численні приклади з літопису українсько-російських зв'язків, приходять до закономірних в цьому випадку узагальнень: «...Петро I і Катерина II вели політику знищення козацтва, інші царі — знищення української мови. Сталін і його прибічники — знищення всього українського народу. Тепер народ не чіпають, але політика поступового знищення української мови і культури проводиться і до сьогоднішнього дня»⁶¹. На початку 1967 року в середовищі української інтелігенції циркулював проєкт «Відкритого листа першому секретарю ЦК КПУ», в якому заторкувалися питання дискримінації української мови. Апелюючи до публічних висловлювань керівника республіканської партійної організації, анонімні автори колективного листа пропонували ЦК КПУ розробити чітку програму «піднесення авторитету української мови в очах населення Української РСР»: «Вельмишановний і дорогий Петре Юхимовичу! Ми глибоко зворушені сказаними Вами на V-му з'їзді письменників України словами про те, що треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної чудової української мови, що це наш скарб, велика спадщина, яку кожен з нас повинен берегти і розвивати... Розв'язання багатьох проблем безперешкодного розвитку української мови на Україні і поза її межами впирається у чекання вказівок “згори”. Ми впевнені, що незабаром авторитетні постанови ЦК КПУ та уряду УРСР дадуть могутній поштовх буйному розквіту нашої рідної мови та культури, дійово допоможуть національному відродженню, що вже стихійно триває в українському народі»⁶².

У травні 1968 року до центральних органів партійного керівництва республіки звернулися нащадки видатних діячів української культури — лікарка Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у розширенні сфери вжитку української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України⁶³.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 126, арк. 59.

⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 6, арк. 29–61.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1. оп. 25, спр. 127, арк. 37.

Рух за поширення української мови в УРСР знайшов підтримку серед діаспори. Описуючи в щоденнику офіційні заходи з нагоди 150-ліття від дня народження Тараса Шевченка, Петро Шелест згадав цікавий епізод тогочасних святкувань, який був пов'язаний з представниками канадійських українців: «1–10 червня (1964 року. — *Авт.*). Провів останній день з гостями, що прибули на святкування 150-ліття із дня народження Шевченка. Всі зустрічі, розмови і прийоми пройшли добре. Багато метушні було з канадцами, вони ставлять питання про українську мову і культуру, про утиски та переслідування творчої інтелігенції. Дуже складна проблема, на жаль, в ній чимало правди»⁶⁴. Здійснення державної політики, спрямованої на утвердження і подальший розвиток російської мови в національних республіках СРСР, викликала занепокоєння з боку Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК) та Комуністичної партії Канади (КПК), зорієнтованих на тісну співпрацю із СРСР. Завдяки наполяганням ТОУК у січні 1967 року пленумом ЦК Компартії Канади було прийнято рішення направити делегацію в УРСР для з'ясування питань, пов'язаних із реалізацією національної політики СРСР. Член делегації Компартії Канади український письменник та публіцист Петро Ількович Кравчук у мемуарах писав: «Поїздка делегації не була чистішою особистою примхою, а конечною потребою з'ясувати той стан, в якому опинилась українська мова, порушувалося судочинство на Україні, заборонялося канадським українцям відвідувати рідні села. Звертання до ЦК КП Канади послати таку делегацію в Україну виходило від усіх членів крайового виконавчого комітету ТОУК. Ми хотіли знати, як здійснюється в Україні національна політика, чому скорочується число українських шкіл, найбільш у великих містах і в районних центрах, чому судять людей за закритими дверима за їх політичні переконання»⁶⁵.

Очолована першим секретарем ЦК Компартії Канади Тімом Баком делегація, перебувала в СРСР у березні-квітні 1967 року. Про напруженість у стосунках двох комуністичних партій, які мали місце на той час, свідчать щоденникові записи Петра Шелеста: «Дуже багато доводилось нашим товаришам працювати з цією

⁶⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 174.

⁶⁵ Кравчук П. Без недомовок : спогади. Київ ; Торонто, 1995. С. 111.

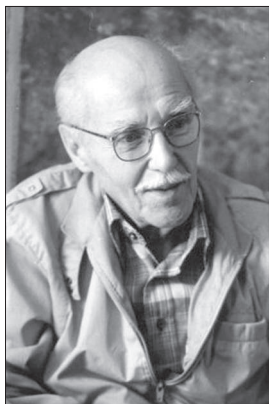
делегацією. Особливо з П. Кравчуком — це розумна та досвідчена людина та політик, але багато питань трактує зі своєї “дзвіниці”, особливо питання національної політики»⁶⁶. Окрім зустрічей з партійними функціонерами високого рівня в Москві та Києві, відповідальними працівниками Академії наук УРСР, Держплану УРСР, Спілки письменників УРСР, члени делегації мали можливість відвідати школи, вищі навчальні заклади, підприємства, колгоспи та радгоспи України.

Гостра дискусія розгорнулася під час розмови делегації ЦК Компартії Канади з членами колегії Міністерства освіти УРСР. У детальному звіті про візит канадської делегації міністр освіти Української РСР Петро Удовиченко зазначав: «П. Кравчук виступив з заявою, в якій сказав, що їх враження про те, що на Україні занепадає українська мова й культура ґрунтується на тому, що, по-перше, голова Спілки письменників України тов. О. Гончар заявив на останньому з'їзді письменників, що викладання української мови в школах республіки перебуває в гіршому становищі, ніж іноземні мови; по-друге, що в Українській РСР існують школи з російською мовою викладання; по-третє, що немає шкіл з українською мовою викладання в Москві, на Кубані, в Казахстані, де живе багато українців, що в університетах і технічних вузах України викладання ведеться російською мовою. Ці питання тов. Кравчук поставив у грубій формі і на підвищеному тоні, у стані граничної роздратованості... Слід зазначити, що під час прийому тов. тов. П. Кравчук, В. Гарасим, А. Білецький та Ю. Соломон виявляли нервозність і тенденційність»⁶⁷.

Після повернення в Канаду члени делегації Компартії Канади підготували звіт, в якому наводилися численні порушення національних прав корінного населення, непоодинокі випадки переслідування інакодумців. У ньому, зокрема, говорилося: «Партія і комуністи, які працюють у середовищі українських національних груп у Канаді, повинні перейти до наступу у висвітленні процесів в Українській РСР і підтвердити себе більш рішуче як поборники націоналізму... Наш звіт повинен якнайскоріше стати публічним

⁶⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 237.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6154, арк. 2–13.

Іван Коляска

через мітинги, статті в газетах, інтерв'ю і тому подібне. Він не може бути трактований як внутрішньопартійне питання»⁶⁸. Після тривалих дискусій офіційний звіт таки був надрукований 1 січня 1968 року в газеті ТОУК «Життя і слово», а також у першому числі бюлетеня Компартії Канади «Viewpoint» того ж року (в Україні звіт КПК був опублікований лише у 1990 році в журналі «Дніпро»). Інформація про становище в Україні викликала гарячу полеміку в середовищі української діаспори. Газета «Ottawa Journal» відзначала, що «вперше за 47 років свого існування Комуністична

партія Канади кинула виклик Кремлю і звинуватила його у політиці русифікації, довела до відома світової громадськості й пропозицію, яка нікого не могла залишити байдужою»⁶⁹.

Найбільшого резонансу серед західної української діаспори набула книга українського канадського письменника, члена Компартії Канади Івана Коляски (навчався у 1963–1964 роках у Вищій партійній школі при ЦК КПУ в Києві) «Освіта в Радянській Україні. Дослідження в галузі дискримінації та русифікації», надрукована в середині лютого 1968 року в м. Торонто видавництвом «Peter Martin Association» тиражем п'ять тисяч примірників. Автор книги, спираючись на широке коло джерел (розпорядження Міністерства освіти УРСР, статистичні збірники, періодичні видання, твори самвидаву), особисті враження від зустрічей і бесід з учителями та учнями, викладачами та студентами, поставив за мету показати на фактах процес русифікації у школах, ПТУ, технікумах, вишах України. Значну частину книги І. Коляска присвятив висвітленню руху громадськості на захист української мови та наведенню конкретних прикладів протестів проти русифікації України. Вихід у світ книги І. Коляски схвально зустріла українська діаспорна та канадська преса. Так, наприклад, торонтська газета «Telegram» назвала книгу І. Коляски «найтяжчим до цього часу ударом по внутрішній

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 4, арк. 4–65.

⁶⁹ Там само, спр. 159, арк. 17.

політиці СРСР» та «бомбою сповільненої дії»⁷⁰. Своєю чергою Центральний комітет Компартії України охарактеризував працю І. Коляски як «провокаційні, ворожі випадки проти Радянського Союзу», і в подальшому, через дипломатичні канали, настійно наполягав перед Комуністичною партією Канади, Товариством об'єднаних українців Канади розглянути поведінку члена КПК І. Коляски та опублікувати на сторінках підконтрольної преси матеріали, які спростовують висновки книги «Освіта в Радянській Україні»⁷¹.

Мовна політика в Українській РСР, переслідування інакодумців в СРСР перебували в центрі уваги Комітету українців Канади (КУК). Напередодні та в дні проведення Конференції ООН з прав людини в Тегерані (22 квітня — 12 травня 1968 року) КУК провів широкомасштабну кампанію, метою якої було оприлюднення «матеріалів, які свідчать про порушення Декларації прав людини Українською РСР» та розповсюдження серед делегатів представницького форуму книг «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та «Освіта в Радянській Україні» Івана Коляски⁷². КУК, разом з іншими українськими організаціями Канади, брав активну участь в організації у містах Вінніпегу, Едмонтоні, Торонто «Днів Української Народної Республіки», «Днів солідарності з українським народом та захисту переслідуваних діячів культури на Україні», «українських тижнів», на яких неодноразово обговорювалася мовна ситуація в УРСР⁷³.

Не стояв осторонь від національно-культурних проблем в УРСР і Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) — найвища координаційна громадська надбудова української діаспори у світі. 17–19 листопада 1967 року в Нью-Йорку відбувся перший конгрес СКВУ, який зібрав понад тисячу делегатів з Австралії, Аргентини, Бельгії, Канади, Люксембургу, Італії, Нідерландів, Німеччини, США, Франції, Чилі, Швейцарії. Основну діяльність делегати Конгресу вирішили спрямувати на об'єднання зусиль українців діаспори для допомоги українському народу в боротьбі за незалежність, збереження етнічної та духовної самобутності еміграції.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 121, арк. 37.

⁷¹ Там само, оп. 24, спр. 108, арк. 56–58.

⁷² Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ України, ф. 1, оп. 1, спр. 1824, арк. 116–120.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 930, арк. 41.

Виходячи з програмних засад, учасники та гості конгресу схвально зустріли заяву викладачів американських коледжів, університетів і наукових працівників українського походження «Про сучасну ситуацію на Україні», в якій від генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва вимагалось: «1. Надати українській мові статусу державної мови в УРСР. 2. Запровадити українську мову як мову навчання в усіх школах УРСР»⁷⁴.

Ініціативи української діаспори викликали протидію органів влади УРСР на міжнародній арені, проте у внутрішній політиці змушувало вище політичне керівництво республіки на чолі з Петром Шелестом, озираючись на Москву, здійснювати обережні кроки щодо усунення деяких перегинів у мовній сфері. Під час обговорення влітку 1968 року проекту Статуту загальноосвітньої школи П. Шелест звернувся з листом до ЦК КПРС, в якому запропонував «запровадити обов'язкове вивчення російської мови у школах з національною мовою навчання та водночас зробити обов'язкове вивчення мови народу республіки у школах з російською мовою навчання»⁷⁵. Така позиція Шелеста, з одного боку, відображала ідеологічні орієнтири національної політики Компартії України, суть яких полягала в забезпеченні рівних умов для вільного розвитку всіх національностей, зміцненні дружби між народами, утвердженні українсько-російської двомовності, а з іншого — пригальмовувала форсований курс на русифікацію республіки.

Заради зняття напруги в українському соціумі щодо мовного питання, переслідування інакодумців вище політичне керівництво УРСР змушене було піти на прямий діалог з творчою інтелігенцією, особливо чутливої до всього того, що відбувалося в гуманітарній сфері. У травні 1968 року ЦК КПУ висунув ідею влаштувати поїздку очільника республіки по Дніпру з групою українських літераторів. До рандеву у форматі «без краваток» перший секретар ЦК КПУ ретельно готувався: «Переглядав численну пошту, вивчав матеріали щодо майбутньої зустрічі із Секретаріатом письменників і провідними письменниками України, — написав у щоденнику Петро Шелест. — Теплоходом по Дніпру відправилися в господарство “Тетерів” чоловік 35–40 письменників на чолі з Секретаріатом

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1891, арк. 11.

⁷⁵ Там само, спр.1, арк. 237.

Спілки письменників України на прогулянку і ділову неофіційну зустріч. Були відверті, але разом із тим і гострі запитання, бесіда проходила у взаємному розумінні усіх непростих питань»⁷⁶.

Законспектовані секретарем ЦК КПУ з ідеології Федором Овчаренком основні тези виступів літераторів та репліки на них Петра Шелеста наочно демонструють бажання керманіча республіки підтримати ініціативи творчої інтелігенції: «31 травня. Бесіда на пароплаві. *О. Т. Гончар*: Виступ П. Ю. Шелеста на з'їзді справив велике позитивне враження⁷⁷. Ми надаємо великого значення цій зустрічі. Що є на совісті кожного з нас, ми комуністи — письменники, висловимо... У нас є ненормальності, що заважають творчому процесові. Останні роки, після XX з'їзду були сприятливими для розвитку літератури. Тепер розкрилась молодь. Часи Кагановича були безплідними. Тепер світлі роки. В цьому ми завдячуємо вам, Петре Юхимовичу, ЦК за створення хороших умов творчості. Але не в'яжуться факти, коли за виставу чи рецензію автора виключають з партії, знімають з роботи. Це нечувано і дико в наш час. Окрик, шантаж, кулак. Це не аргумент. Це не приносить користі ідеологічній роботі... Ми покривили б душею, аби не сказали Вам про нехтування українською мовою. В Харкові було 7 українських театрів, тепер — 1. В Палаці шлюбу студенти просили шлюбне свідоцтво українською мовою. Їм цього не дозволили...

В. П. Козаченко: ...Дехто з письменників, заграючи з гуманізмом, втрачають межі ідеології... Дзюба — з ним можна знайти спільну мову (*П. Ю.*⁷⁸: “Коли доведеться приймати рішуче рішення про Дзюбу, то в цьому вина і ваша”). Єдине питання, на яке нам важко відповісти: це питання про відмирання мов і держави (*П. Ю.*: “Мені написав листа з Криму. Листа передав через Косигіна. В ньому йдеться, щоб від України відібрати Крим. Цей лист-наклеп і писав його ідіот”). Коли акад. Виноградов⁷⁹ про російську мову дбає, то це ще півбіді. Але 9 пункт про мову треба відмінити...

⁷⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 258.

⁷⁷ Йдеться про виступ Петра Шелеста на V з'їзді письменників УРСР у листопаді 1966 р.

⁷⁸ Петро Юхимович Шелест.

⁷⁹ Йдеться про російського філолога, педагога, академіка АН СРСР Віктора Виноградова.

В. О. Коротич: ...У нас немає видавництва іноземними мовами. Треба мати таке видавництво. Необхідно нагороджувати, відзначати перекладачів — друзів за кордоном. Ми нічого не робимо в тому, щоб знали про нас (прес-конференції нашої місії в ООН). Ми не обертаємо іміграцію на наш бік (треба мати в посольствах українських представників). Ми не вміємо за себе постояти. Необхідно видавати журнал “Україна” англійською мовою...

Д. В. Павличко: ...У Богуславі російські написи. Ми стикаємось з шовіністичними фактами... Ми будемо воювати з націоналізмом, але допоможіть нам з проблемою мови. Треба не тільки видавати на Україні літературу іноземними мовами, а й відкрити курси української мови...

М. П. Бажан: Дуже важить ця зустріч...Необхідно відновлювати еміграцію. Можна видати книжку Вовк⁸⁰ (*П. Ю.* пропонує видати добірку її віршів), улаштувати виставку Грищенка⁸¹, видати Винниченка (*П. Ю.:* згоден). Але підготувати. Пам’ятник Тичині (*П. Ю.:* згоден). Просити ЦК КПРС про виїзди наших письменників за кордон (*П. Ю.:* згоден)...

Я. В. Баш: ...В Латвії, Естонії у 10 разів більше мають книжок, ніж українські діти. По СРСР — 4 книжки, по Україні — 1. (*П. Ю.:* Треба прийняти постанову ЦК про дитячу літературу). Наше кіно стало філією Мосфільму. Наші письменники не можуть взяти участь у створенні кіно, бо проходять перевірки у Москві. (*П. Ю.:* Необхідно це поламати)»⁸².

Відразу після зустрічі з відомими українськими письменниками перший секретар ЦК КПУ надіслав до Москви розлогу інформацію, в якій виокремив: побажання першого секретаря правління Спілки письменників Олесья Гончара «щоб партійні та радянські організації більше уваги приділяли піклуванню про розвиток української мови»; пропозиції поетів Віталія Коротича та Дмитра Павличка про доцільність створення в Україні видавництва іноземної літератури та видання журналу «Україна» англійською мовою⁸³.

⁸⁰ Віра Вовк — українська та бразильська письменниця.

⁸¹ Олексій Васильович Грищенко — український художник, письменник, мистецтвознавець, який у 1922 р. емігрував до Франції.

⁸² Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 212–216.

⁸³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 518–519.

За неформальний діалог з представниками письменницького цеху Петра Шелеста в Кремлі сильно насварили. Історію інциденту він описав у щоденнику: «У Москві у відділі культури і Секретаріаті ЦК КПРС спершу до проведення цієї зустрічі поставилися добре... Дещо скептично до цієї зустрічі поставилися В. Щербицький і О. Ватченко. Я майже впевнений, що ці два “діячі” спробують при нагоді цей крок проти мене піднести як “загравання” з інтелігенцією... Опісля так і сталося. Був зроблений донос, брехня, вигадки на мої дії при зустрічі з письменниками, і я отримав із центру солідне напучення — з цим я не погодився, але “рубець” залишився. Розумну справу сприйняли неправильно»⁸⁴.

Відкрито протидіяти політиці зросійщення Петро Шелест не наважувався, але водночас шукав ідеї і рішення, які б сприяли розвиткові і функціонуванню української мови в республіці. У листі до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні від 17 грудня 1968 року Петро Шелест зазначав: «У 1910 р. на Україні виходило 89 журналів. Зараз у республіці видається тільки 78 журналів, що жодним чином не задовольняє всезростаючих потреб»⁸⁵. Звернення до статистичних даних часів російського царату, які у вельми непривабливому світлі відображали стан періодики в радянській Україні, на думку першого секретаря, мали позитивно вплинути на рішення ЦК КПРС щодо започаткування нових часописів і відновлення в друці запитаних у вчених, учителів, медиків, художників, акторів, любителів мистецтва спеціалізованих видань українською мовою — «Український театр», «Музика», «Образотворче мистецтво», «Початкова школа», «Рідна природа», «Профілактична медицина», «Філософська думка», «Шлях до здоров'я» та ін.

Переймався Петро Шелест проблемою усного і письмового мовлення. Атаку на суржик він трактував у суто лінгвістичному аспекті. Нарочито виступав проти запозичень іншомовних слів, що походили із Західної Європи, щоб бодай його не запідозрили у веденні політичної боротьби за статус української мови в умовах політики русифікації. «Дуже хвилює чистота і грамотність

⁸⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 258–259.

⁸⁵ Там само. С. 537.

української мови, в яку проникає багато західноєвропейського “суржика”. Українська мова із часом може втратити свою чистоту, мелодійність, глибину, колорит, — написав Петро Юхимович у щоденнику за 22 липня 1971 року. — Дано завдання продумати пропозиції з приводу цього питання, можливо, потрібно порадитися з вченими, філологами, мовознавцями, письменниками, нехай вони висловлять свою думку і пропозиції, як зберегти прекрасну українську мову від засмічення»⁸⁶.

Русифікація мовно-культурного, наукового і освітнього простору України породила бажання у Петра Шелеста провести в республіці представницький науковий форум, присвячений проблемам національної політики і етнонаціональним відносинам. Про цю ідею він написав у щоденнику 1 листопада 1971 року: «Цветков (завідувач відділом науки і вищих навчальних закладів ЦК КПУ. — *Авт.*) доповідав про справи у вузах і школах, вимагає введення читання лекцій у вищих навчальних закладах українською мовою. В обласних центрах республіки тільки в останні два-три роки в російських школах число студентів збільшилось на 30 тисяч. Українські школи у містах зменшуються. Це серед інтелігенції, особливо серед письменників, викликає тривогу і збудження. Аналіз показує, що серед наукових працівників, кандидатів, докторів наук, академіків більше людей інших національностей, ніж українців. З усіх національних питань серед інтелігенції йде велике бродіння. Потрібно було б глибоко продумати і провести висококваліфіковану наукову конференцію з національного питання»⁸⁷.

Втілити план заходів, що стосувалися розв'язання національних проблем, та виробити конкретні програми з розширення сфери функціонування української мови Петру Шелесту та його соратникам у другій половині 1960-х років — початку 1970 років не вдалося. Проте його виразна орієнтація на національну культуру сприяла збереженню історичної пам'яті українців, створювала умови для уповільнення темпів русифікації України.

⁸⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 346.

⁸⁷ Там само. С. 351.

Розділ 8
ДРАМАТИЧНІ
МИТТЄВОСТІ
«ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»

«Озброївши» політбюро ЦК КПРС реальним аргументом («запрошувальним листом»), який виправдовував радянську інтервенцію в Чехословаччину, Петро Шелест з плінном часу цілком резонно став вважати себе одним з головних персонажів, причетних до найтрагічнішої події повоєнної епохи.

З обранням 5 січня 1968 року на пленумі КПЧ першим секретарем ЦК Компартії Чехословаччини Александра Дубчека у Центральноевропейській країні розпочався період політичної лібералізації, який увійшов у світову історію під назвою «Празька весна». Нове керівництво в особі найбільш освічених комуністичних функціонерів (А. Дубчек, З. Млинарж, Й. Смірковський та ін.) проголосило курс на трансформацію наявних державних інституцій та створення нової моделі соціалістичної демократії. Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля. Стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. «На січневому Пленумі ЦК КПЧ А. Новотний був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК. Він залишився поки що президентом країни. Першим секретарем ЦК КПЧ був вибраний А. Дубчек, його до пуття ніхто з керівництва ЦК КПК не знає. З цього питання у нас виникла певна стурбованість, навіть тривога», — емоційно відреагував на сторінках щоденника П. Шелест на події у Чехословаччині.

Політичний скептицизм, упереджене ставлення до ідей, дій, програм, гасел Александра Дубчека та його соратників поглибилися у Петра Шелеста під час відвідин Праги наприкінці лютого 1968 року в складі делегації КПК з нагоди святкування 20-річчя утворення Чехословацької республіки: «У Празі відчувається якийсь політичний парадокс: 20-річчя утворення Чехословацької Республіки і перемоги над реакцією. І в той же час явно

Александр Дубчек

відчувається, що наростає реакція правоопортуністичних елементів. Контрреволюція набирає силу в Чехословаччині. Заходи щодо святкування 20-річчя чехословацької революції, як її іменують самі чехословацькі керівники, зовні проходили спокійно, навіть чинно. А. Дубчек на урочистому засіданні зробив досить оптимістичну, навіть пихату доповідь... Наївність А. Дубчека була в тому, що він не розумівся і не бачив усієї політичної складності й обстановки. Ніхто поки що відкрито проти існуючих законів і порядків не виступав. Але таємно діяла “повзуча контрреволюція”. Увесь “хід дій”, відчувалося, направляли досвідчена рука ЦРУ та розвідоргани ФРН. На жаль, наша розвідка була слабко вкорінена. Засоби масової інформації, правоопортуністичні елементи прославляли А. Дубчека як “великого реформатора” і поборника демократії і в той же час використовували його як сліпу зброю в боротьбі проти КПЧ і порядку в країні... Пішла атака на КПЧ, чехословацький уряд, його політику, на органи державної безпеки, органи МВС, прокуратуру, армію»¹.

Особисте негативне ставлення до реформаторської політики КПЧ П. Шелест висловлював як на сторінках щоденника, так і під час публічних виступів. У статусі члена вищого політичного керівництва СРСР П. Ю. Шелест брав участь майже у всіх нарадах і конференціях, присвячених «чехословацьким подіям». На засіданні політбюро ЦК КПК 21 березня 1968 року, на якому обговорювались ідеологічні протиріччя у відносинах між КПК та КПЧ, П. Шелест підтримав наміри Л. Брежнєва щодо застосування засобів психологічного тиску на А. Дубчека, який своїми вчинками «наносить серйозний удар по соціалістичному табору»². Осуд

¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 250.

² Латыш М. В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. Москва, 1998. С. 59–60.

*Леонід Брежнєв, Александр Дубчек, Михайло Суслов, Петро Шелест.
1968 рік.*

*Опубліковано М. Дацциною та А. Сорокіним
у журналі «Родина» (2017. № 5)*

політичних реформ у Чехословаччині простежувалось у доповіді очільника КПУ, озвученій 25 березня 1968 року на партійних зборах київського заводу «Арсенал». Новозміни в Чехословаччині він охарактеризував як прояв «необмеженої демократії». Загострення політичної ситуації у ЧССР пояснював «активізацією ревізійністських, сіоністських, антисоціалістичних сил в країні» та бажанням деяких керівників КПЧ проводити «свою специфічну політику, яка відповідає чехословацьким умовам»³. Промова П. Шелеста перед близько сорока літераторами під час теплохідної прогулянки по Дніпру 31 травня 1968 року виконувала більше функцію ідеологічної обробки представників секретаріату та правління Спілки радянських письменників України, ніж довірливу розмову про політичну ситуацію в сусідній країні. Секретар ЦК КПУ по ідеології Федір Овчаренко, присутній на неформальній зустрічі, занотував

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 97, арк. 35–36.

Антонін Новотний

у своєму блокноті стислий виклад думок П. Шелеста стосовно «чехословацького питання»: «Міжнародний стан — дуже складний. Йде ідеологічна боротьба. Ми виходимо в ідеологічній боротьбі з класових інтересів. Прикладом ускладнень є Чехословаччина. В ЧСРСР працює центр запрошення військ США та ФРН. Ми мусимо виявити пильність»⁴. Негативна риторика щодо політичних реформ у Чехословаччині превалювала і в інших публічних висловлюваннях П. Шелеста у процесі комунікації з громадськістю.

Скасування цензури в чехословацьких ЗМІ, прийняття пленумом ЦК КПЧ «Програми дій», яка гарантувала свободу слова, зібрань, асоціацій та передбачала посилення орієнтації економіки на споживача, відхід з посади Президента ЧСРСР лояльного до СРСР А. Новотного стали предметом обговорення спеціального пленуму ЦК КПРС 9–10 квітня 1968 року. Учасники пленуму не приховували свого роздратування від зняття заборон в Чехословаччині на ведення внутріпартійної дискусії, створення незалежних політичних партій, активність антирадянських сил у сусідній соціалістичній країні. Зі свого боку член політбюро ЦК КПРС П. Шелест поскаржився на негативний вплив чехословацьких подій на суспільно-політичне життя в Українській РСР: «Незважаючи на погану інформацію в нашій пресі... все-таки різними шляхами розповзаються серед народу, партії факти про події в Чехословаччині. Мова йде про долю соціалізму в одній з соціалістичних країн, про долю соціалістичного табору. Необхідно більш активно використовувати і вишукувати здорові сили в Чехословаччині. При цьому повинні потурбуватися наші органи і потрібно цю роботу вести активно. І по лінії військовій також потрібно прийняти заходи»⁵. Думку П. Шелеста про ймовірний силовий сценарій вирішення

⁴ Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 216.

⁵ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1994. № 6. С. 11.

чехословацької кризи підтримав голова КДБ СРСР Ю. Андропов, який у своєму виступі на пленумі зауважив: «По лінії військовій нам потрібні також вжити конкретні заходи, у всякому разі розробляти хоча б їх»⁶.

В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 року до ЦК КПРС, керівник республіканської партійної організації наголошував на тому, що перетворення в Чехословаччині є значним фактором впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні: «Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали»⁷.

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити щільний заслін впливу демократичного руху в ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси в Чехословаччині (лише в Закарпатську область, за даними «Союздруку», на травень 1968 року надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним разовим тиражем 4455 прим.⁸) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходів для попередження розповсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині,

Юрій Андропов

⁶ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1994. № 6. С. 12.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 166.

⁸ Там само, спр. 28, арк. 100.

знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни»⁹. На прохання партійної еліти Західної України відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ у травні 1968 року звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР¹⁰.

Під час неоголошеної інформаційної війни не обходилося без курйозів. Через численні запитання, які надходили у Закарпатський обласний комітет КПУ від пропагандистів, лекторів, агітаторів та пересічних громадян про події в Чехословаччині після січневого 1968 року пленуму КПЧ, секретаріат обкому в березні 1968 року дав згоду на передрук в газеті «Закарпатська правда» окремих положень з промови А. Дубчека. Однак вже на початку квітня бюро Закарпатського обкому КПУ ухвалило постанову «Про помилковість передруку матеріалу з газети “Руде право”», в якій було звернено увагу секретаря обкому КПУ В. Белоусова на недостатній рівень контролю за відбором матеріалу для передруку в газеті «Закарпатська правда»¹¹.

Посилена ідеологічна обробка, зорієнтована на формування «правильної» громадської думки щодо подій в Чехословаччині, спостерігалася не лише в географічно наближених до ЧССР областях України, а й у центральних і південних регіонах республіки. Проблемою впливу «Празької весни» на широкі верстви населення серйозно переймалися в Одеській обласній партійній організації. Відомо, що на засіданні секретаріату Одеського обкому КПУ від 19 серпня 1968 року було прийнято рішення про створення інформаційної групи для вивчення та узагальнення висловлювань та відгуків трудящих Одеської області про події у Чехословаччині у складі 11 осіб¹².

Характер проголошених реформ у ЧССР, помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій населення республіки спонукали високих партійних функціонерів УРСР услід за кремлівським керівництвом розгорнути чергову ідеологічну кампанію,

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 166.

¹⁰ Там само, арк. 101.

¹¹ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 117, арк. 116.

¹² Там само, ф. 1, оп. 54, спр. 278, арк. 4.

спрямовану на «зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини», розпочати боротьбу з різними проявами інакодумства. Так, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Борисенко в листі під назвою «Про деякі недоліки у вихованні молоді» від 9 квітня 1968 року звертав увагу П. Шелеста та В. Щербицького на ідейний зміст іноземних кінокартин, закуплених в тому числі і в Чехословаччині: «У виховній та ідеологічній роботі дрібниць не буває [...]. Від дрібних помилок у виховній роботі до серйозних політичних провалів теж невелика відстань. Це особливо переконливо підтверджується останніми подіями в ряді європейських держав. Виникають питання, чому ми закупаємо [значну] кількість безідейних, пронизаних буржуазними звичаями кінокартин, чому наші кіностудії все більше і більше створюють кінокартини, що наслідують Захід?»¹³.

Піднесенням демократичного руху в ЧСРСР та контрзаходами в СРСР вдало скористався перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, який започаткував ідеологічний похід проти письменника О. Гончара та його нового твору «Собор» (в образі негативного герою роману Володьки Лободи партократ побачив натяк на власну персону). За зовні непомітним сигналом критика ідейно-шкідливого роману «Собор» активно поширилася в різних областях України.

У контексті агітаційно-пропагандистської роботи на тлі подій у Чехословаччині важливу роль вище партійне керівництво України відводило також обміну між порідненими областями УРСР та ЧСРСР учасниками художньої самодіяльності, спортсменами, ветеранами Другої світової війни. По лінії Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами передбачалося регулярно направляти Культурному союзу українських трудящих ЧСРСР кінофільми, літературу, виставки про досягнення Радянського Союзу в галузі економіки та культури. У листі до ЦК КПРС від 17 червня 1968 року П. Шелест просив дозволу створити у м. Овручі Житомирської області на громадських засадах музей Яна Налепки (1912–1943 роки) і бойової співдружності

¹³ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 102.

Ян Наленка

радянських та чехословацьких партизанів у роки Другої світової війни¹⁴.

Розробляючи програми візитів українських офіційних делегацій на рівні партійних, комсомольських органів до ЧССР, партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР і Чехословаччини. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 року, згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами¹⁵.

У масованій агітаційно-пропагандистській кампанії вищого політичного керівництва СРСР проти реформаторського курсу А. Дубчека певна роль відводилася радянським спецслужбам. У згаданий період на органи держбезпеки покладалися завдання з боротьби з «акціями ідеологічної диверсії противника». ЦК КПРС зобов'язав органи КДБ за допомогою специфічних засобів та методів «зривати підготовлені розвідками імперіалістичних країн ворожі акції проти СРСР, убезпечувати радянських людей від підступів ідеологічних диверсантів»¹⁶.

Спіраючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при Раді міністрів УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині. Особливо ретельно органи держбезпеки вивчали реакцію населення Закарпаття на процеси в сусідній державі. Прискіплива увага

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 194.

¹⁵ Там само, спр. 31, арк. 137.

¹⁶ История советских органов государственной безопасности : учебник. Москва, 1977. С. 549.

чекістів до регіону обумовлювалася тим, що «Закарпаття раніше входило до складу Чехословаччини. Значне число жителів цієї області мають родичів в ЧССР [...]. На територію області приїжджає значна кількість громадян ЧССР, у зв'язку з чим, населення області більш поінформоване про події в ЧССР»¹⁷.

Поряд з проблемою блокування інформаційних потоків з ЧССР турботою радянських спецслужб стала нейтралізація чуток про повернення в недалекому майбутньому Закарпаття до «оновленої» Чехословаччини. Викликало занепокоєння співробітників КДБ і тематика розмов студентів Ужгородського університету. Навесні 1968 року молодь обласного центру із зацікавленням обговорювала шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в ЧССР та висловлювала побоювання на кшталт: «Наші введуть війська та знову все там придушуть»¹⁸. В одному з інформаційних повідомлень (за 17 травня 1968 рік) голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко просив відділ адміністративних органів ЦК КПУ «у зв'язку з ускладненням оперативної обстановки в прикордонних областях УРСР [...], викликаній міжнародними подіями, посиленням ідеологічної диверсії зі сторони країн головного противника, активізацією ворожого антирадянського елемента», збільшити штатну чисельність управлінь КДБ при РМ УРСР по Волинській, Львівській, Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях на 208 штатних одиниць¹⁹. Найбільше занепокоєння по лінії місцевих партійних органів та спецслужб викликала робота Чопського відділу КДБ, в якому оперативну роботу проводив співробітник відділення сусіднього Свалявського району²⁰.

Одночасно реалізацією організаційно-штатних заходів з кадрового поповнення контррозвідувальних підрозділів, у 1968 році продовжувалося удосконалення служби перлюстрації кореспонденції (ПК). Подальше поліпшення роботи служби ПК йшло по лінії щільнішої взаємодії з контррозвідувальними підрозділами, які допомагали цій структурі у виборі ділянок для організації

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 47.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 65, арк. 40.

²⁰ Там само, арк. 30–38.

Юрій Ільницький

контролю за поштовими потоками і видачею кореспонденції²¹, в тому числі, яка стосувалася «чехословацької тематики». Протидіючи різноманітним спробам поширення інформації про події у Чехословаччині, органи держбезпеки УРСР також змушені були здійснювати різноманітні заходи для нейтралізації наслідків численних висловлювань робітників, селян, студентів, наукової і творчої інтелігенції, інженерно-технічних працівників, відмінних від трафаретних кліше партійно-державного керівництва СРСР стосовно «Празької весни».

«Празька весна» та ситуація на чехословацько-радянському кордоні були одними з головних тем доповідних записок першого секретаря ЦК КПУ до Москви упродовж 1968 року. Петром Шелестом було налагоджено систематичне інформування Кремля про політичні реформи А. Дубчека і його соратників, які прагнули побудувати в Чехословаччині «соціалізм з людським обличчям». «Листи до ЦК КПРС про ситуацію у Чехословаччині» за підписом П. Шелеста містили в собі інформацію, отриману каналами посольства СРСР у Празі, Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, партійно-державних установ, а також під час неформальних зустрічей чехословацької та української політичних еліт.

За згоди Кремля Петро Шелест спільно з першим секретарем Закарпатського обкому КПУ Юрієм Ільницьким на кордоні України зі Словаччиною налагодили регулярні рандеву з одним із вищих керівників КПЧ Василем Біляком. Українець за національністю (родом з Пряшівщини) Василь Біляк у січні 1968 року став першим секретарем ЦК Компартії Словаччини, а в квітні 1968 року — членом політбюро ЦК Компартії Чехословаччини. Реформаторські плани А. Дубчека ортодоксальний комуніст сприймав як загрозу втрати політичної монополії КПЧ. Василь Біляк разом з іншими партфункціонерами склав ядро

²¹ История советских органов государственной безопасности : учебник. С. 560–561.

консолідації неосталіністських консерваторів в апараті КПЧ. Він відрізнявся про-радянською орієнтацією та користувався приязню Леоніда Брежнєва. Генеральний секретар ЦК КПРС високо цінував позицію В. Біляка, позаяк, на думку Леоніда Ілліча, у партійного керівника Словаччини «відчувалася дійсно тривога за стан справ, за розвиток подій. Наприклад, він говорив, що події розвиваються в такому напрямі, що це загрожує Комуністичній партії Чехословаччини і соціалістичним завоюванням, що підвели голови всі некомуністичні партії»²². Василь Біляк охоче комунікував з високопосадовцями Української РСР, щоб донести свій погляд на «Празьку весну» та заручитися підтримкою Києва та Москви. Своєю чергою Кремль та радянські спецслужби прагнули за допомогою напрацьованих заздалегідь міжпартійних контактів отримувати і перепроверити різнопланову інформацію, яка стосувалася перебігу чехословацької кризи 1968 року.

Василь Біляк

У середині квітня 1968 року перший секретар Закарпатського обкому Юрій Ільницький та голова КДБ при Раді міністрів УРСР Віталій Нікітченко повідомили Петра Шелеста, що з ним бажають зустрітися партійні функціонери зі Словаччини В. Біляк та А. Косцелянський. Сепаратні зустрічі з керівництвом Словаччини із санкції Леоніда Брежнєва відбулися через місяць під прикриттям святкування з нагоди передачі естафети дружби на кордоні з Чехословаччиною. Співробітник управління КДБ по Закарпатській області Йосип Леган, пригадував, як дістав вказівку від начальства виїхати на урядову дачу в карпатське село Кам'яницю Ужгородського району та організувати «приховане розміщення» і харчування керівників Словаччини. До гостьового будинку завчасно були доставлені апаратура для прихованого запису конфіденційних розмов, добірні продукти харчування, відкомандировані шеф-повар ресторану «Верховина», офіціанти з ресторану

²² Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1994. № 6. С. 14.

«Київ» та ідальні облвиконкому, лікар із санітарно-епідеміологічної станції. Утаємничена аудієнція П. Шелеста зі словацькими партійними лідерами В. Біляком та першим секретарем Східно-словацького крайкому КПЧ А. Косцелянським відбулася в Карпатах в ніч з 23 на 24 травня 1968 року. Вранці перший секретар ЦК КПУ зустрівся зі словацькими гостями вже офіційно в приміщенні Закарпатського обкому партії. Після завершення урочистого мітингу на центральній площі Ужгорода Петро Шелест мав тривалу розмову по ВЧ з Леонідом Брежнєвим, під час якої озвучив усі питання неофіційно-довірливого характеру, які прагнув донести В. Біляк генсеку ЦК КПРС. Переповів зміст приватної бесіди з Василем Біляком Петро Шелест на засіданні політбюро ЦК КПРС 27 травня 1968 року, присвяченому підсумкам поїздки голови Ради міністрів СРСР М. Косигіна до Чехословаччини: «Якщо протягом місяця не буде наведений порядок в країні, то ми всі полетимо. Полетить і наш “апостол” (А. Дубчек. — *Авт.*)... нам разом, словакам і росіянам, очевидно, доведеться ще раз звільняти Чехословаччину. Він просив, якщо буде складна ситуація, а він цього не виключає, щоб можливо було їхнім сім'ям переїхати до Ужгорода... що потрібно боротися за соціалістичну Чехословаччину... Я розмовляв багато з А. Дубчеком, кажу йому: “Саша (а сам плачу), вертайся в Братиславу. Не за те, ти взявся, Саша”»²³.

Упродовж червня 1968 року, коли Кремль обирав між політичними та військовими методами розв'язання чехословацької кризи, Шелест уважно стежив за фестивалем «Дні української культури в ЧСРР», опікувався питаннями, пов'язаними з перевезенням військ на територію Чехословаччини, які були задіяні у спільних маневрах країн Організації Варшавського Договору. Завітав до Мукачєвого, щоб поспостерігати за танковими навчаннями потужного військового підрозділу поблизу кордону зі Словаччиною та поспілкуватися з військовослужбовцями та цивільним населенням на тему «Празької весни»²⁴.

²³ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1994. № 6. С. 17–18; Латыш М. В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. С. 123.

²⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 259.

Газетна полоса чехословацької газети «Literární listy», в якій розміщено маніфест «Дві тисячі слів, належні робітникам, селянам, службовцям, науковцям, митцям та всім іншим»

Саме тоді Компартія Чехословаччини готувалася до літніх конференцій та наступного з'їзду партії. В умовах нової політичної ситуації, наприкінці червня 1968 року ряд чехословацьких газет опублікували маніфест «Дві тисячі слів звернені робітникам, селянам, службовцям, науковцям, митцям та всім іншим» за підписом шестидесяти інтелектуалів, у якому піддавався критиці стиль керівництва КПЧ й містилися заклики підтримати реформаторське крило партії в боротьбі з консерваторами: «Компартія готується до з'їзду, який має обрати новий ЦК. Вимагатимемо, щоб він був кращий, ніж старий. <...> Треба вимагати відставки осіб, які зловживають своєю владою, завдали шкоди громадському майну, діяли нечесно і жорстоко. Треба придумувати способи змусити їх піти. Наприклад: публічна критика, резолюції, демонстрації, збір подарунків для них при виході на пенсію, демонстративні бригади праці, страйки, бойкот їх дверей. Однак треба відкинути грубі, незаконні і нечесні прийоми боротьби, тому що вони могли б використувувати їх для впливу на Александра Дубчека»²⁵.

Публікацію відозви було сприйнято в Москві як ідеологічну диверсію. Серед найвищого партійного апарату вкотре розгорнулися палкі дискусії щодо доцільності військового втручання в чехословацькі справи, пред'явлення ультиматуму команді А. Дубчека за оприлюднення маніфесту «Дві тисячі слів...». 2 липня 1968 року П. Шелеста було запрошено на засідання політбюро ЦК КПРС,

²⁵ Z dějin českého myšlení o literatuře 3. 1958–1969. Antologie k Dějinám české literatury 1945–1989. Praha, 2003. S. 460–465.

на якому планувалося заслухати інформацію посла СРСР С. Червоненка та головного редактора центральної газети ЦК КПРС «Правда» М. Зімяніна, які щойно повернулися з Чехословаччини. У своєму виступі посол СРСР у ЧСРСР Степан Червоненко доводив необхідність політико-дипломатичного тиску на керівництво Чехословаччини та запропонував зорієнтуватися на пошуку «здорових сил в КПЧ», які призупинять процес повзучої контрреволюції в країні. Розповідь Михайла Зімяніна стосувалася байдужості і небажання А. Дубчека вживати рішучі заходи щодо припинення діяльності опозиції²⁶.

Заслухавши виступи С. Червоненка та М. Зімяніна, політбюро ЦК КПРС перейшло до обговорення форм і методів впливу на норовливу Прагу. Чи не найрадикальнішу позицію під час обміну думок зайняв П. Шелест. Він зауважив, що сприятливий момент для ефективного втручання у чехословацькі справи був змарнований під час зустрічі керівників країн організації Варшавського договору в Дрездені 23 березня 1968 року: «Тоді ще в керівництві МЗС, КДБ та інших органів були здорові сили, і кадри ще не зазнали розкладання і контрреволюція не виступала так виразно, як вона виступає нині. Потрібно було Дубчека звільнити ще тоді». Шелест був єдиним з членів політбюро ЦК КПРС, який назвав помилковим визначення ситуації, поданої послом СРСР в Чехословаччині, як «складної, нестійкої». Шелест вважав, що «ситуація просто небезпечна для існування соціалізму, для існування партії»²⁷. Прихильник жорсткої лінії у зовнішній політиці СРСР перший секретар ЦК КПУ разом з іншими високопосадовцями радянської держави М. Підгорним, Ю. Андроповим, А. Пельше, В. Мжаванадзе наполягав на подовженні перебування радянських військ у Чехословаччині, які в останній декаді червня 1968 року брали участь у навчаннях держав — учасниць Варшавського договору на території Центральноєвропейської країни²⁸.

²⁶ Латыш М. В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. С. 151–153.

²⁷ Там же. С. 155.

²⁸ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1994. № 6. С. 14. Зауважимо, що Петро Шелест у власному щоденнику стверджував протилежну думку, яку зафіксовано в робочих записках засідання політбюро ЦК КПРС від 2 липня 1968 р.: «5 липня (1968 р.). Залишати війська в Чехословаччині після маневрів нерозумно, тим

Чергові нападки Петра Шелеста на ідеали «Празької весни» прозвучали в його промові 17 липня 1968 року на пленумі ЦК КПРС, присвяченому результатам зустрічі у Варшаві делегацій комуністичних та робітничих партій соціалістичних країн. Перший секретар ЦК КПУ вкотре наголосив на «серйозній правоопортуністичній небезпеці в братській комуністичній партії та наростанні антисоціалістичних, контрреволюційних сил в соціалістичній Чехословаччині». Нищівної критики зазнали політичні лідери КПЧ: «...Керівники Компартії Чехословаччини на словах визнають наявність серйозної небезпеки, в той самий час не ведуть з нею рішучої боротьби. Чому? Можливо вони такі безхребетні, м'якотілі ліберали? Нічого подібного! Дубчек, Чернік та деякі інші керівники Компартії Чехословаччини ні перед ким не зупинялися в боротьбі проти так званих “консерваторів”, хоча вони ніякої загрози нікому не представляли». Прозвучали з вуст П. Шелеста нарікання на адресу ЦК КПЧ за зняття цензурних обмежень і втрату контролю над пресою, радіо, телебаченням: «Найсильніші важелі ідеологічного впливу знаходяться в руках опортуністичних і антисоціалістичних елементів, які активно використовують їх для політичного терору, обману робітничого класу, придушенню здорових сил в партії». Петро Юхимович піддав осуду програмні документи «Празької весни». «Програма дій КПЧ», на переконання члена політбюро ЦК КПРС, була «відступом від марксистсько-ленінського розуміння керівної ролі партії», а маніфест «Дві тисячі слів...» — «махрова контрреволюційна платформа..., що закликає до анархії та зміни соціалістичного ладу». Наприкінці промови П. Шелест висловив упевненість, що «Радянський Союз і його друзі по Варшавському договору не дозволять контрреволюції розшматувати Комуністичну партію і народ Чехословаччини»²⁹.

Підготовка вторгнення військ СРСР та країн-сателітів до Чехословаччини з метою зміни політичного керівництва країни та припинення суспільно-політичних реформ (операція «Дунай»)

паче враховуючи їх незначну кількість. Та й праві елементи можуть використати проти нас перебування військ після маневрів» (Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 264).

²⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 791–796.

у середині липня 1968 року перебувала в самому розпалі. Кремль потребував правового обґрунтування застосування силових методів для ліквідації загрози виходу ЧСРСР із «соціалістичного табору» та військового союзу із СРСР. Формальним приводом для інтервенції мав стати лист «здорових сил» — прорадянських членів президії ЦК Компартії Чехословаччини, з проханням ввести війська Варшавського договору. На тверде переконання Л. Брежнєва, такий лист-звернення мав підготувати член політбюро ЦК Компартії Чехословаччини, антиреформатор Василь Біляк. Генсек та радянські спецслужби вважали, що найбільш прийнятною кандидатурою для контакту і продуктивної розмови з Біляком щодо активізації його діяльності щодо збирання підписів членів ЦК КПЧ під зверненням про допомогу Москви, є ніхто інший, як Петро Шелест.

20 липня 1968 року Петру Шелесту зателефонував Леонід Брежнєв і наказав негайно летіти до Угорщини для конспіративної зустрічі з Василем Біляком на дачі керівника Угорської соціалістичної робітничої партії Яноша Кадара на озері Балатон. «Треба себе там поводити обережно, непомітно, щоб не привернути увагу інших чехословаків. При зустрічі з Василем — дій самостійно, орієнтуйся на обстановку і настрій В. Біляка», — напоумлював П. Шелеста Л. Брежнєв. Опівдні з Москви до Києва вилетів спеціальний військово-транспортний літак, на якому перебували оперативні співробітники Комітету держбезпеки з апаратурою для прихованого запису. Приймавши на борт П. Шелеста та його помічника О. Пахаренка, літак надвечір вилетів з Бориспільського аеропорту. В Угорщині літак приземлився на летовищі Південної групи військ Радянської армії. Петра Шелеста зустрічали представники військово-територіального формування і повпред ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. Пасажири спецрейсу полишили аеродром не на машинах посольства СРСР, а на автомобілях, наданих керівником Угорщини Яношом Кадаром, щоб не привертати зайвої уваги. Зустріч з Я. Кадаром відбулася в приміщенні ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії, під час якої було обговорено всі нюанси поїздки Шелеста на Балатон для перемовин з В. Біляком. «Розміститесь, — давав конкретні поради П. Шелесту Я. Кадар, — на моїй дачі: це буде добрим прикриттям. Ви мій гість. Що стосується зустрічі з Біляком, то ви повинні самі орієнтуватися. Він знає, що повинні прилетіти до Будапешта і що

ви повинні бути на Балатоні, але коли і де повинна відбутися зустріч, йому це невідомо. Все це потрібно організувати на місці після приїзду на Балатон»³⁰.

Після протокольної зустрічі в кабінеті Я. Кадара та відвідин радянського посольства Петро Юхимович проти ночі вирушив до найбільшого в Центральній Європі озера, розташованого на заході Угорщини. Зустріч П. Шелеста з В. Біляком відбулася у ніч на 21 липня 1968 року за всіма правилами конспірації. Спочатку Шелест через свого зв'язкового (завідувача відділу міжнародних відносин ЦК УСРП) непомітно повідомив В. Біляка про час і місце для конфіденційної бесіди. Затим Біляк вислав свою людину в «розвідку», щоб розшукати в темряві першого секретаря ЦК КПУ. Зустрівшись на березі озера, Шелест умовив Біляка продовжити спілкування в приміщенні дачі Кадара. Розмова точилася з 23:00 до 5 години ранку, яку на магнітофонну плівку записали співробітники радянських органів державної безпеки. Наприкінці зустрічі Шелест зажадав від Біляка звернення групи «партійних і державних діячів» Чехословаччини до уряду СРСР та інших країн Варшавського договору «про надання інтернаціональної допомоги». «Ми даємо повну гарантію, що лист не буде оприлюднений, також і його автори», — запевнив партійного керівника зі Словаччини емісар Кремля. Попри певні вагання, В. Біляк таки погодився на пропозиції вищого партійного керівництва СРСР: «Ви зрозумійте нас, нам соромно: не зробивши нічого у своїй країні»³¹.

Завершивши нетривалий відпочинок на Балатоні, Петро Шелест прибув до Будапешта, щоб поінформувати Яноша Кадара про результати таємних перемовин з Василем Біляком, а потім вилетів до Москви. По прильоту Петро Юхимович відразу вирушив на квартиру Леоніда Брежнєва на Кутузовському проспекті, позаяк генсек волів дістати важливу новину з перших вуст. Брежнєв уважно вислухав Шелеста, пригостив коньяком і подякував: «Ти Петро, справжній друг і товариш»³².

³⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 269.

³¹ Латыш М. В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. С. 180–181.

³² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : Спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 270.

На засіданні політбюро ЦК КПРС 22 липня 1968 року було заслухано звіт П. Шелеста про його поїздку до Будапешта і на озеро Балатон та прийнято рішення про вивезення з Чехословаччини усіх радянських громадян (за винятком дипломатичного корпусу) під приводом начебто гонінь туристів із СРСР. Члени партійного ареопагу прийняли також ухвалу про можливу двосторонню зустріч з чехословацьким керівництвом на їхній території. Голові КДБ СРСР Ю. Андропову та першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту було доручено опрацювати питання про місце проведення таких переговорів.

З поверненням до Києва Шелест продовжив опікуватися «чехословацькими справами». 23 липня 1968 року він провів нараду із секретарями ЦК КПУ, на якій було вирішено упродовж двох-трьох днів здійснити вивезення з Чехословаччини співробітників республіканських відомств і установ, туристів та екскурсантів. У зв'язку з розпочатими в прикордонній зоні з Чехословаччиною військових навчань Шелест вживав заходів для забезпечення населення товарами першої необхідності. Крім того, перший секретар ЦК КПУ особисто переймався відправкою семи тисяч автомашин Прикарпатському та Одеському військовим округам, які за місяць до вторгнення в Чехословаччину терміново доукомплектовувалися за рахунок мобілізованих резервів. Із завидною регулярністю П. Шелест (кожні два дні) доповідав у Москву про ситуацію на чехословацько-радянському кордоні, види й способи неформальної комунікації радянських військових з президентом ЧССР Л. Свободою, зміст розмов першого секретаря Закарпатського обкому КПУ Ю. Ільницького зі словацькими партфункціонерами³³.

Тим часом Прага і Москва обговорювали конкретне місце переговорів між чехословацькою і радянською делегаціями. Оточенням А. Дубчека були запропоновані місто Кошице або населений пункт в Радянському Союзі, який знаходився не так далеко від чехословацького кордону — Київ або Львів. Згодом місцем зустрічі двох вищих партійних органів (політбюро ЦК КПРС з радянської сторони і президії ЦК КПЧ — з чехословацької) буде визначено

³³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 273.

*Зустріч Л. Брежнєва з А. Дубчеком
на залізничній станції Чієрна-над-Тисою*

прикордонне містечко і залізнична станція на південному сході Словаччини — Чієрна-над-Тисою. Вибір місця неподалік «радянських воріт», найзахіднішого міста Української РСР — Чопа обстоював перший секретар Закарпатського обкому КПУ Юрій Ільницький. 24 липня 1968 року на оглядини великої прикордонної вузлової станції, через яку відбувалися основні транспортні перевезення між ЧСРСР та СРСР, прибув Петро Шелест. У ході телефонної розмови 25 липня 1968 року партійний керівник Української РСР та голова КДБ СРСР Юрій Андропов остаточно зупинилися на варіанті Чієрни-над-Тисою. Вже наступного дня Петро Шелест прибув до Москви, щоб взяти участь у засіданні політбюро ЦК КПРС.

На розгляд вищого органу правлячої партії були представлені повністю підготовлені документи для військової інвазії — «Заява до радянського народу», «Декларація Президії ЦК КПЧ і Уряду Чехословацької соціалістичної республіки», «Звернення до громадян ЧСРСР», «Звернення до Чехословацької Народної Армії». Під час обговорення позиції радянського керівництва на

майбутній зустрічі в Чиєрні-над-Тисою розгорілася палка полеміка. Тональність дискусії задав перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест: «Мені здається, що деякі питання не потрібно порушувати: суб'єктивізм, культ особи і таке інше. Для чого їх витягувати, для чого їм давати можливість учепитися?». Думку П. Шелеста підтримав голова президії Верховної ради СРСР М. Підгорний і розкритикував підготовлений відділом ЦК КПРС по зв'язках із комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн проект рішення за підсумками майбутньої наради: «Я переконаний, що в такому плані, в такому вигляді, як представлений матеріал, він не підходить... Потрібно наголосити на головних питаннях: над чим працює партія в галузі промисловості, сільського господарства, культури і т. д. ... Потрібно обов'язково сказати, над чим працює наша партія після XXIII з'їзду КПРС, які ми маємо успіхи, що ми не такі слабаки, не таке вже село, не консерватори»³⁴.

Радянсько-чехословацьким переговорам в Чиєрні-над-Тисою політбюро ЦК КПРС приділяло велику увагу. За короткий період часу співробітниками відділу ЦК КПРС по зв'язках із комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн підготовлено багатосторінковий виступ Леоніда Брежнєва. Для обґрунтування промови керівника радянської делегації тривалістю 2,5 години були залучені сотні різноманітних документів з грифами «Таємно», «особлива папка», «літер К»³⁵. Доповідь з додатками складала пухкеньку теку в декілька сотень сторінок. Інші учасники переговорів отримали «Пам'ятку для конфіденційних бесід», в якій у стислій формі були викладені основні вимоги до керівників Чехословаччини: заборона політичних організацій, які виступають з критикою соціалізму; забезпечення контролю КПЧ за засобами масової інформації; відновлення керівної ролі компартії в чехословацькому суспільстві; відставка представників реформаторського крила в лавах КПЧ. В інструкції для делегації ЦК КПРС

³⁴ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 37.

³⁵ Александров В. Полевой политический быт. К 50-летию «Пражской весны» 1968 года (Из неопубликованного сборника рассказов «От вождем до бомжей» // Бельские просторы. 2018. № 7. Режим доступа: <http://xn--80alhdjhdchxy5hl.xn--p1ai/content/polevoy-politicheskiy-byt>

зауважувалось: «Тільки проведення цих заходів не на словах, а на ділі дозволить нам — соціалістичним країнам — не вдаватися до крайніх заходів. У протилежному випадку, і ми говоримо вам з усією відвертістю, у нас не залишається іншого виходу, як вдатися до крайніх заходів»³⁶.

27 липня 1968 року майже весь склад політбюро ЦК КПРС вилетів на військовий аеродром Мукачєвого. Далі автомобілями до залізничного вузла Чоп. У прикордонному місті члени делегації ЦК КПРС і технічний персонал розмістилися в поїзді по закріплених вагонах. Уранці 28 липня урядовий потяг вирушив на радянський прикордонний роз'їзд. Прикметно, що керівник компартії України прибув на прикордонний полустанок Пост-Блок в окремому ешелоні (складався з трьох вагонів, у тому числі з вагоном-рестораном), який встав поряд з урядовим потягом з Москви. Дехто з апарату ЦК КПРС потрагував вчинок Петра Шелєста як прояв самостійності української частини делегації³⁷. Однак як член вищого партійного органу П. Шелєст під час переговорів всіляко демонстрував єдність з ЦК КПРС та її зовнішньополітичною позицією.

У Кремлі розраховували, що перемови в Чиєрні-над-Тисою будуть тривати лише один день, тому розміщення радянської делегації було здійснено в спартанський спосіб — у залізничних вагонах в необлаштованому місці, за 800 метрів від прикордонної смуги, посеред плантацій тютюну. Проте переговори пішли не за сценарієм. 29 липня партійний потяг перетнув кордон. Зустріч

³⁶ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 37.

³⁷ Александров В. Знач. твір. Про курйози польового політичного побуту під час переговорів у Чиєрні-над-Тисою йдеться і на сторінках щоденника П. Шелєста: «...28 липня... виїхали на наш прикордонний роз'їзд, розставили потяги, зробили відповідні розриви для пропуску поїздів у Чехословаччину. Організували зв'язок, охорону. Почали жити в польових умовах. Місце стояння трішки облагородили, проклали доріжки до вагонів, обладнали загальні місця. Людей з технічним персоналом, медициною охороною набралось дуже багато. Усі почали виконувати свої обов'язки. Правда, були і такі, що почали з човнів лов риби в Тисі. Добре, що я у свій «склад» із трьох вагонів захопив вагон-ресторан з повним набором продуктів харчування: хоч підготовув москвичів» (Петро Шелєст: Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 274).

двох «братніх» партій відбулася в маленькому клубі залізничної станції Чиєрні-над-Тисою. Спочатку з чотирьохгодинною промовою виступив Леонід Брежнев. Він звинуватив провідних діячів «Празької весни» та чеських журналістів у потаканні західному імперіалізму. У відповідь Александр Дубчек у спокійному роз'яснювальному тоні відкинув звинувачення і запросив до дискусії усіх членів чехословацької делегації. Промосковські сили в керівництві Чехословаччини Василь Біляк, Алоїс Індра та інші консерватори несподівано для радянської сторони не наважилися виступити проти реформаторського крила в КПЧ. На захист політичних реформ А. Дубчека виступив президент ЧССР Людвіг Свобода. Отже, запланованого Кремлем масованого тиску, який би призвів до зміни поглядів чехословацького керівництва, не сталося. Під час полеміки намітився компроміс. Було вирішено продовжити дискусію наступного дня.

30 липня спецпотяг з радянською делегацією знову перетнув радянсько-чехословацький кордон. Складні перемовини у Чиєрні-над-Тисою поновилися. Найбільш наступально під час дискусій поводив себе Петро Шелест. Його як керівника сусідньої з Чехословаччиною радянської республіки турбував вплив «Празької весни» на національний рух в Україні, відновлення прав у Словаччині української національної меншини, відродження на території Пряшівщини забороненої в СРСР Української греко-католицької церкви. Обурення в першого секретаря ЦК КПУ викликали непоодинокі випадки надходження через спільний кордон у Закарпатську область ревізійністської літератури та листівок. Невдоволення Петра Шелеста спричинила кампанія у чехословацьких ЗМІ про зміни кордонів із Радянським Союзом і повернення Закарпаття Чехословаччині. Під час промови Петро Шелест процитував висловлення американського політолога Генрі Кіссенджера, про те, що ЧССР нібито повинна стати незагоєною раною організації Варшавського договору і закликав чехословацьке керівництво про це пам'ятати й особливо голову Національного Фронту Франтішека Крігеля, який займав найрадикальніші реформаторські погляди в ЦК КПЧ. Крігель не стримався і запитав: «А чому мені? І взагалі чому ви Шелест, весь час на мене дивитесь?». У залі клубу на мить запала мертва тиша. Слово взяв Дубчек і заявив, що промова Шелеста є образливою для президії КПЧ. Після

Прага, серпень 1968 року.

Фото: WIKIPEDIA.ORG

інциденту переговори в повному складі припинилися і далі продовжились між окремими членами делегацій³⁸.

Секретар ЦК КПРС Михайло Суслов, який у той день перебрав на себе обов'язки голови радянської делегації внаслідок хвороби Л. Брежнєва, порекомендував П. Шелесту вибачитися перед чехами і словаками за свій різкий виступ. Перший секретар ЦК КПУ категорично відмовився. Тоді М. Суслов запропонував іншу «форму примирення» — увечері піти до чехословацької делегації на «кухоль пива». Налагодженню ділових міжпартійних стосунків сприяла й приватна розмова Дубчека з Брежнєвим, коли чехословацький лідер прийшов провідати хворого генсека в його салон-вагоні. Після вечері-«примирення» радянська делегація повернулася на свою територію.

31 липня нарада за участю двох вищих партійних органів КПРС і КПЧ у клубі залізничників чехословацької прикордонної станції Чіерна-над-Тисою мала закритий характер. Результатом

³⁸ Латыш М. В. «Празская весна» 1968 г. и реакция Кремля. С. 194.

переговорів стало коротке комюніке, в якому містилися фраза про «колективну відповідальність у справі захисту соціалізму». Керівництво Чехословаччини запевнило радянську делегацію, що приборкає незалежні ЗМІ та підтвердило прихильність соціалістичному вибору³⁹. Сторони домовилися не розривати стосунків і пообіцяли зустрітися на багатосторонньому форумі в Братиславі.

Переговори в Чиєрні-над-Тисою відкрили шлях для Братиславської наради, покликаної колективно за участю інших соціалістичних країн закріпити досягнуті домовленості, які мали усний і недоговірний характер. Вище партійне керівництво СРСР було незадоволене підсумками зустрічі на радянсько-чехословацькому кордоні з високопоставленими партфункціонерами ЧССР і тому не збавляло темпів у підготовці до інтервенції в Центральноєвропейську країну. У питаннях застосування силових методів Кремль волів опиратися на довгоочікуваний лист-запрошення від «здорових сил» Чехословаччини. У реалізації делікатної проблеми значна роль відводилася П. Шелестові. 2 серпня 1968 року напередодні зустрічі лідерів КПРС, Болгарської комуністичної партії, Польської об'єднаної робітничої партії, Соціалістичної єдиної партії Німеччини, Угорської соціалістичної робітничої партії та Комуністичної партії Чехословаччини у Братиславі пізно увечері Петро Шелест утаємничено зустрівся з Василем Біляком. Петро Юхимович нагадав партійному босу Словаччини, що від нього та його колег-однодумців політбюро ЦК КПРС чекає обіцяного листа. Василь Біляк запевнив, що не відмовляється від виконання свого зобов'язання, але просив почекати до наступного дня.

3 серпня 1968 року в столиці Словаччини опівдні за московським часом відкрилося загальне пленарне засідання делегацій шести соціалістичних країн. Поза основної програми Братиславського форуму в стилі детективного роману о 20-й годині в громадському туалеті Василь Біляк через співробітника КДБ передав Петру Шелесту конверт, в якому був довгоочікуваний лист. У зверненні, яке стало формальним приводом для введення військ Варшавського договору в Чехословаччину, висловлювалась

³⁹ Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 38.

необхідність навести в країні порядок «усіма доступними способами». За першої нагоди Петро Шелест передав листа Леоніду Брежнєву. Генсек подякував і сказав: «Спасибі тобі, Петре, ми цього не забудемо»⁴⁰.

Після завершення Братиславського форуму в першій декаді серпня 1968 року Петро Шелест відбув у Крим на відпочинок. Проте провести відпустку біля Чорного моря йому не вдалося. Аналіз подій в Чехословаччині, загроза розстановки сил у керівництві КПЧ не на користь опозиційних до А. Дубчека кіл спонукав Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Сулова, М. Підгорного, А. Пельше, Г. Воронова, П. Шелеста полишити південні дачі політбюро і прибути 16 серпня 1968 року до Москви. У Кремлі пізно увечері політбюро ЦК КПРС затвердило послання генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва лідерів КПЧ А. Дубчеку, в якому містився перелік зобов'язань, невиконаних чехословацьким керівництвом після зустрічі в Чиєрні-над-Тисою. День по тому на засіданні політбюро ЦК КПРС під головуванням Л. Брежнєва розпочалося обговорення конкретних питань, які стосувалися безпосередньо підготовки окупації Чехословаччини. 18 серпня 1968 року в Кремлі відбулась екстрена зустріч глав п'яти держав організації Варшавського договору за участю усіх членів політбюро ЦК КПРС. Учасники зустрічі зійшлися на тому, що з боку КПРС та інших братніх партій вичерпані всі політичні засоби впливу на керівництво КПЧ, щоб спонукати його до відсічі «правим, антисоціалістичних силам». 19 серпня Петро Шелест з іншими членами політбюро ЦК КПРС взяв участь в обговоренні деталей майбутньої військової операції, а потім відбув до Києва. У ніч проти 21 серпня 1968 року П. Шелест залишився на роботі, в будівлі ЦК Компартії України, щоб стежити за розгортанням операції «Дунай», під час якої об'єднані збройні сили Варшавського договору вторглися на територію Чехословаччини.

Щоденникові записи Петра Шелеста останньої декади серпня 1968 року доводять, що керівник республіканської партійної організації продовжував тримати руку на пульсі «чехословацьких подій». З початком доби 21 серпня 1968 року перший секретар

⁴⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 279.

Переговори між радянськими й чехословацькими керівниками 23–26 серпня 1968 року. Зліва праворуч на першому плані: Генсек ЦК КПРС Леонід Брежнєв і Голова Радміну СРСР Олексій Косигін.

Фото: РИА Новости

ЦК КПУ відстежував просування радянських військ територією Чехословаччини, а упродовж дня вивчав реакцію міжнародної спільноти на військову акцію. Наступного дня після вторгнення П. Шелест опікувався розміщенням на території Закарпаття таємно вивезених з ЧССР лідерів «Празької весни» А. Дубчека, О. Черніка, Й. Смирковського, Б. Шимона та інших, а після того 25–27 серпня у Москві як член політбюро ЦК КПРС вів зі згаданими політичними заручниками переговори щодо формування нового керівного органу в Чехословаччині — «Революційного робітничо-селянського уряду».

Водночас партійний бос приділяв значну увагу проведенню в Українській РСР потужної політико-ідеологічної кампанії, завдання якої полягало якнайефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих

заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Масштабна інформаційно-пояснювальна робота під егідою міськкомів, райкомів, обкомів Компартії України розпочалася в перші години військової інвазії. У Кіровоградській області на 28 серпня 1968 року на тему «чехословацької кризи» було проведено 1 082 зібрання трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь понад 260 тисяч осіб⁴¹. У західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня до роботи з роз'яснення доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народові було залучено 3 тисячі лекторів-міжнародників⁴².

Стривоженість пересічних громадян, які сприймали введення військ до Чехословаччини як затяжну військову баталію, що може призвести до негативних наслідків усередині країни та поза її межами, спонукало Тернопільський обком КПУ в перший день реалізації операції «Дунай» прийняти спеціальну постанову «Розподіл обов'язків між членами бюро обкому КПУ на період з 21 серпня 1968 р.», в якій на кожного члена та кандидата в члени бюро покладалася персональна відповідальність: 1. За масово-політичну роботу серед населення. 2. За роботу групи по збиранню відгуків, пов'язаних з подіями в ЧСНР, дотримання календарного плану роботи партійних, радянських, профспілкових організацій в м. Тернополі. 3. За роботу промислових підприємств, транспорту, зв'язку та будівельних організацій. 4. За роботу торговельних організацій і підприємств сфери обслуговування населення та фінансових органів. Посилений режим роботи секретар Тернопільського обкому І. Яровий скасував лише 1 вересня 1968 року⁴³.

Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, вище політичне керівництво республіки стикнулося з проблемою поширення панічних настроїв серед жителів України. Факт окупації Чехословаччини викликав у переважної частини українського соціуму занепокоєння та невпевненість у завтрашньому дні. Стривоженість населення

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 42, 45.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 123, 151.

Української РСР насамперед відобразилась у сфері торгівлі. Про панічні настрої серед населення наприкінці серпня-вересня 1968 року, які виражалися у скуповуванні товарів першої необхідності, інформували Петра Шелеста обласні комітети Компартії України. Факти посиленої закупівлі солі, гасу, сірників, взуття, цукру, швейних виробів спостерігалися в західних областях України. Ажіотаж на продовольчому ринку спостерігався і столичному регіоні. В інформаційному повідомленні Білоцерківського райкому Компартії України від 2 вересня 1968 року відзначалось: «Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги у Білоцерківському гарнізоні і часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності і виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать такі дані. У період з 21 по 31 серпня в середньому щоденно продавалось: солі — 17 т, а в звичайних умовах — 2,5 т; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Усього за цей період продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру — 125 т, масла тваринного — 18,8 т, гасу — 119 т»⁴⁴. Ліквідувати зростання попиту на деякі продукти першої необхідності керівництву республіки вдалося лише в середині осені 1968 року.

Під час радянської інтервенції в Чехословаччину першому секретареві ЦК КПУ довелося стикнутись із наростальною хвилею протестних настроїв серед населення. Критичні висловлювання щодо втручання Радянського Союзу у справи Чехословаччини лунали як у бік Кремля, так і на адресу Петра Шелеста, який виправдовував введення військ до Центральноєвропейської країни. 21 серпня 1968 року, коли радянські війська просувалися вглиб території ЧСР, у приймальню ЦК КПУ зателефонував юнак,

⁴⁴ Дмитрук В. І. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2004. С. 107.

який назвався студентом Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і заявив: «Передайте тов. Шелесту, що ми не віримо в справедливість матеріалів, викладених у “Правді” з приводу Чехословаччини. Ми, молодь країни, зробимо те, що зробила молодь Чехословаччини. Ми не згодні з тим, що наші війська вдерлися до Чехословаччини»⁴⁵. Інший непоштивий випад на адресу П. Шелеста стався у першій декаді вересня 1968 року, після зустрічі зі студентами та професорсько-викладацьким складом Київського університету, на якій ішлося про доцільність силової акції країн Варшавського договору в ЧСНР. Як відзначив перший секретар ЦК КПУ у своєму щоденнику: «На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, але й образливий не тільки для мене особисто, але й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно — я чимало часу знаходився під враженням цієї зухвалості. Записка була написана українською мовою, у віршованій формі. Підпис: “Студенти слухали тебе”»⁴⁶.

Ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 році, в порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів і надписів. Про масштаби проявів таких протестних акцій звертав увагу ЦК КПУ голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко: «В 1965 р. на території республіки виготовлено та розповсюджено 922 екземпляра листівок, листів та надписів, в 1966 р. — 641, в 1967 — 1257 і в 1968 р. — 1781»⁴⁷. Систематично КДБ при РМ УРСР інформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про випадки, пов'язані з пошкодженням державних прапорів, портретів керівників партії

⁴⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 285.

⁴⁶ Там само. С. 291.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 263–264.

та радянського уряду, політичних гасел, плакатів, стендів передовиків виробництва, святкового оформлення (з 88 проявів у 1967–1969 роках зафіксовано 18 випадків псування, зривання та підпалів державних прапорів та 70 випадків пошкодження портретів, гасел, стендів. Найбільше таких проявів зустрічалося в Сумській, Черкаській, Луганській, Донецькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Волинській областях⁴⁸).

Пік протестних настроїв у республіці припав на кінець серпня 1968 року, після того як війська Варшавського договору окупували Чехословаччину. Лише за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 року КДБ при РМ УРСР зафіксував 1 182 випадки негативного реагування жителів республіки на події в ЧСР (висловлювання проти введення військ, невтручання у справи Чехословаччини становили 25,8 % змісту критичних суджень; побоювання з приводу можливого виникнення третьої світової війни – 18,1 %; оцінка військових дій СРСР та інших соціалістичних країн як порушення суверенітету, «окупація», «інтервенція» – 17,8 %) ⁴⁹. Наприкінці серпня – на початку вересня 1968 року до органів КДБ надійшло 23 сигнали про випадки розповсюдження в Україні листівок та прокламацій з огляду на розгортання військової операції на території ЧСР ⁵⁰. Зі спецповідомлень органів КДБ довідуємося про факти виявлення 24 та 27 серпня 1968 року в м. Чернігові листівок за підписом «Вільний голос» з протестом проти втручання у внутрішні справи Чехословаччини ⁵¹. В Управління КДБ по Львівській області 28 серпня 1968 року був переданий анонімний лист, адресований до редакції газети «Правда», в якому брутальним чином висміювалася зовнішня політика СРСР ⁵². Сигнали про невдоволення «агресією в Чехословаччині» надходили з м. Умані Черкаської області, де 22 серпня 1968 року біля входу до педагогічного інституту виявили антирадянську листівку ⁵³. Відлуння «Празької весни» докотилося до селища Павлиш Онufріївського району Кіровоградської області, де 4 вересня 1968 року була

⁴⁸ ГДА СБУ, спр. 5, арк. 269–270.

⁴⁹ Там само, спр. 9, арк. 37–45.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, спр. 2, арк. 12–13.

⁵² Там само, арк. 14.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 38, арк. 62–63.

розповсюджена листівка: «Вступайте у патріотичні сили України. Підтримуйте визвольний рух в Чехословаччині. Павлиш — встань на захист свободи народу Чехословаччини!»⁵⁴.

За допомогою оперативних заходів органам держбезпеки Одеської області вдалося запобігти намаганням робітника Анатолія Аверичева розклеїти 29–30 серпня 1968 року в обласному місті листівки на «підтримку чехословацьких контрреволюціонерів»⁵⁵. Водночас зазнали фіаско спроби одеських чекістів віднайти «по гарячих слідах» невідомих, які в ніч з 24 на 25 серпня 1968 року здійснили чотири написи червоною масляною фарбою на парканах в центрі Південної Пальміри із засудженням введення військ до Чехословаччини⁵⁶. До кінця 1969 року тривав активний розшук особи, яка 23 серпня 1968 року в селищі П'ятихатки Харківської області на території фізико-технічного інституту на дверях трансформаторної будки крейдою вчинила напис: «Руки геть від Чехословаччини»⁵⁷. Безрезультатно завершилися пошуки автора листівок «Хай живе Дубчек!», які були розклеєні на будинках м. Красний Луч Луганської області 24 серпня 1968 року⁵⁸. Більше року на контролі ЦК КПУ перебувала справа з розшуку автора анонімного листа в газету «Радянська Буковина», в якому засуджувалося введення радянських військ до ЧСР⁵⁹. У своєрідний спосіб висловив негативне ставлення до введення радянських військ у Чехословаччину ув'язнений однієї з колоній суворого режиму Донецької області В. Хмелевський. Він написав вірш, який наглядачами було кваліфіковано як антирадянський:

*«Народы России,
Скорее проснитесь,
Быстрой оглянитесь,
Вас гнут в три дуги,
Свободу и равенство здесь не найти,
Смотрите на Запад*

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1971), спр. 6, арк. 366.

⁵⁵ Там само, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 73–74.

⁵⁶ Там само, спр. 10, арк. 239; оп. 3 (1972), спр. 3, арк. 221.

⁵⁷ Там само, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 269.

⁵⁸ Там само, спр. 10, арк. 239.

⁵⁹ Там само.

*Там двинулись чехи.
И сделали это
Не ради потехи.
Жизнь ведь там лучше,
Большая зарплата,
Но голосуют
За демократов»⁶⁰.*

Не приховував обурення зовнішньою політикою КПРС український кінорежисер Сергій Параджанов, який введення військ Варшавського договору до ЧССР охарактеризував як «жандармські заходи»⁶¹.

У поле зору радянських спецслужб потрапив технік Ратновського районного вузла зв'язку Волинської області М. Дудкевич, який насмілився привселюдно вдатися до історичних паралелей: «Радянський уряд зробив із Чехословаччиною те, що зробив Гітлер уночі. Чехословацький народ мирно відпочивав, радянські війська перейшли кордон та окупували ЧССР»⁶². У незвичний спосіб на події у Чехословаччині відреагували жителі с. Велюнь Дубровицького району Рівненської області. За оперативною інформацією органів КДБ 25 серпня 1968 року, серед колгоспниць, які працювали в полі, були поширені чутки, що в селі оголошена масова мобілізація чоловіків до армії. Жінки залишили роботу і розійшлися по домівках⁶³.

До хвилі протесту жителів України приєдналися і громадяни іноземних держав (за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 року в органи КДБ надійшло 370 інформацій про негативні висловлювання 79 іноземців з капіталістичних та 291 із соціалістичних країн, які перебували в УРСР). Найбільше число фактів негативного реагування на заходи Радянського Союзу зафіксовано з боку 258 громадян Чехословаччини⁶⁴. Під пильним оком Комітету держбезпеки перебував Генеральний консул ЧССР у Києві Й. Горак, який на зустрічі з жителями столиці України переконував,

⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 7, арк. 203.

⁶¹ Там само, спр. 7, арк. 109.

⁶² Там само, спр. 8, арк. 99.

⁶³ Там само, спр. 7, арк. 217.

⁶⁴ Там само, спр. 9, арк. 42–45.

що введення військ організації Варшавського договору є окупацією. В інформаційному повідомленні до ЦК КПРС 25 вересня 1968 року Петро Шелест просив розглянути питання про зміщення чеського дипломата з посади⁶⁵. Відомо, що група слухачів військової академії з Брно, перебуваючи 23 серпня 1968 року в Одесі, на знак протесту проти втручання СРСР у внутрішні справи ЧСРСР одягла траурні нарукавні пов'язки і категорично відмовилася їх знімати⁶⁶. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест 25 серпня 1968 року був поінформований про інцидент, який стався у Донецьку під час фестивалю артистів НДР, ЧСРСР та Бразилії. Учасники чехословацького оркестру Карела Влаха відмовилися виконувати музичні твори, мотивуючи свій вчинок тим, що «у них траур»⁶⁷.

Протестні акції, спричинені брутальним втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини, змусили Міністерство зв'язку СРСР видати розпорядження, згідно з яким «телеграми, які надходять на адресу ЧСРСР, нікуди не передавати та зберігати їх на Київському центральному телеграфі до особливого розпорядження»⁶⁸.

До приборкання неприйнятної для правлячого режиму в СРСР громадської думки стосовно подій у Чехословаччині залучалися і спецслужби. Серед різноманітних методів придушення інакодумства органи держбезпеки в зазначений період надавали перевагу профілактичним бесідам і «проробкам» за місцем роботи (так звані обговорення на радах робочої честі⁶⁹), ніж практиці порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення. Наприклад, за проведення антирадянської агітації і пропаганди у 1968 році було засуджено 10 осіб (для порівняння у 1965 — 18 осіб; 1966 — 4; 1967 — 21; 1969 — 55)⁷⁰, а профілактивано (офіційне письмове попередження з вимогою «припинення політичної шкідливої діяльності та роз'яснення наслідків, які

⁶⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13; Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 127.

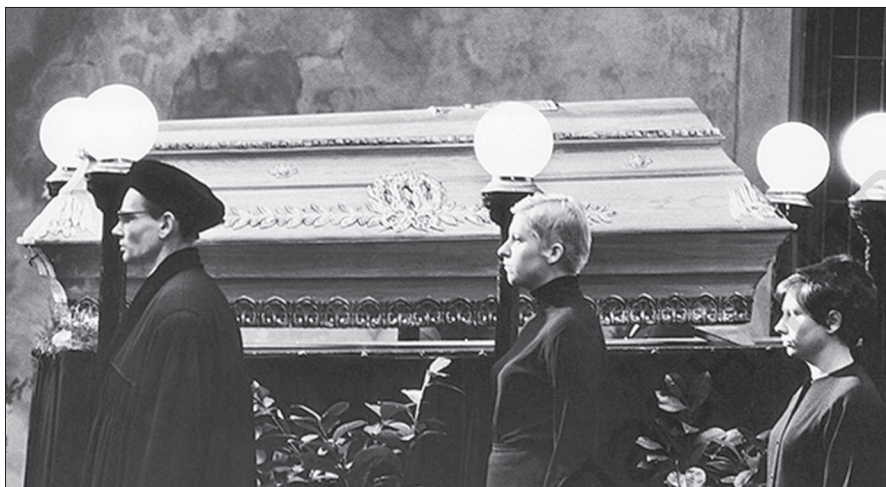
⁶⁶ ГДА СБУ, оп. 1 (1972), спр. 8, арк. 35.

⁶⁷ Там само, пор. 7, арк. 245.

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 32, арк. 64.

⁶⁹ Там само, спр. 5, арк. 201.

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 5, арк. 284.

Похорони Яна Палаха. Січень 1969 року.

Фото: Chris Smith / Hulton Archive / Getty Images / Fotobank.ru

може спричинити її продовження») 581 особу, що на 120 осіб більше, ніж у 1967 році⁷¹.

Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур з нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів у республіці простежується на початку 1969 року, коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 року на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 року з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58 490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки⁷²). У черговий раз активність в оцінці чехословацьких подій демонструвала молодь. 22 січня 1969 року о 9:30 ранку в бібліотеці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка була знайдена листівка: «Слава Яну Палаху!!! Ми вражені твоею героїчною

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 5, арк. 24.

⁷² Там само, спр. 4, арк. 262.

смертю, серця наші з тобою!!! Комсомольці»⁷³. Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту 19 лютого 1969 року повідомили про розповсюдження листівок у приміщенні Луцького педагогічного інституту такого змісту: «Студенти! Надходить час і нам, як молоді Чехословаччини, підніматися на боротьбу з неправильно політикою Радянського уряду, проти ярма, що знову наклали на український народ!.. Геть Радянську владу! Всі на страйк! ЛПІ»⁷⁴.

У березні 1969 року Управлінням КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області шляхом профілактики була припинена діяльність нелегальної групи з числа молоді, яка працювала на Дніпровському титаномангнієвому заводі. Василю Голобородьку, Роберту Ковпаку, Миколі Заваді, Даулету Ачмізову, Дмитру Добровольському інкримінувалася критика політики Радянського Союзу щодо стосунків з країнами соціалістичного табору⁷⁵. Внаслідок оперативно-розшукових заходів вдалося виявити розповсюджувача листівок у м. Березовську Одеської області. Ним виявився учень школи-інтернату Віктор Козак, який на травневі свята 1969 року прагнув привернути увагу городян до проблеми взаємовідносин СРСР та ЧСРСР⁷⁶.

Прояви солідарності української молоді з ровесниками з Чехословаччини, які жертвовно захищали гасла «Празької весни», знайшли відгомін на сторінках щоденника Петра Шелеста: «Особиста трагедія студента Яна Палаха, який живцем себе спалив, набула політичного забарвлення. А це, у свою чергу, стало приводом до розпалювання антирадянського психозу, і особливо серед молоді Чехословаччини, хвилею вдарило і по деякій частині нашої молоді»⁷⁷.

Солідарність з демократичним рухом в ЧСРСР громадськість України засвідчила і під час виборів до місцевих рад депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 року, КДБ при РМ УРСР повідомляв ЦК КПУ про надписи на бюлетенях політичного шкідливого змісту: «Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням

⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 1, арк. 12.

⁷⁴ Там само, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 200.

⁷⁵ Там само, арк. 299–302.

⁷⁶ Там само, оп. 3 (1974), спр. 2, арк. 219.

⁷⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 294.

в нашій країні»; «Брежнєв — окупант Чехословаччини та Угорщини», знайдені на виборчих дільницях Києва та Мукачева⁷⁸.

Упродовж 1969 року в Україні мала продовження серія арештів і судових процесів з огляду на протести українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони водночас домагалися свободи і для власної Батьківщини. На початку 1969 року Кіровоградський обласний суд засудив до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму з подальшим п'ятирічним засланням кандидата фізико-математичних наук, доцента, колишнього завідувача кафедри фізики та загальнотехнічних дисциплін Георгія Дубовова, який написав і розповсюдив анонімного листа-звернення до всіх патріотичних організацій Чехословаччини⁷⁹. Від імені вигаданого товариства «Симоненкові друзі»⁸⁰ поширював листівки з протестом проти агресії щодо Чехословаччині, русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов⁸¹. Автора листівок радянським спецслужбам довго розшукувати не довелося. Прикрий випадок, коли один з відповідальних партійних працівників Черкащини виявився прихильником ліберальних реформ в Чехословаччині та незалежної України, змусив Петра Шелеста розпорядитися вжити каральних заходів до бунтівливого комуніста без будь-якого розголосу⁸². Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 року М. Ліхцов був засуджений до п'яти років виправно-трудова таборів суворого режиму⁸³.

Три роки ув'язнення дістав комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку в санаторії с. Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, в розмовах з відпочивальниками

⁷⁸ ГДА СБУ, ф.16, оп. 3 (1974), спр. 4, арк. 226, 227.

⁷⁹ ГДА СБУ (м. Кіровоград), спр. 12541-П, т. 1, арк. 14 зв.; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 53–57.

⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 3, арк. 239, 243

⁸¹ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77.

⁸² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 299.

⁸³ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77.

критикувати внутрішню і зовнішню політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави⁸⁴.

Безпосередньо з подіями у Чехословаччині радянські спецслужби пов'язували пожвавлення серед духівництва і вірян Української греко-католицької церкви. Крім масованої пропагандистської кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувалися каральні заходи. Спроба Володимира Василика з смт Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалася народним судом за ст. 62 КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення⁸⁵. У жовтні 1968 року зазнали переслідувань священники УГКЦ М. Дейнека, Й. Воровський, І. Цегельський, Г. Мотківський, П. Васишин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучалася релігійна література, предмети культу⁸⁶.

Залякати представників кліру і вірян мали за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря редемптористів Василя Величківського. Провина 66-річного священнослужителя, на думку органів КДБ, полягала у «керівництві нелегальної уніатської церкви в західних областях», «очолюванні нелегального уніатського єпископату», «прагненні створити греко-католицький “синод”»⁸⁷.

Спиралючись на такі звинувачення, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 року засудив В. Величківського за статтями 138 ч. II та 187 КК УРСР до трьох років позбавлення волі у виправно-трудових таборах⁸⁸. Майже одночасно зі справою В. Величківського управління Комітету держбезпеки при Раді міністрів УРСР по Івано-Франківській області «форсувало» підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології, сімдесятирічним Романом Бахталовським. Слідством у справі було встановлено, що «Бахталовський в останні роки займався підготовкою нових кадрів священників та монахів, в м. Коломия купив великий приватний будинок, в якому сподівався

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 281–282; ГДА СБ України, м. Тернопіль, спр. П-914, арк. 82–83, 293.

⁸⁵ Український вісник. 1970. Вип. 1–2. Париж ; Балтимор, 1971. С. 58–59.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 5, арк. 68–69.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 205, арк. 94.

створити нелегальний жіночий монастир, проводив нелегальні зборища віруючих, обробляючи їх в антирадянському дусі»⁸⁹. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання і поширення релігійних проповідей та статей, а також організаційна діяльність зі створення груп з метою відриву громадян від активної громадської діяльності⁹⁰. Судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника і 12 червня 1969 року за ст. 62 ч. 1 та 209 ч. 1 КК УРСР засудила його до трьох років виправно-трудових таборів суворого режиму з подальшим п'ятирічним засланням⁹¹. Процеси Величківського, Бахталовського поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах, громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих навчальних закладах. У поле зору апаратів Уповноважених у справах релігійних культів і відповідних підрозділів спецслужб потрапляли насамперед організації та установи, які надавали працівникам можливість здійснювати відрядження як у межах України, так й інших республік. Завдяки такій пильності «уніатське підпілля» було виявлене у Львівському обласному аптекоуправлінні, в якому на основі угод працювали заготівельниками лікарських рослин вісім греко-католицьких священників. Останні, як з'ясували «компетентні органи», роз'їжджаючи, здійснювали богослужіння і виконували потреби віруючих⁹². Комплекс оперативних заходів, задіяний для нейтралізації руху за легалізацію УГКЦ, дав змогу голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку запевнити вище партійне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом у призупиненні діяльності «нелегального уніатського єпископату»⁹³.

Незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придушити правлячому режимові громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося. Публічні виступи української інтелігенції проти недоліків радянського ладу, співзвучні чеському демократичному рухові, будуть

⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 7, арк. 123–125.

⁹⁰ ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ), спр. 7497-П, арк. 246–252.

⁹¹ Там само, арк. 330–331.

⁹² ДАРФ, ф. 6991, оп. 6, спр. 82, арк. 35.

⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 5, арк. 68–69.

зведені нанівець правлячим режимом наприкінці 1960-х — початку 1970-х років шляхом ідеологічних чисток наукових та творчих організацій і перманентних політичних репресій проти інакодумців. Процес мирного та еволюційного трансформування радянського тоталітаризму, розпочатий під час «хрущовської відлиги», буде остаточно згорнуто на користь «епохи застою». Певна «заслуга» в інерції «відлиги», утвердженні ознак неосталінізму в Україні належить і П. Шелесту.

В історичній літературі не вщухає інтерес щодо визначення суспільно-політичного та ідеологічного підґрунтя поглядів Петра Шелеста на «Празьку весну». Побутує твердження, що Шелест, формування світогляду якого відбувався в сталінські часи, вороже сприйняв появу плюралістичних думок у країні соціалістичного табору і тому був гарячим прихильником жорсткої лінії у вирішенні «чехословацького питання»⁹⁴. Схильність Шелеста до крайніх дій і заходів декотрі дослідники пояснюють тим, що Чехословаччина була важливим фактором впливу на внутрішньополітичні процеси, що мали місце в Українській РСР⁹⁵.

Тривають дискусії щодо визначення ролі Петра Шелеста в реалізації заходів із придушення спроб реформування комуністичного режиму в Чехословаччині. Насичені негативним ставленням до реформаторської політики КПЧ публічні висловлювання першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста на засіданнях політбюро ЦК КПРС, під час міжнародних переговорів безперечно мали вплив на процес ухвалення вищим партійно-державним керівництвом рішення про окупацію Чехословаччини. Нехтування П. Шелестом принципу невтручання у внутрішні справи суверенної держави, на думку сина першого секретаря ЦК КПУ Віталія, базувалося на переконанні батька, що «Чехословаччина входила в нашу (тобто «радянську». — *Авт.*) комунальну квартиру»⁹⁶.

⁹⁴ Чорний В. О. П. Ю. Шелест і події у Чехословаччині 1968 року // Гілея : наук. вісник. Вип. 58 (№ 3). Київ, 2012. С. 146.

⁹⁵ Дмитрук В. Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест в чехословацьких подіях 1968 року // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 12. Київ, 2001. С. 70.

⁹⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / заг. ред. та вступ Юрія Шаповала ; [упоряд.: Ю. Шаповал (голова) та ін.]. Київ : АДЕФ-Україна, 2011. С. 1064.

Прикметно, що за часів «горбачовської перебудови» Петро Шелест всіляко прагнув відмежуватися від колективного рішення вищого партійного керівництва СРСР щодо вторгнення радянських військ у Чехословаччину. У мемуарах та інтерв'ю він намагався довести, що саме нерішучість генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва призвела до втрати можливості мирним шляхом «відкоригувати» політико-правові перетворення в Чехословаччині в 1968 році. При тому він всіляко підкреслював про свою «політичну місію» у врегулюванні «чехословацької кризи». «Озброївши» політбюро ЦК КПРС реальним аргументом («запрошувальним листом»), який виправдовував радянську інтервенцію в Чехословаччину, Петро Шелест з плином часу цілком резонно став вважати себе одним з головних персонажів, причетних до найтрагічнішої події повоєнної епохи. Беручи участь у роботі політбюро ЦК КПРС, він активно впливав на формування рішення вищого політичного керівництва країни щодо збройного втручання у справу суверенної Центральноєвропейської держави, докладав чимало зусиль для творення негативної громадської думки серед населення Української РСР стосовно ідей «Празької весни».

Парламентське видавництво

Розділ 9

**МІЖ «ВІДЛИГОЮ»
ТА «РЕСТАЛІНІЗАЦІЄЮ»**

«Насправді Шелестова політична лінія базувалась на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським».

Юрій Шаповал

Призначення Петра Шелеста на посаду першого секретаря ЦК Компартії України відбулося на тлі відчутного загострення соціальної напруги в республіці, спричиненої зменшенням та погіршенням продовольчого забезпечення населення, відсутністю споживчих товарів, непопулярними діями влади з реформування системи оплати праці, перегляду норм і розцінок на виробничі операції.

Тема народних протестів у 1963 році превалює на сторінках щоденника першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Описуючи складну ситуацію в Україні, П. Шелест фіксує свої враження, емоції і вчинки, пов'язані з радикалізацією громадської думки: «30 серпня відбулася зустріч і розмова з начальниками обласних управлінь КДБ і членами колегії ГК КГБ України. Я розповів про становище в країні і республіці з хлібом, цукром, картоплею, овочами і продуктами тваринництва, про великі труднощі, що насуваються... Я говорив про активізацію роботи органів КДБ, про те, що в республіці, і не тільки в нашій республіці, відбувається деяке пожвавлення націоналістичних елементів. Є прояви антирадянщини, відкриті антисуспільні прояви, розповсюдження листівок. Необхідна боротьба за молодь — відчувається великий вплив на неї Заходу...

11–21 вересня 1963 року. Провів нараду з відповідальними працівниками КДБ, МВД, суду, прокуратури та іншими адміністративними органами республіки. Обговорювались питання: про роботу з громадськістю і про пожвавлення діяльності добровільних дружин, про порядок і дисципліну в містах і робітничих селищах... Потрібно вести найрішучу боротьбу з хуліганством,

дебоширством, небезпечними злочинами спекулятивним елементом... Закликати до порядку розповсюджувачів чуток і провокаторів, злісні елементи. За останні місяці на 10 % збільшилось розповсюдження листівок різного роду, і в першу чергу політичного характеру. Почастішали погрози фізичної розправи на адресу партійного і радянського активу, піднімають голову ідеологічно ворожі елементи. Дав вказівки “підкрутити гайки”, і всім адміністративним органам працювати дружно, спільно і оперативно вирішувати всі питання, що виникають...»¹.

Тональність висловлювань, яку закарбував щоденник, виразно передає істинне ставлення Петра Шелеста до різноманітних форм громадського спротиву. Заклики партійного керівника до органів держбезпеки «вжити суворих заходів», подолати «нездорові прояви» серед населення УРСР втілились у дію. Упродовж 1963 року співробітниками Комітету держбезпеки при РМ УРСР було викрито 79 нелегальних організацій та груп, до яких входило 465 осіб. У 1964 році радянськими спецслужбами було ідентифіковано 145 авторів і розповсюджувачів листівок, у яких висловлювалося невдоволення діяльністю радянського уряду, лунали заклики до боротьби проти режиму М. Хрущова².

Інструкції на випадок масових безладів, розроблені силовими міністерствами, дозволили політбюро ЦК КПУ заблокувати вільну політичну діяльність громадян, пригасити страйковий рух у республіці. Якщо кількість відмов від роботи з причин, пов'язаних з підвищенням норм виробітку, неправильним і несвоєчасним нарахуванням зарплати, незадовільною організацією праці на підприємствах, дефіцитом у магазинах продуктів першої необхідності в 1963 році зафіксовано 54 випадки, то в 1964 році — лише 17³.

Активізація національно-культурного життя в Україні, зародження політичної течії в лоні шістдесятників, яка головну увагу акцентувала на розв'язанні громадсько-політичних проблем, також спричинили невдоволення компартійних лідерів як у Москві,

¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 151, 159–160.

² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1(1971), спр. 10, арк. 153–154.

³ Там само, арк. 161.

так і в Києві. Переслідування опозиції на фоні боротьби з «пережитками українського націоналізму» розглядалося вищим політичним керівництвом республіки та Комітетом держбезпеки при РМ УРСР не тільки як покарання інакодумців, а і як ефективний спосіб впливу на громадську думку. Хвиля арештів, що прокотилася в Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії в серпні-вересні 1965 року, внаслідок яких у слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасника українського національного руху (18 з яких згодом засудили до різних термінів покарань⁴) була превентивною атакою правлячого режиму на розвиток інакомислення в Україні⁵.

Ініціатива проведення спеціальних репресивних заходів за політичною ознакою належала Комітету державної безпеки при РМ УРСР, а не вищому партійному керівництву республіки. Подібне твердження випливає зі змісту доповідної записки Петра Шелеста, надісланої до ЦК КПРС 7 вересня 1965 року, майже відразу після гучних затримань інакодумців у різних куточках України. Складається враження, що перший секретар ЦК КПУ вимушений виправдовуватися перед Кремлем за поточну «нездорову» політичну ситуацію, за те, чому в Українській РСР діють «націоналістичні елементи». Значне місце в документі відводиться відповіді на сформульоване на початку доповідної записки запитання: «Як могли з'явитися люди з такими поглядами у нашій республіці, де беззастережно панує ідеологія дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму?».

Причину негараздів на ідеологічному фронті Петро Шелест прагне пояснити посиленням імперіалістичної пропаганди проти радянської України та поверненням у республіку осіб, раніше засуджених за причетність до ОУН-УПА. Керівник республіканської партійної організації «вважав потрібним доповісти ЦК КПРС», що «Комуністична партія України неухильно проводить

⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 9, арк. 254.

⁵ Статистика арештів «антирадянського елементу» в наступні роки перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ була така: 1966 р. — 4 особи; 1967 р. — 21; 1968 р. — 10. За антирадянську діяльність до кримінальної відповідальності в 1969 р. було притягнуто 55 осіб (усього у період з 1965 по 1969 р. за проведення антирадянської агітації та пропаганди на території УРСР органами КДБ притягнуто до кримінальної відповідальності 77 осіб.

ленінську національну політику» та рішуче бореться з «рецидивами націоналізму»⁶. Навздогін попередньому інформаційному повідомленню Шелест наступного дня, 8 вересня 1965 року, надсилає до Москви листа, в якому «просить вказівок» та рекомендацій від ЦК КПРС щодо розроблених у Києві заходів, спрямованих на нейтралізацію «наклепницьких чуток» щодо розгортання в Україні політичних репресій, що нагадують сталінські часи⁷.

Попри свої автономістські амбіції, Петро Шелест так само як кремлівські верховоди був наляканий пожвавленням українського національного руху, зростанням опозиційних настроїв серед жителів республіки. Тільки-но в середині 1960-х років у політиці союзного керівництва почало відчуватися поступове посилення ідеологічного та адміністративного тиску на інакодумство, Шелест без вагань підтримав курс Москви на «ресталінізацію» суспільно-політичного життя в країні, придушення руху шістдесятників, подолання різних проявів нонконформізму. Показовим є той факт, коли наприкінці 1971 року КДБ при РМ УРСР повідомив першого секретаря ЦК КПУ, що на нього як на ставленика Москви готують замах двоє студентів, Шелест зауважить у щоденнику: «Неприємно вислуховувати все це, тим паче що насправді деякі наші питання потребують докорінного перегляду і я дійсно проводжу лінію Москви, а як же може бути інакше?»⁸.

У фондах ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 1960-х — початку 1970-х років знаходимо чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Відповідно до них формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому своєрідними координаторами всієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишалися центральні та місцеві партійні органи, а також створені згідно з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 року П'яте управління КДБ при Раді міністрів СРСР, п'ять управлінь-відділи в територіальних органах держбезпеки.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5991, арк. 116–120.

⁷ Там само, арк. 129–130.

⁸ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 352.

Блискучим винаходом органів КДБ стало так зване профілакування громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням найжорстокіших заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Дієвим профілакуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які, прикриваючись ідеями інтернаціоналізму, бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали національні почуття із суспільної свідомості. Зокрема, партійні комітети робили все можливе, щоб локалізувати будь-який вплив осередків українського національного руху, намагалися внести розкол у ряди творчої інтелігенції.

Ростислав Братунь

Своєрідним викликом українським інтелектуалам послужила кампанія, влаштована в 1965 році Львівським обкомом партії проти популярного в Україні журналу «Жовтень» та його редактора письменника Ростислава Братуня. Сценарій бюро обкому від 14 травня 1965 року мало чим відрізнявся від аналогічних судилищ 1920–1930-х років. Керівництво часопису звинувачувалось і в публікації ідейно невитриманих творів, і у ствердженні тенденцій, несумісних з ленінськими принципами партійності й народності мистецтва. Головний режисер згаданого спектаклю, секретар обкому КПУ Валентин Маланчук, звинувачуючи Р. Братуня у смертних гріхах, категорично вимагав його звільнення з посади. Не допомогла навіть принципова позиція Спілки письменників України, що намагалася захистити і зберегти талановитий творчий колектив журналу. Опинившись у лещатах партійного керівництва, оригінальне видання врешті-решт втратило своє обличчя⁹.

Нова широка антиукраїнська кампанія здійснювалася в республіці відповідно до постанови президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 року, прийнятої на основі інформації Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при РМ УРСР про «Пожавлення націоналістичних елементів».

⁹ ЦДАГО України, ф. 1. оп.24, спр. 5323, арк. 19–22.

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакомислення. Так, під безпосереднім контролем секретаря Івано-Франківського обкому партії Олександра Чернова навесні 1966 року були проведені збори професорсько-викладацького складу місцевого філіалу політехнічного інституту, на яких розпинали викладачів, що потрапили під вплив свого колеги дисидента Валентина Мороза. На боротьбу з націоналізмом енергійно підняв громадськість Волинський обком КПУ. Комсомольські збори Луцького педагогічного інституту рішуче відмежувалися від студенток 4-го курсу історико-філологічного факультету А. Панас і Л. Ковальчук, які відвідували вечори, організовані інакодумцями Валентином Морозом та Дмитром Іващенко. Особливо пристрасно проходила боротьба з українським буржуазним націоналізмом у Львівській області. Зокрема, партійні збори обласних відділень Спілки письменників і Спілки художників піддали гострій критиці членів КПРС письменників Я. Стецюка, Р. Іваничука, художника Є. Миська, що звернулися до обласного суду з проханням передати на поруки заарештованого радянськими спецслужбами співробітника Львівського державного музею українського мистецтва Богдана Гориня. У Тернопільській області партійні та комсомольські збори навчальних закладів, установ і підприємств широко обговорювали націоналістичні вчинки своїх земляків – старшого наукового співробітника обласного краєзнавчого музею Ігоря Герети та випускника музичного училища Методія Чубатого.

У Києві одним з перших зазнав удару такий осередок вільнодумства, як Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Після відповідної роботи його стіни залишили доцент факультету журналістики М. Шестопал, студенти Парфенюк, Скорик, Васильчук, Мицик та ін.

Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія з викорінення ідеології націоналізму в центральних установах, творчих спілках. В Академії наук УРСР різного роду покарань зазнали М. Гуць, Л. Ященко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Є. Пронюк (Інститут філософії), М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Попель, І. Ющук (Інститут літератури), Є. Сверстюк (Інститут ботаніки), Р. Юськова (Інститут

мікробіології), З. Франко (Інститут мовознавства), В. Завойський (Інститут геофізики), В. Пеньковський (Сектор держави та права), О. Щириця, В. Сазанський (Інститут геології)¹⁰.

У Спільці письменників України ідеологічна проробка завершилася виключенням з КПРС Ю. Назаренка, оголошенням суворої догани із занесенням до облікової картки І. Драчу, «громадським судом» членів СПУ І. Немировича, С. Тельнюка, Г. Бойка, І. Гончаренка, Ю. Петренка, Л. Костенко, Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, редактора видавництва «Дніпро» Доценка, друкарки газети «Літературна Україна» Л. Мельник та ін. Гострого осуду зазнала на зборах своїх колег по творчому цеху художниця Алла Горська. У неї буквально вирвали визнання свої провини і запевнення, що своєю працею з художнього оформлення м. Донецька вона виправдає високе звання радянського митця. На партійних зборах Спільки кінематографістів УРСР виступаючи (режисер С. Навроцький) були схильні зарахувати до проявів націоналізму окремі самотні твори Ю. Ілленка, С. Параджанова, Л. Осики. Лише принципова позиція кінорежисерів В. Івченка, М. Мащенко, В. Денисенка, директора кіностудії ім. О. Довженка В. Цвіркунова, поета М. Вінграновського дозволила нейтралізувати виступи найбільш запопадливих «інтернаціоналістів».

Отже, повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних організацій, вище політичне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму в 1966 році, мало підстави констатувати, що «відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені

*Борис
Антоненко-Давидович*

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6169, арк. 56–59.

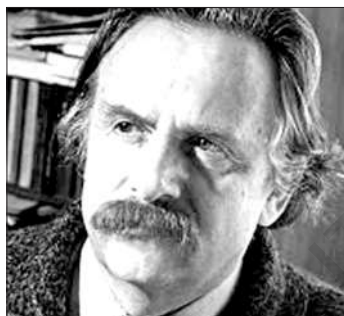
нездорові настрої. Стосовно товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній (Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при РМ УРСР. — *Авт.*), було вжито заходів...».

У другій половині 1960-х років посилювалися утиски цензури й нагляд Головліту УРСР та інших ідеологічних структур у царині преси, літератури та мистецтва, активізувався контроль за бібліотечною і книготорговельною сферою. Історики зауважують, що тоді як у 1968 році було прийнято дві «ідеологічні» постанови ЦК КПУ, то протягом 1969–1971 років — десять. У рішеннях правлячої партії йшлося про неприпустимість нейтрального ставлення до фактів наявності ідейного й художнього браку в літературі, активізації боротьби з «чужими концепціями». На листопадовому пленумі ЦК КПУ (1968 рік) Петро Шелест закликав до «посилення політичної пильності та своєчасного реагування на будь-які прояви ворожої ідеології», висловив критику на адресу Львівського обкому партії за недостатній контроль під час підготовки вистави Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької «Сестри Річинські» (у виставі пролунали цілих вісім тактів мелодії пісні «За Україну», яка вважалася націоналістичною¹¹).

За вказівкою Москви, ЦК КПУ в березні 1969 року ухвалив постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». В документі, зокрема, зазначалося, що «окремі автори, режисери та постановники відходять від класових критеріїв при оцінці і висвітленні складних суспільно-політичних проблем, фактів і подій, а іноді стають носіями поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства». Для прикладу згадувалися журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Ранок», видавництва «Прапор», «Молодь», «Радянський письменник», «Маяк», «Мистецтво». Пролунала критика і на адресу Спілки письменників України, яка «мириться з тим, що деякі твори українських літераторів передрукуюються буржуазними виданнями (йшлося про Р. Іваничука, Р. Андріяшика, В. Стуса, Є. Гуцала, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, Б. Антоненко-Давидовича. — *Авт.*) і використовуються в брудних антирадянських цілях, що окремі її члени допускають

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 20, арк. 174–175.

ворожі випадки проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання, або передають їх для публікації за кордон». ЦК КПУ звертав увагу партійних організацій органів преси, видавництв, радіо і телебачення, культурних установ на те, що вони не дають «належної політичної оцінки і відсічі демагогічним елементам» і поклав персональну відповідальність на керівників усіх структур ідеологічного циклу за ідейно-політичний зміст їхньої діяльності.

Іван Чендей

Реалізувати настанови вищого політичного керівництва республіки поспішив Центральний комітет ЛКСМ України. 18 вересня 1969 року секретаріат ЦК ЛКСМУ, розглянувши питання про публікацію у видавництві «Молодь» книги Івана Чендея «Березневий сніг»¹², кваліфікував її як серйозну політичну помилку, оголосив догану заступникові головного редактора видавництва В. Близнецю, звільнив з роботи редактора видання Н. Тищенко.

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидючий Комітет держбезпеки при Раді міністрів УРСР, який у вересні 1969 року знову інформував Петра Шелеста про «недоліки» в діяльності Спілки письменників. Приведений головою КДБ при РМ УРСР В. Нікітченком список прізвищ неблагонадійних письменників був настільки великим, що завідувач відділу культури ЦК Петро Федченко навіть виступив на захист тих, хто, на його думку, не становив загрози радянському ладу: І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, В. Коротича, Б. Олійника.

Необхідно відзначити, що специфіка роботи Комітету держбезпеки України полягала в тому, що інформуючи політбюро ЦК КПУ про серйозні ідеологічні збочення, він не забував надсилати відповідну інформацію і своєму союзному керівництву. Надходили відомості до Москви й іншими каналами, зокрема за допомогою добре відомого і виправданого в роки радянської влади

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183. арк. 34–36.

засобу — анонімних листів. В одному з них, гучно підписаному «старі комуністи-літератори», прямо задавалися питання: «До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли врешті-решт буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу перевірити стан ідеологічної роботи в Україні».

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівництва республікою. Не останню роль у роздмухуванні «українського буржуазного націоналізму» зіграли спроби апарату ЦК КПРС обмежити вплив «українського угруповання» у вищих ешелонах влади.

Перший нищівний удар по ідеологічному апарату ЦК КПУ завдала газета «Правда», яка 16 грудня 1965 року без традиційного погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії Валентина Маланчука «Сила великої дружби». У ній нищівно таврувалися «рецидиви українського націоналізму». Причому це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми злоякісної і невиліковної хвороби. П. Шелест різко відреагував на виступ секретаря з ідеології Львівського обкому В. Маланчука. Не знаючи, як розв'язати конфлікт, Петро Шелест переводить В. Маланчука зі Львова до Києва, на малопомітну посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти, що фактично означало призупинення партійної кар'єри полум'яного борця з українським буржуазним націоналізмом.

Однак зібрані воєдино прорахунки в ідеологічній сфері призвели до зміщення в березні 1968 року з посади секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. У липні 1970 року буде звільнено і голову КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, а на його місце Москва призначить Віталія Федорчука — беззастережного прибічника придушення дисидентського руху в Україні. Отже, П. Шелест втрачить одного зі своїх прибічників і головне — реальний контроль над органами держбезпеки, який і так був досить обмежений. Головним завданням нового керівника української спецслужби було зібрати матеріал на першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і довести, що він належним чином не провадить боротьбу з дисидентським рухом. У щоденнику Шелеста за 19 вересня 1970 року є такий запис: «...Федорчук займає екстремістську

позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить усе це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли не розбираючись, за проторують до в’язниці»¹³.

В умовах ідеологічної реакції другої половини 1960-х — початку 1970-х років, яка супроводжувалася поступовим нарощуванням адміністративних переслідувань, політичних репресій проти інакодумців Петро Шелест відчував себе заручником панівної системи. У січні 1969 року він фіксує у своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні “фронди”»¹⁴.

З огляду на архівні документи більш точним в судженнях про роль Петра Шелеста в політичних репресіях 1965–1972 років є думка сина першого секретаря ЦК КПУ Віталія: «Він змушений був рахуватися з КДБ, з групою, яка створилася навколо Сулова. Але я б сказав так: якщо б була його влада та воля, то я не думаю, що ніхто не сидів по політичним звинуваченням. Інша справа, що ця цифра була б на порядок менше, чим це було насправді. Він вважав, що ті, хто готовий зі зброєю в руках виступати проти радянської влади, повинні бути покарані».

З огляду на це виникає питання: чи насправді заповзятю Петро Шелест боровся з опозиційним рухом? Короткі записи, помітки для пам’яті в щоденнику засвідчують, що П. Шелест був добре

В’ячеслав Чорновіл

¹³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 328–329.

¹⁴ Там само. С. 299.

поінформований про «наступ» опозиційних сил в республіці і вживав конкретних заходів з нейтралізації проявів «українського буржуазного націоналізму». Звернемося до нотаток П. Шелеста від 25 квітня 1966 року: «Відкрився XX з'їзд комсомолу України — це велика політична подія. Підготувався до виступу на з'їзді на 30–35 хвилин, узяв для виступу найбільш злободенне коло питань: ідейне і класове загартування молоді, боротьба з проявами буржуазного націоналізму, боротьба проти розтлінної буржуазної ідеології та моралі, підвищення політичної пильності... Було дано завдання Нікітченкові, Шульженкові (КДБ), Скабі, Швелю, Кондуфору (ЦК КПУ), Глуху (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко, Драча, Сверстюка, Дзюби¹⁵, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих наслідків. Усі ці питання були викладені на з'їзді комсомолу і на з'їзді письменників України, і це подіяло: дехто з молоді рішуче відійшов від неправильних і шкідливих дій»¹⁶.

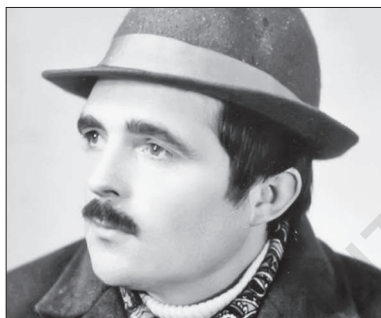
Монополізувати право на свободу слова, максимально обмежити обговорення дражливих суспільно-політичних проблем Петро Шелест прагнув домогтися і в молодіжному середовищі. У щоденнику за 11–18 квітня 1968 року він залишить запис такого змісту: «Для розмови запросив до себе секретаря ЦК КПУ Овчаренка, який відає ідеологічними питаннями, і завідуючого відділом науки і вищих навчальних закладів ЦК КПУ Цветкова. Розглядали питання, пов'язані з роботою наукових установ, вищих навчальних закладів республіки. Особливу увагу треба звернути на стан справ у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Тут, як і раніше, немало непорозумінь, політичних ухилів, поширення різного роду листівок і прокламацій. І все це робиться не з боку студентів чи викладачів, а з боку сторонніх відвідувачів, оскільки в університет є вільний доступ. Прийнято було рішення обмежити вільне відвідування приміщення університету»¹⁷.

¹⁵ Іван Драч. Ліна Костенко, Іван Дзюба та ін. виступили на підтримку звинувачених у антирадянській діяльності братів Горинів, М. Зваричевської, М. Осадчого.

¹⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 225.

¹⁷ Там само. С. 255.

Петро Шелест регулярно отримував відомості про контррозвідувальну діяльність радянських спецслужб у стінах столичного університету. Цілком схвально (на листі КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ від 11 березня 1966 року помітка «Согласен») сприйняв перший секретар ініціативу голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка стосовно Миколи Холодного (студента, якого в грудні 1965 року позбавили навчання на 5-му курсі філологічного факультету КДУ за участь у дискусії про роман Арсена Іщука «Вербівчани», розповсюдження віршів «Вимирають поети», «Коні у церкві», «За віком вік»): «З метою нейтралізації негативного впливу на студентів та творчу молодь та забезпечення позитивного впливу на Холодного, вважаю би необхідним доручити першому секретарю ЦК ЛКСМУ тов. Єльченку Ю. Н. провести з Холодним бесіду профілактичного характеру та вирішити питання про його працевлаштування в одному з промислових районів республіки»¹⁸.

Микола Холодний

Отримавши «добро» з боку вищого політичного керівництва УРСР, органи КДБ на початку літа 1966 року домоглися скасування прописки у столиці УРСР та виселення Миколи Холодного з Києва. Певний час молодому поету довелося працювати сторожем та свинарем на Кіровоградщині. У липні 1968 року Петро Шелест у формі письмової вказівки доручив другому секретареві ЦК КПУ Олександрю Ляшку взяти під особистий контроль спільні адміністративні заходи КДБ при РМ УРСР і Міністерства охорони громадського порядку УРСР, спрямовані на очистку столиці України від «націоналістично налаштованих осіб з числа молоді, які не мають відповідної прописки, вдаються до всіляких хитрощів, щоб узаконити своє проживання у місті Києві». До числа «небажаних осіб» потрапили студенти-заочники КДУ Михайло Григор'єв, Надія Кир'ян, а також виключені з університету за націоналістичну діяльність Михайло Скорик, Василь Онищенко,

¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 10, арк. 132.

Ганна Коцур.

Фото: esu.com.ua

Василь Стус. Фото зі слідчої справи КДБ.

Січень 1972 року.

Фото: ГДА СБУ

Григорій Криворучко, Віктор Кордун, Петро Герус, Станіслав Славинський¹⁹.

У квітні 1972 року спільними зусиллями КДБ при РМ УРСР та СТБ (спецслужбами Чехословаччини) був ліквідований нелегальний канал переправляння на Захід українськими дисидентами матеріалів «самвидаву». На території Словацької республіки за ґратами опинилися Ганна Коцур, Павло Мурашко та Петро Гроцький, яким інкримінувалося вивезення з України окремих чисел опозиційного часопису «Український вісник», творів Євгена Сверстюка, Ірини Калинець, Михайла Осадчого, Василя Стуса²⁰. Дізнавшись про учасників «нелегального трафіку» між Києвом та Пряшевом, П. Шелест, не вагаючись, задовольнив «прохання» чехословацьких спецслужб про виключення громадянки ЧСРР Ганни Коцур з Київського університету та видворення її з Радянського Союзу за перевезення на Захід матеріалів «самвидаву»²¹.

Опрацьовуючи документи радянських спецслужб, в яких описувалися прояви інакодумства або наводилися факти протистояння окремих осіб командно-адміністративній системі в УРСР, Петро Шелест інколи піддавався негативним емоціям, виплескуючи їх у формі «жорстких резюме». Знайомлячись 25 грудня

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972). спр. 7, арк. 134–140.

²⁰ Там само, спр. 4, арк. 143–144.

²¹ Там само, спр. 12, арк. 5–6.

1971 року з інформацією голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука про намагання випускників 27-ї спеціалізованої фізико-математичної середньої школи міста Харкова організувати «дискусійний клуб», Петро Шелест залишив на документі гнівний напис: «т. Овчаренко Ф. Д. Поручите “тщательно разобраться”. Дать предложение. Надо “это кубло” — разогнать. Доложите. Шелест. 25.XII.71 г.»²².

На суворому контролі Петра Шелеста перебували слідчі дії з розшуку осіб, які сповідували відкриті форми протесту проти радянської влади. У кожному спецдонесенні КДБ при РМ УРСР про ситуацію в республіці навпроти повідомлення про нелегальне розповсюдження антирадянських листівок, псування радянської символіки, паплюження портретів керівників держави, вивішування «націоналістичних прапорів» Шелест синім олівцем ставив букву «Д» <оложить>. Одного разу в П. Шелеста увірвався терпець, коли голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко 21 травня 1968 року в письмовій формі доповів про безрезультатність пошуку аноніма, який у черговий раз розповсюдив листівки в місті Києві. На документі з грифом «цілком таємно» перший секретар залишив гнівну резолюцію: «Час уже виявити злісного писаку, а може і групу. Прошу вжити заходи і доповісти». Не виявив милосердя Петро Шелест до робітників київських підприємств та установ Олександра Назаренка, Валентина Карпенка, Надії Кир'ян, Марії Овдієнко, звинувачених органами КДБ у розповсюдженні «анонімних документів націоналістичного характеру». Вердикт першого секретаря стосовно зазначених осіб був таким: «Нікітченко, Глух (прокурор УРСР. — Авт.), Зайчук (голова Верховного суду УРСР. — Авт.).

Обкладинка
позацензурного
суспільно-політичного
журналу «Український
вісник», надрукованого
видавництвом
«Смолоскіп»
у місті Балтимор
(США)

²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 12, арк. 9.

Суворо судити. Притягнути до відповідальності. Очистити навчальні заклади. 10.07.1968»²³.

Виконуючи вказівки першого секретаря ЦК КПУ, Київський обласний суд 31 січня 1969 року визнав молодих людей винними «у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі» і засудив до різних термінів ув'язнення у виправно-трудових таборах суворого режиму.

Дізнавшись у лютому 1968 року про те, що ув'язнені за політичними статтями Іван Кандиба, Іван Гель, Левко Лук'яненко, Михайло Масютко, Михайло Горинь підготували понад 20 документів антирадянського змісту Петро Шелест не вагаючись підтримав ініціативу КДБ УРСР: «Для припинення каналу передачі антирадянських документів за межі виправно-трудового табору просити КППС дати вказівку міністерству охорони громадського порядку СРСР про перегляд існуючого в Дубровному ВТТ режиму утримання ув'язнених та побачень з родичами»²⁴.

Аналізуючи резолюції першого секретаря ЦК КПУ на повідомленнях Комітету держбезпеки при РМ УРСР, доходимо висновку, що найбільше роздратування П. Шелеста викликала інформація про розповсюдження в Україні листівок, анонімних листів антирадянського характеру. Поряд з короткими розпорядженнями на документах (на кшталт «Надо найти», «Доложить») Шелест дозволяв собі грубі висловлювання. Так, на повідомленні радянських спецслужб про виявлення у жовтні 1970 року на одному з промислових підприємств анонімного листа від імені «Комітету захисту трудящих» Шелест синім олівцем написав: «С.<ерафим> И<ванович>»²⁵. Доложите. Надо этого подлеца найти»²⁶.

Незважаючи на рішучу протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами самвидавних позацензурних творів залишалося непідконтрольною ділянкою «фронту»

²³ ГДА СБУ, колекція документів.

²⁴ Там само.

²⁵ Йдеться про першого заступника голови КДБ при РМ Української РСР генерал-майора С. І. Крикуна.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 12, арк. 32.

для радянських спецслужб. Починаючи із середини червня 1970 року, КДБ при РМ УРСР регулярно інформував П. Шелеста щодо поширення в республіці періодичного позацензурного часопису «Український вісник» та розшук його видавців²⁷. На початку травня 1971 року органи держбезпеки володіли інформацією щодо намірів активних представників українського демократичного руху випускати, крім того, нелегальний літературно-художній альманах²⁸.

Масштаби виготовлення та розповсюдження самвидаву в республіці, налагодження українськими дисидентами відповідних каналів для нелегального переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановлення ними регулярних зв'язків для отримання необхідної «антирадянської літератури» із зарубіжних країн зумовили появу розлогої (12 сторінок) доповідної записки 5-го Управління КДБ при РМ УРСР від 25 травня 1971 року «Про особливості націоналістично та ідейно ворожих процесів у середовищі деякої частини інтелігенції та молоді республіки та про наміри по активізації контррозвідувальних заходів з метою припинення ворожої діяльності інспіраторів та натхненників цих процесів»²⁹, розглянутої на засіданні колегії КДБ при РМ УРСР 16 червня 1971 року³⁰.

Самокритику колегії КДБ при РМ УРСР «по лінії боротьби з проявами націоналістичних елементів у республіці», висловлену в листі до ЦК КПУ від 16 липня 1971 року, Петро Шелест сприйняв досить стримано, залишивши на документі резолюцію спонукальної дії: «В. В!³¹ Надо работать более активно... обнаружить “У. В.”³² и его авторов и “издателей”. Прошу принять меры. Информировать. 19 07.1971 г.»³³.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 7, арк. 2–5; спр. 5, арк. 138–140; оп. 5 (1974), спр. 2, арк. 2–4.

²⁸ Там само, оп. 5 (1974), спр. 5, арк. 328–329.

²⁹ Там само, ф. 9, спр. 336, арк. 128–139.

³⁰ Там само, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 8 (1975), арк. 90.

³¹ Йдеться про голову Комітету держбезпеки при РМ УРСР Віталія Васильовича Федорчука.

³² «Український вісник» — позацензурний суспільно-політичний журнал, який виходив як «самвидав» від січня 1970 до березня 1972 року.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 8, арк. 80.

Іван Дзюба.

Квітень 1972 року.

Фото зі слідчої справи КДБ.

Фото: ГДА СБУ

чав розроблення спецоперації під кодовою назвою «Блок» — заходи з нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Українській РСР, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів (так званий самвидав)»³⁴. Характерно, що вже за кілька днів після схвалення постанови ЦК КПУ, 9 серпня 1971 року, органами держбезпеки УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення «Українсько-го вісника».

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у справах «Блок» та «Українського вісника» в поле зору органів держбезпеки потрапило коло осіб з Києва, Львова, Одеси інших населених пунктів України³⁵. Серед них: Іван Світличний, Іван Дзюба, Олесь Сергієнко, Іван Русин, В'ячеслав Чорновіл, Ніна Строкатова, Віктор Некрасов, Василь Романюк, Сергій Параджанов, Василь Стус, Леонід Селезенко, брати Горині, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Зіновія Франко, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Ірина Калинець, Леонід Плющ, Борис Антоненко-Давидович.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 5, арк. 68–73.

³⁵ Там само, арк. 68.

³⁶ Там само, спр. 67826-ФП, т. 3, арк. 53.

В останній декаді грудня 1971 року очільник українського КДБ В. Федорчук рапортував першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту про таке: «Органами КДБ республіки вжиті необхідні заходи по викриттю та припиненню ворожої діяльності так званих “демократів”. Виявлені в Україні їх однодумці взяті у перевірку, яка ведеться в плані глибокого оперативного проникнення в це середовище, своєчасного виявлення та недопущення їх контактів та спільних організованих дій з іншими антирадянськими та антигромадськими елементами»³⁷.

*Ярослав Добош
після затримання співробітниками
Комітету держбезпеки УРСР.*

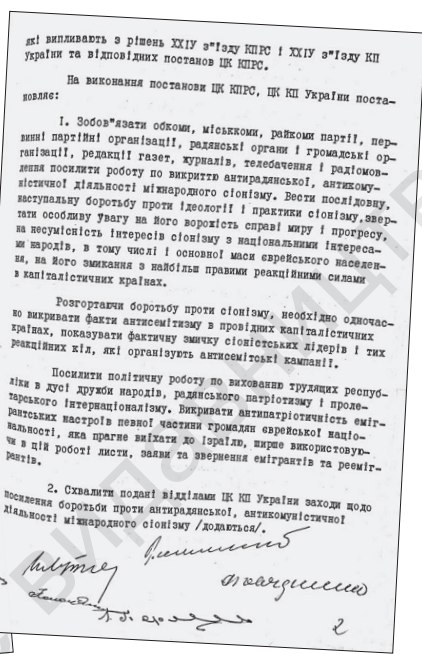
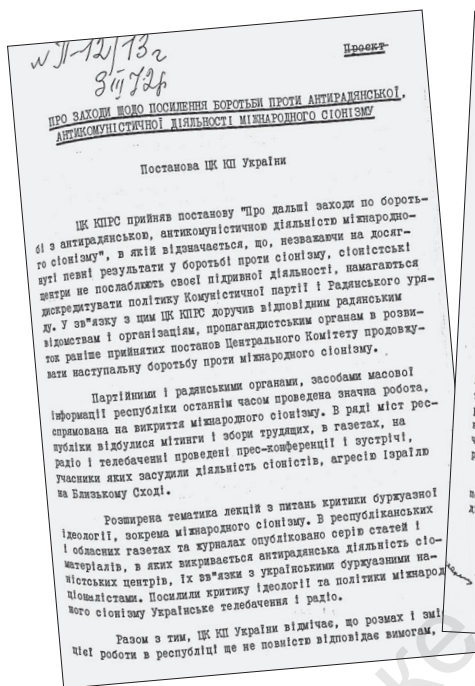
Січень 1972 року

Арешт на початку січня 1972 року бельгійського студента Я. Добоша, який за дорученням ЗЧ ОУН в Бельгії, Українського допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу «Авангард» намагався зібрати і вивезти із СРСР окремі екземпляри українського самвидаву, в тому числі фотокопії примірників «Українського вісника», послужив точкою відліку в проведенні масштабної операції, спрямованої проти українського національного руху. Протягом січня 1972 року за ґратами опинилося близько 20 дисидентів: Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Василь Стус, Іван Гель, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Василь Романюк, Данило Шумук, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Леонід Селезненко, Володимир Рокецький, Михайло Осадчий та ін. З огляду на це на початку лютого 1972 року КДБ при РМ УРСР розпочав роботу з виявлення свідків для майбутніх судових процесів у справі «Блок»³⁸ та «проробці зв'язків» заарештованих дисидентів.

До переслідувань інакодумців взимку-навесні 1972 року приєднається і Петро Шелест, забезпечуючи репресивній кампанії

³⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1, арк. 69–76.

³⁸ Там само, спр. 2, арк. 160–165.

Постанова ЦК КПУ від 3 березня 1972 р. «Про заходи щодо посилення боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму за підписом Петра Шелеста»

радянських спецслужб ідеологічний супровід. На засіданні політбюро ЦК КПРС у січні 1972 року П. Шелест присвятив свій виступ наслідкам впливу «ворожої ідеології» на українську молодь. 22 лютого 1972 року на закритому зібранні партійного ареапагу УРСР, присвяченому обговоренню висновків комісії ЦК КПУ на трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Петро Юхимович «коригував» та «підправляв» виступи партпрацівників, у яких йшлося про притягнення опального літератора до кримінальної відповідальності³⁹. Виступаючи в Кремлі наприкінці березня 1972 року перед партійно-державним керівництвом країни на тему «загострення класової та ідеологічної боротьби»,

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 39–40; Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. 2003. С. 360.

Петро Шелест вимушений був виправдовуватися за запізнілість жорсткого рішення щодо Івана Дзюби. Розкриваючи обставини арешту органами КДБ УРСР підданого Бельгії Ярослава Добоша, перший секретар ЦК КПУ звернувся до вищого партійного керівництва СРСР з пропозицією «переглянути деякі положення з питань в'їзду іноземних туристів, особливо із капкраїн, їх вільних у нас дій, у тому числі й міжнародних телефонних розмов»⁴⁰. Гостру проблему еміграції євреїв з країни Петро Шелест запропонував вирішувати шляхом стягнення плати за здобуту в СРСР освіту.

Про реалізацію справи «Блок», як свідчать архівні документи, Комітет держбезпеки при РМ УРСР регулярно інформував Петра Шелеста. У лютому 1972 року, за нашими підрахунками, спецповідомлень КДБ при РМ УРСР, які лягли на стіл першому секретарю ЦК КПУ з інформацією про поведінку заарештованого В. Стуса, чергові арешти (М. Холодного, Ю. Шухевича-Березинського), реагування українських громадських організацій за кордоном на арешти фігурантів справи «Блок», оперативні заходи з розроблення дисидентів, які перебувають на волі (Є. Пронюк, Б. Ковгар, В. Некрасов, Р. Довгань), налічується понад 30.

У той самий час радянські спецслужби ініціювали профілактичні заходи антирадянських проявів студентів Київського політехнічного інституту, співробітників Інституту археології АН УРСР, Всесоюзного науково-дослідного та проектно-конструкторського інституту нафтохімічної та нафтопереробної промисловості, які підтримували відносини з фігурантами справи «Блок»⁴¹.

Зі змісту деяких резолюцій на документах, підготовлених КДБ при РМ УРСР, впливає, що Петро Шелест вимагав від спецслужб якнайшвидше доводити кримінальні справи на дисидентів до суду. Так, на доповідну записку голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука від 10 березня 1972 року, в якій повідомлялося, що «вжиті заходи по документації провокаційних дій Барбоя В. М. та Радомишльського М. С. і фактів передачі ними наклепницької інформації за кордон з метою притягнення до кримінальної

⁴⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 364.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 6, арк. 166–169, 188–192; спр. 8, арк. 136–143.

відповідальності» П. Шелест відреагував так: «В. В.⁴² Чем скорее тем лучше»⁴³. Зміст резолюцій першого секретаря ЦК КПУ на інформаційних повідомленнях Комітету держбезпеки дещо дисонують з роздумами про другу хвилю арештів дисидентів у січні — березні 1972 року, викладеними на сторінках власного щоденника: «9 січня (1972 року. — *Авт.*). Зателефонував мені Федорчук (КДБ) і доповів про проведену операцію: сьогодні вночі провели обшук в осіб, причетних до “блоку”. Це люди, які у своїй “ворожій” діяльності об’єднуються з сіоністами і навіть іноземною розвідкою до блоку зачисляють Сахарова, Якіра, Солженіцина (Москва), Дзюбу і Плюща (Київ). Мені відомо, що ці люди дуже різні, стоять на різних позиціях і з різною оцінкою підходять до існуючого становища. Потрібно цю справу досконало вивчити: скинувши всіх в один блок, не розібравшись по суті, можемо прийняти багато неправильних рішень, які не принесуть користі, а шкода буде велика»⁴⁴.

«Розібратися по суті» у правомірності арештів інакодумців першого секретаря ЦК КПУ змусив Василь Стус, який у своєму листі із слідчого ізолятора КДБ (18 січня 1972 року) щиро написав: «Шановний Петре Юхимовичу! У житті бувають ситуації, коли виникає прагнення говорити як на духу... У мене загострене, може, навіть хворобливо загострене почуття справедливості, яку я завжди хотів бачити повною, ідеальною. Я вважаю, що така справедливість повинна бути в нашій країні, яка для народів усього світу мусить правити за взірць... Ідучи за цим почуттям загостреної справедливості, я неодноразово намагався з’ясувати в офіційних інстанціях незбагненні для мене парадокси доби. Я звертався до ЦК ЛКСМУ, патркому Спілки письменників, до працівників ЦК КПУ, і ніхто з них не відповів мені щирим словом на мої щирі запити. Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів... Дуже Вас прошу — зробити так, щоб

⁴² Йдеться про голову КДБ при РМ УРСР Віталія Васильовича Федорчука.

⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 9, арк. 28.

⁴⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 357.

люди, які щиро прагнуть робити добро для рідного народу і його культури, могли це робити на повну силу, з цілковитою віддачею своїх ясних розумів і чесних душ. Повірте мені, що ситуація, за якої люди, що багатьом здаються націоналістами, наклепниками, дармоїдами і т. д., і т. п., а мені особисто здаються безпартійними комуністами в найкращому значенні цього слова, ця ситуація потребує старанного з'ясування, розуміння, глибшого вивчення і прояснення. Я вірю, що ви хочете справедливості і добра. Прошу повірити і мені, що я хочу (і щиро, затято, до смерті хочу!) тієї ж самої справедливості і того ж таки добра — для трудівника, для людини, для людства, хай буде більше взаєморозумінь, а не непорозумінь. З повагою Василь Стус»⁴⁵.

До покаянного листа опального поета Петро Шелест поставився вельми обережно. Перший секретар ЦК КПУ не залишив на письмовому зверненні В. Стуса жодної примітки, ба більше, розпорядився не повертати оригінал листа до Комітету держбезпеки, а зберігати в загальному відділі ЦК КПУ⁴⁶. Ознайомившись наприкінці лютого 1972 року з «Поясненнями щодо листа В. Стуса» та рецензією на його збірку віршів «Зимові дерева», підготовленими відділом культури ЦК КПУ, Петро Шелест вирішив просто відмовчатися⁴⁷.

Дехто з істориків вважає, що виступаючи проти «українського буржуазного націоналізму» в промовах на пленумах, з'їздах і статтях у пресі, Петро Шелест не зовсім жорстко на практиці протидіяв інакodomству. Приклади вибіркової лояльності першого секретаря ЦК КПУ до дисидентів не важко віднайти у його спогадах за березень 1968 року: «Разом з прокурором республіки І. Глухом і головою КДБ В. Нікітченком розглянули два досить дражливіх і складних питання про справу Ю. Шухевича і внучки І. Франка — Зіновії Франко. Але почну спочатку. Великий організатор оунівського руху в Західній Україні Р. Шухевич свого часу був заарештований і на засланні ніби помер⁴⁸. Його син Ю. Шухевич ще

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 456, арк. 19–21.

⁴⁶ Там само, арк. 17.

⁴⁷ Там само, арк. 29–39.

⁴⁸ Петро Шелест помиляється. Командувача Української повстанської армії Романа Шухевича було вбито співробітниками МДБ під час затримання на конспіративній квартирі у березні 1950 р.

Юрій Шухевич

хлопчиком був ув'язнений у табір для малолітніх. Опісля був засуджений ніби за антирадянські вислови. Йому зараз 35 років, у таборах і тюрмах він провів близько 20 років, строк ув'язнення офіційно закінчився. Але його через “мотиви”, що він дуже озлоблений, не звільняють; “мотивують” деякі юристи тим, що все це стане привселюдним. Що стосується його озлобленості: то яким він при його становищі може бути? А гласність — так це ж життєва правда, і від неї нікуди втекти. Дав доручення підготувати пропозицію, обов'язково треба Шухевича⁴⁹ з-під охорони звільнити»⁵⁰.

Деякі біографи Петра Шелеста стверджують, що керівник республіканської партійної організації турботливо ставився до українських митців, а деяких навіть рятував від репресій. Як приклад — історія з літературним критиком Іваном Дзюбою. Наприкінці 1965 року член Спілки письменників України І. Дзюба, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи КПУ 1920–1930-х років, відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій намагався довести, що причини всіх негараздів у сучасній Україні у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики. Не приховуючи власних поглядів, І. Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами свого дослідження вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, у грудні 1965 року разом з відповідним листом праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була надіслана першому секретареві ЦК КПУ України П. Шелесту та голові Ради міністрів УРСР В. Щербицькому. Офіційної

⁴⁹ У серпні 1968 р. Юрія Шухевича було звільнено з-під варті. Через заборону жити в Україні син загиблого командувача УПА поселився у м. Нальчику Кабардино-Балкарської АРСР, де працював електромонтером.

⁵⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 254.

відповіді письменнику не дали, проте директор Інституту історії партії, колишній секретар ЦК КПУ І. Назаренко за дорученням П. Шелеста запросив на розмову І. Дзюбу, під час якої наголосив: «Партія про всі недоліки знає, партія все робить, так що не заважайте нам!». Син Шелеста Віталій згадував: «Інтересна ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав що є факти, їх потрібно осмислити. Його позиція у ставленні до Дзюби в наших розмовах багато разів прокручувалась і постійно формувалась»⁵¹.

Іван Дзюба в одному з інтерв'ю розмірковував: «Мені здається він (П. Шелест. — *Авт.*) не хотів мого арешту. Він у дечому мабуть погоджувався зі мною. А сердитий був — бо я його поставив під удар. Він переконував Москву, що в Україні немає націоналізму, а тут раптом таке... Але з другого боку, Шелест розумів, що це правда... У своїх спогадах Шелест кілька разів згадує про мене — без злості, ніби із якимось розумінням. Думаю, що це щиро. Мабуть, він у душі багато в чому зі мною погоджувався»⁵². Івана Дзюбу заарештували через шість з половиною років після оприлюднення «антирадянського трактату» у квітні 1972 року, напередодні від'їзду Петра Шелеста до Москви.

Не просто складалися взаємовідносини першого секретаря ЦК КПУ з головою Спілки письменників УРСР Олесем Гончаром, який у січні 1966 року в письмовій формі категорично відмовився брати участь у роботі комісії ЦК КПУ, яка мала довести ворожий, антирадянський характер праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». «Такий вчинок нас усіх засмутив»⁵³, — занотував 13 січня 1966 року у щоденнику П. Шелест. — Згодом до нього (О. Гончара. — *Авт.*) довелося вжити деяких заходів впливу, і це себе виправдало. Щоправда, були не в міру “гарячі” голови, які вимагали ледве чи не виключення Гончара з партії, виведення його зі складу ЦК і відкликання з депутатів, глибокої його ідеологічної

⁵¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 748.

⁵² Там само. С. 765–766.

⁵³ Насправді, за свідченнями самого О. Гончара: «П. Шелест сердився і кричав: “Мені Гончар підсунув їжачка під задницю! Що робити з цим листом? І реєструвати не хочеться, і в кошик не викинеш”».

Олесь Гончар.

1969 рік.

*ЦДАМЛМ України, ф. 878,
оп. 1, од. зб. 351, арк. 4*

“проробки” — це були лівацькі перекоси. Піти цим шляхом, значить нашкодити нашій спільній справі — відштовхнути, а може і втратити талановитого письменника і впливову людину серед творчої інтелігенції. З цього питання довелося витримати немалий тиск з боку запопадливих “ортодоксів-марксистів”. Особливо з цього питання лютували Грушецький та Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі “діячі”, які прагнули “політичної крові”... Деякі навіть вимагали заарештувати Гончара...»⁵⁴

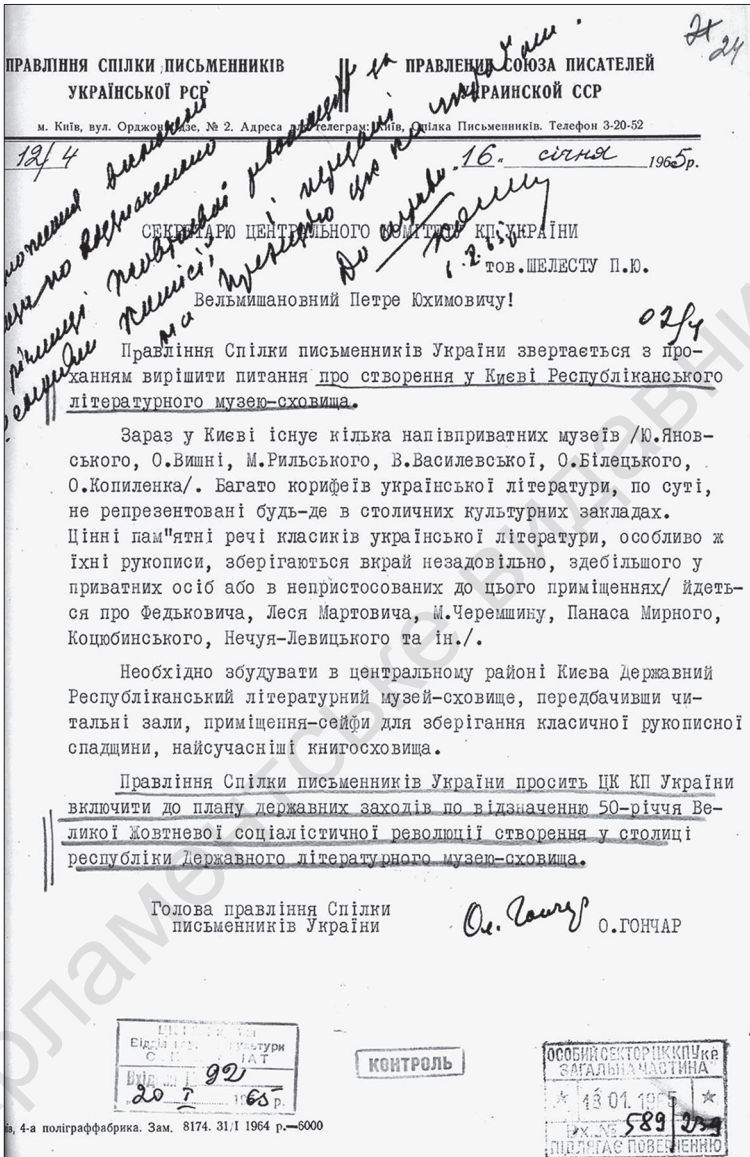
Піддавати знаного поза межами СРСР титулованого письменника Олесь Гончара кримінальному переслідуванню Петро Шелест вважав помилковим кроком для влади, натомість схилився до «роз’яснювальної роботи» з бунтівливим митцем. Навіть більше, в численних інтерв’ю та

надрукованій у 1990-х роках книзі спогадів Петро Шелест прагне переконати читача в тому, що він підтримував Олесь Гончара в часи ідеологічного походу проти його твору «Собор»⁵⁵.

Кампанію цькування письменника пов’язують з іменем члена політбюро ЦК КПУ, секретаря Дніпропетровського обкому партії Олексія Ватченка. Останній, побачивши в образі головного героя Володьки Лободи натяк на самого себе, став усіляко паплюжити твір в очах вищого партійного керівництва країни та громадськості. Не можна погодитися з твердженням історика Володимира Пащенка, який вважає, що комплекс заходів із розгортання нещадної

⁵⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 222.

⁵⁵ Див. докл.: Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст. : зб. док. та матеріалів. Київ, 1999. 304 с.

Лист Голови правління Спілки письменників України О. Гончара до секретаря ЦК КПУ П. Шелеста щодо створення Державного літературного музею-сховища.

16 січня 1965 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, стр. 2658, арк. 24

Машинопис роману О. Т. Гончара «Собор»
з авторською правкою.

1963–1967 роки.

Фото: ЦДАМЛМ України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 7, арк. 1, 89

критики «Собору» та його автора виходила безпосередньо від Петра Шелеста, озлобленого на Олесь Гончара за його принципову позицію у справі Івана Дзюби, сміливі виступи на партійних форумах⁵⁶. Насправді «антисоборна кампанія», за переконанням переважної більшості дослідників, була ініційована з Кремля. Як можна судити зі стенограми березневого (1968 року) пленуму ЦК Компартії України, присвяченого поліпшенню партійної інформації та ідейно-політичної роботи партійних організацій УРСР, випадок О. Ватченка проти О. Гончара для багатьох його учасників і для самого першого секретаря ЦК КПУ був несподіваним. «Не так давно, — зазначив керівник Дніпропетровської обласної партійної організації, — вийшов у світ дуже, я б сказав, невдалий, і вже набув недоброї слави серед трудящих Дніпропетровщини і, думаю, всієї України, новий роман письменника Гончара “Собор”. В цьому романі наше радянське суспільство, 50-річчя якого так широко й урочисто відзначило все прогресивне людство, показано в найчорніших фарбах».

У заключній промові П. Шелест обережно підтримав думку О. Ватченка: «Хочу декілька слів сказати у зв'язку із виступом товаришів з приводу роману О. Гончара “Собор”. Мені важко в даний момент висловити свою особисту думку про зміст цього роману, оскільки в силу певних обставин я не встиг його ще прочитати, хоча знайомий з деякими рецензіями, опублікованим в пресі. Як відомо, всякий твір літератури і мистецтва оцінюється його ідейною спрямованістю і користю для нашого соціалістичного ладу, тим, як він сприйнятий і оцінений народом і яким успіхом користується у читачів, а не кількістю рецензій у пресі. Знайомлячись з виступами в пресі з приводу цього роману, слід зазначити, що чимало з них необ'єктивні і надмірно захвалюють цей твір. Мені здається, незабаром читачі роману “Собор” — робітники, колгоспники, інтелігенція, у тому творча, учнівська молодь, партійні, радянські, господарські працівники відверто скажуть про цей роман своє вагоме слово».

Такий експромт партійного високопосадовця визначив подальшу долю роману і ще більше посилив атаку на Олесь Гончара.

⁵⁶ Пашенко В. Олесь Гончар у тоталітарній системі. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2017. 275 с.

Сам письменник політичний цинізм та двоєдушність Петра Шелеста описав на сторінках щоденника 29 березня 1968 року так: «...П. Ю. Шелест! Позавчора сказав мені, що оскільки книжки ще не прочитав, то говорити про неї на пленумі не буде (сам пообіцяв, я його про таку “милість” не просив!)... зламав слово. Отже, слово, поняття честі не існує для інших. Ось від чого стає сумно. В залі жадали крові»⁵⁷.

Вчитуємось у сповідь Шелеста за березень 1968 року: «...При моїй активній підтримці був виданий “Собор” Гончара в Москві і мав великий успіх як в Україні, так в і державі. “Собор” надрукований не малим накладом і в українському видавництві». Виходить, що, критикуючи роман Гончара на пленумі ЦК КПУ, Шелест лише грав на публіку, а насправді співчував письменникові. Архівні документи переконують у протилежному. Невдовзі після погрому роману «Собор» на партійному форумі, 15 квітня 1968 року працівники відділу пропаганди і агітації та відділу культури ЦК КПУ підготували для Шелеста огляд «Собору». Автори документа звинуватили письменника в ідеологізації козаччини, нехтуванні життя трудових колективів. Перший секретар ЦК КПУ уважно ознайомився з рецензією, зробивши у тексті ряд підкреслень і примітку: «1. Скоротити. 2. Більш принципово і критично сказати. 3. Про ідейні збочення і націоналістичні тенденції. 4. Не вмотивовано ХХ віком». Зауваження П. Шелеста були враховані під час перероблення огляду в майбутню газетну статтю. Ознайомившись з новим варіантом офіційного тлумачення нового твору О. Гончара, П. Шелест на документі виклав власні зауваження: «1. Стаття потребує серйозної доробки, більш принципової і критичної оцінки. Вказати і на деякі ідейні збочення. 2. Початок статті невдалий... Оцінка твору є одна — твір автору не вдався, а хвалебні рецензії, які з'явилися в пресі, — результат несерйозного ставлення авторів цих рецензій до оцінки твору, якщо не більше. 3. ...Не слід протиставляти “Собор” попереднім творам Гончара. Якщо про попередні твори говорили, то треба було б сказати, що “Собор” — це крок назад. 4. На закінчення статті треба було б сказати приблизно так: твір Гончара

⁵⁷ Панченко В. Є. Неубієнна література : дослідницькі етюди. Київ : Твім ін-тер, 2007. С. 362.

“Собор” — серйозна невдача автора, і ми сподіваємось, що у автора цього роману знайдеться мужності тверезо оцінити свій твір і ті недоліки, на які вказує преса і зокрема, виступи робітників-металургів, і виправить цей твір».

У той час, коли критичний матеріал готувався до друку, відбулася чергова розмова П. Шелеста з О. Гончаром, зміст якої яскраво демонструє вміння першого секретаря ЦК КПУ виконувати роль політичного інтригана: «Знову відбулася зустріч і бесіда з О. Т. Гончаром. Він просив дати доручення групі грамотних, кваліфікованих, об'єктивних товаришів розібратися з “оцінкою” роману “Собор”, розміщених в газетах “Зоря” (Дніпропетровська область) та “Житомирський комсомолец”. Пообіцяв. Дана вказівка групі кваліфікованих об'єктивних товаришів проаналізувати весь критичний та позитивний матеріал, який стосується оцінки твору, всі матеріали подати в ЦК КПУ. В тактичній і наполегливій формі висловив йому зауваження про його надто впевнену думку по деяким питанням, якими він сам мало володіє. Порекомендував бути більш обачливим та обережним. В протилежному випадку його можуть спровокувати та використати в неблаговидних цілях. Олесь Терентійович подякував мене за відверту розмову і пораду». Тим часом оперативно відредагована після зауважень П. Шелеста стаття під назвою «Перед лицем дійсності. Про роман О. Гончара “Собор”» з'явилася в газеті «Радянська Україна» за 26 квітня 1968 року. Пасквіль за підписом анонімних авторів М. Юрчука та Ф. Лебеденка (П. Шелест та його підлеглі з відділів пропаганди і агітації та культури ЦК КПУ у такий спосіб приховали свою причетність до замовного матеріалу), за переконанням дослідника творчості О. Гончара В. Коваля⁵⁸, була одним із найсильніших ударів у «антисоборній кампанії». Переслідування та утиски письменника продовжувалися і надалі. Не без санкції П. Шелеста 16 травня 1968 року в «Радянській Україні» з'явилася чергова критична стаття-донос академіка М. Шамоти «Реалізм і почуття історії». На початку червня 1968 року розгромну статтю на роман «Собор» помістила всесоюзна газета «Известия», причому, за свідченнями Олеса Гончара,

⁵⁸ Див докл.: Коваль В. К. «Собор» і навколо собору. Київ : Молодь, 1989. 272 с.

Микола Шамота

із партійних джерел йому стало відомо, що деякі правки до неї зробив П. Шелест, хоча партійний функціонер у своїх мемуарах подібний факт заперечує.

Характерно, що витримуючи шквал дошкульної та незаслуженої критики відвертих і нічим не виправданих образ, О. Гончар не відмовився від свого дітища, не зрікся вистражданих ним поглядів. Спираючись на архівні документи, опубліковані матеріали, можна твердити, що кампанія проти «Собору» і його автора, в якій брав активну участь П. Шелест та його оточення, мала зовсім протилеж-

ний від задуманого ефект, твір привернув увагу культурних кіл, а громадський подвиг Гончара сколихнув інтелігенцію, став важливим подразником для розвитку національно-культурних процесів в Україні.

За іронією долі розгорнута вищим партійним керівництвом республіки в середині 1960-х — на початку 1970-х років ідеологічна кампанія із знищення проявів інакодумства в Українській РСР зачепила і самого П. Шелеста. У самий розпал боротьби з дисидентським рухом в УРСР у травні 1972 року П. Шелеста було позбавлено посади першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з переведенням на іншу роботу без будь-яких пояснень громадськості причин цього рішення правлячою партією. Намагання нового політичного керівництва УРСР подати П. Шелеста в край неприглядному світлі не досягли бажаного результату, ба більше, гучна кампанія шельмування колишнього керманіча радянської України мала зворотний ефект. В опозиційних колах в Україні, і особливо в середовищі української діаспори, в 1970-х роках почав формуватися образ Петра Шелеста як «партійного націоналіста» та поборника української мови та культури.

Розділ 10
У ПОЧЕСНОМУ ЗАСЛАННІ

*«Ми, політики мого часу, були різними.
Але всі ми працювали, боролися, добивалися
успіхів і помилялися, знову не шкодуючи себе
в пошуках кращих шляхів, варіантів розвитку...
Ми були нерідко жорстокими, не завжди мали
рацію... І все ж вірю я у кращі часи.
Нехай я їх уже не побачу. Але вірю і в розквіт
моєї рідної України, народу якої я все життя
служив як син, – вірю».*

Петро Шелест

Проведення Петром Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань економічного і культурологічного характеру не могли подобатися союзному керівництву. До того ж генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев ніколи не приховував своєї симпатії до представника так званого дніпропетровського клану Володимира Щербицького, якому всіляко сприяв у просуванні кар'єрними сходами. Колишній партійний функціонер Юрій Єльченко в одному з інтерв'ю стверджував: «Ми знали, що у Брежнева Володимир Васильович був більш, ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — “партійного гнізда”. Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест»¹. За наполяганням лідера радянської держави, опального в часи Микити Хрущова Володимира Щербицького в середині жовтня 1965 року вдруге призначили головою Ради міністрів УРСР. Наступного року В. Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971 року членом політбюро ЦК КПРС.

«Шелест вже тоді гостро відчув “підсадку”, — стверджує у спогадах голова президії Верховної ради УРСР (1969–1972 роки) Олександр Ляшко. — Тому все більше нервував, рідше зустрічався з колегами по ЦК, а частіше заспокоював нерви командировками по областям»². Про погіршення міжособистісних відносин між членами політбюро ЦК КПУ, і зокрема між П. Шелестом та В. Щербицьким, розповідає в мемуарах Г. Крючков,

¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 761.

² Ляшко А. П. Груз пам'яті : трилогія. Воспоминания. Кн. 3. С. 386.

який у 1971–1972 роках обіймав посаду першого заступника завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ: «Зі слів Олексія Антоновича Титаренка я знав, що частина членів політбюро була невдоволена діями першого секретаря ЦК і збиралась ставити в ЦК КПРС питання про заміну. У деталі О. А. Титаренко при цьому не вдавався, проте говорив: “Скільки можна тягнути? Якщо вирішили, так потрібно йти в ЦК КПРС і ставити питання. А не вести безкінечні пусі розмови”»³.

Відчуття неминучості кадрових перестановок витало у коридорах ЦК. Ймовірні переміщення у вищих ешелонах влади ставали темою для розмов у середовищі партійної номенклатури і в неформальній обстановці. У мемуарах Петро Шелест відзначить: «26 грудня (1971 року. — Авт.). Відбулося весілля: Щербицький одружував свого сина Валеру... Мені стало відомо, що на доброму підпитку тут обговорювалася проблема розстановки керівних кадрів у республіці»⁴. 31 грудня 1971 року під час привітання працівників апарату ЦК КПУ з Новим роком перший секретар не приховував гніву: «Дехто розпочав займатися розстановкою кадрів у Москві. Ми знаємо хто цією справою займається. Ми розберемося. Ось проведемо нараду апарату»⁵. Стежачи за номенклатурними іграми брежнєвського керівництва, представникам вищого політичного істеблішменту Української РСР вже наприкінці 1971 року стало цілком зрозуміло, що зміна першого секретаря ЦК КПУ є справою часу.

Ідеологічним тлом для усунення Петра Шелеста від владного керма в Українській РСР послужило засідання політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 року, на якому обговорювалася доповідь голови КДБ СРСР Юрія Андропова «Про методи ворожої зарубіжної пропаганди, її впливу на антирадянські прояви в нашій країні і завданнях партійних організацій»⁶. Під час виступу першого секретаря ЦК КПУ про активізацію боротьби з «буржуазними

³ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 111.

⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 355–356.

⁵ Гаман В. В коридорах ЦК. Дещо з записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. Київ : Український письменник, 1997. С. 282.

⁶ Ляшко А. П. Груз памяти : трилогия. Воспоминания. Кн. 3. С. 387.

*Петро Шелест з робочою поїздкою в Одеській області.
1970 рік.*

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 24, арк. 18

націоналістичним елементами» в республіці, Леонід Брежнєв подав декілька критичних реплік з приводу книги «Україно наша Радянська» та млявої реакції ЦК КПУ на появу трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Як свідчить Петро Шелест: «Брежнєв спеціально загострює всі ці питання... дає “канву” для підготовлених виступів. Коли почались виступи інших товаришів, Брежнєв кілька разів виходив з-за столу “голови”, підходив до мене за спиною і “дружньо” клав мені на плече руку. Це повинно було означати, що мовляв, все добре»⁷.

У промовах членів та кандидатів у члени політбюро ЦК КПРС, як ніби по команді, прозвучали випадки на адресу керівництва УРСР щодо нехтування ним питаннями національної політики та ідеологічної роботи в республіці. Голова уряду Російської Федерації Михайло Соломенцев висловив своє здивування «великій кількості в Україні вивісок і оголошень українською мовою». Секретар ЦК КПРС Борис Пономарьов пожурив Петра Шелеста, що він «недостатньо вів боротьбу проти проявів націоналізму в усіх його формах»⁸. Михайло Суслов порадив ЦК КПУ «посилити

⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 364–365.

⁸ Там само. С. 365.

ідеологічну роботу на всіх фронтах» та особливо в західних регіонах України. По-справжньому Петро Шелест відчув душок закулісних махінацій, коли слово взяв голова уряду УРСР Володимир Щербицький, який визнав, що в республіці вкрай невдало здійснюється національна і кадрова політика. Підвів ризику в обговоренні Леонід Брежнєв. Генсек звинуватив першого секретаря ЦК КПУ в недостатньому інформуванні ЦК КПРС про факти антирадянських проявів у республіці та в послабленні боротьби з ворожими елементами.

Після засідання політбюро ЦК КПРС, яке закінчилося несподіваною суворою виволочкою для керманіча УРСР, Петро Шелест записав у щоденнику: «Я вперше задумався, як бути далі? І дійшов висновку, що потрібно звільнитись, бо в такій обстановці далі працювати було неможливо»⁹. По прильоту в Київ Петро Юхимович опанував собою і вже 31 березня 1972 року головував на пленумі ЦК КПУ. Переповідати на партійному форумі висловлені в Москві критичні зауваження і при цьому займатися привселюдним самобичуванням Петро Шелест не став, однак дав вказівку апарату ЦК КПУ ретельно готуватися до пленуму, присвяченому ідеологічним питанням.

Політичну рокировку в керівництві Української РСР, обумовлену не лише особистими мотивами, а й боротьбою за владу на республіканському і союзному рівнях, було розпочато Леонідом Брежнєвим під час роботи травневого 1972 року пленуму ЦК КПРС. 19 травня у перерві між засіданнями Л. Брежнєв у розмові з П. Шелестом несподівано запропонував йому «підвищення» — посаду заступника голови Ради міністрів СРСР: «Ти, Петре Юхимовичу, уже 10 років першим секретарем КПУ, може пора тобі змінити обстановку. Коли довго працюєш на одному місці, притупляється чуття, набридаєш ти людям, а вони тобі... Треба змінити обстановку. З твоїм досвідом ти потрібен тут, у Москві. А там треба омолодити кадри, треба готувати зміну. Давай згоду все буде добре — це я тобі говорю». Особистій пропозиції генсека Петро Шелест не міг відмовити. Після завершення пленуму відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення:

⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 369.

В одній із військових частин Одеського військового округу.

1970 рік.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, стр. 26, арк. 16

«Затвердити тов. П. Ю. Шелеста заступником голови Ради Міністрів СРСР, звільнивши його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України»¹⁰.

Важкий настрій Петра Шелеста під час повернення з Москви до Києва описав голова президії Верховної ради УРСР Олександр Ляшко: «У передньому салоні ТУ-134 нас опинилось троє: Шелест, Щербицький і я. Пригнічений стан господаря салону було помітно до злету він не промовив ані слова, з незрячим поглядом листав журнали на столику, а думав, напевне про інше... Але ось Петро Юхимович нетерплячим дзвінком раптово викликав стюардесу. Попросив подати червоного вина та фрукти. Стіл був швидко накритий, вино розлито по бокалам.

— Щоб там не було, — підняв бокал Петро Юхимович, звертаючись чомусь до мене, — давайте вип'ємо. Може бути, що не скоро прийдеться ось так посидіти.

¹⁰ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 375–376.

І одним махом опорожнив бокал. Відпили і ми з Щербицьким.
— А чому ви так вважаєте, Петро Юхимович...
Не встиг я закінчити фразу, як Шелест уривчасто кинув:
— А тому... Мені з вами вже не працювати!
— Як так?..
— А ось Політбюро, — він кивнув у бік жуючого Щербицького, — вирішило призначити мене заступником голови Радміна Союзу.

— Першим? — вирвалось у мене, адже теж колишній перший секретар ЦК Компартії Білорусі Мазуров працював у Косигіна першим замом.

— Ні, одним з! — з помітним невдоволенням відповів Шелест. Кинувши в серцях серветку на стіл, він сам наповнив бокали. По всьому було видно, що Петро Юхимович таким призначенням і принижений, і вражений¹¹.

Невдовзі 25 травня 1972 року відбувся пленум ЦК КПУ з порядком денним: «Про першого секретаря ЦК КПУ України». Рішення партійного форуму було таким: «1. У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України. 2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови»¹².

Пленум ЦК КПУ проходив за відсутності Петра Шелеста, якого напередодні терміново викликав до столиці СРСР М. Суслов, мотивуючи тим, що «у Москві багато роботи у зв'язку з приїздом американського президента Ніксона». Ймовірно у Леоніда Брежнєва не було впевненості, що рішення про відставку Петра Шелеста й обрання його креатури на пост керівника республіканської партійної організації буде підтримане членами ЦК КПУ. Побойовання генсека не справилися.

Петро Шелест наказ головного ідеолога ЦК КПРС прибути до Кремля на сторінках власного щоденника пояснив так: «Мабуть, до них дійшов настрій і висловлювання серед членів ЦК КПУ і партійного активу щодо мого такого “висування” і використання

¹¹ Ляшко А. П. Груз памяти : трилогія. Воспоминания. Кн. 3. С. 387.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 11, арк. 3.

Спілкування з працівницями колгоспу Харківської області.

1970 рік.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 27, арк. 20

кадрів. Ось вони і вирішили “зманеврувати”, відкласти Пленум ЦК і провести його за моєї відсутності. Усе це виглядало несолідно, по-дурному, боягузливо, по-зłodійськи»¹³.

Після спішного переїзду до Москви з'ясувалося, що нагальної роботи в умовах візиту представницької делегації США до Радянського Союзу для Петра Шелеста в Раді міністрів СРСР та політбюро ЦК КПРС немає. Ба більше, під час особистої зустрічі з Олексієм Косигінін за обідом 26 травня 1972 року Петро Шелест дізнався, що голова уряду СРСР ще не визначився з повноваженнями свого нового заступника. Надійшла «пропозиція» від Косигіна керувати паливно-енергетичним комплексом країни, проте Петро Юхимович відмовився, мотивуючи поганою обізнаністю у проблемах вугільної, атомної, газової, нафтопереробної промисловості.

¹³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 377–378.

Відчувши штучність свого становища у найвищому виконавчому органі країни, перебуваючи в полоні емоційних переживань, Петро Шелест 26 травня 1972 року написав на адресу політбюро ЦК КПРС заяву, в якій «у зв'язку з різким погіршенням здоров'я і до краю пригніченим морально-фізичним станом» просив звільнити його від обов'язків члена політбюро і «нав'язаної» посади заступника голови Ради міністрів СРСР. Про зміст заяви Петро Юхимович розповів Миколі Підгорному та Дмитру Полянському, які порадили не поспішати з таким протестним вчинком.

В останній день травня 1972 року Олексій Косигін визначився з обсягом роботи для Петра Юхимовича. Як заступник голови Ради міністрів СРСР Шелест мав опікуватися діяльністю Міністерства шляхів сполучення, Міністерства морського флоту, Міністерства зв'язку, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства медичної промисловості, Міністерства транспортного будівництва, Міністерства лісової і деревообробної промисловості, річковим, автомобільним транспортом, автодорогами. Невдовзі було вирішено й питання з помешканням Петра Юхимовича у столиці СРСР. Він оселився з дружиною в номенклатурному будинку по вулиці Велика Бронна. Як члену політбюро ЦК КПРС Шелестові була надана дача в селі Калчuzі Одинцовського району Московської області, в якій раніше проживав голова президії Верховної ради СРСР Анастас Мікоян.

Шелест поступово став втягуватися в нові умови роботи. Зауважився у вирішенні проблем, пов'язаних з телефонізацією населених пунктів, матеріально-технічним забезпеченням виробничих потужностей річкового флоту, залізничного транспорту, підприємств деревообробної промисловості, доцільності спорудження залізниці від Сімферополя до Ялти, реконструкції окружної автомагістралі навколо Москви. Влітку 1972 року плідно працював над змістом доповідної записки до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про початок невідкладного будівництва Байкало-Амурської магістралі, проектом постанови Ради міністрів СРСР щодо питань безпеки руху на автомобільному транспорті. У рамках повноважень держчиновника навіть запланував поїздки до України, Далекого Сходу, північних районів Росії з метою відвідин об'єктів залізничного транспорту, пунктів лісозаготівель та деревообробки. Однак виїхати за межі Москви заступникові голови

*Петро Шелест у складі делегації СРСР
в Центральній групі військ Радянської армії.*

Травень 1970 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 28, арк. 2

Ради міністрів СРСР не дозволили. У щоденнику за 19 серпня 1972 року Петро Шелест напише: «Ось і пройшло рівно три місяці з того чорного дня, 19 травня, коли я волею Брежнєва був усунутий від активно політичного життя. Тяжкість, образа, велике незадоволення високою чисто «чиновницькою» посадою. На роботі іноді притупляється образа і біль, але іноді буває не під силу. Вибачити рік, а там видно буде. Зрозуміло одне, що в таких умовах працювати просто неможливо»¹⁴.

Тим часом в Україні стала набирати обертів «антишелестівська кампанія». Упереджене ставлення до себе, чоловіка та родини гостро відчула Іраїда Павлівна під час відвідин столиці УРСР наприкінці

¹⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 391.

*Петро Шелеста
з дружиною Ірайдою Павлівною
та внуком Петром.*

Київ, грудень 1971 року.

Фото: fakty.ua

травня-червня 1972 року. Атмосфера ворожості й лицемірства дедалі ставали нестерпними для Петра Юхимовича. Він був змушений під час зустрічі 2 червня 1972 року із секретарями ЦК КПРС Михайлом Суловим і Андрієм Кириленком та після телефонної розмови з першим секретарем ЦК КПУ Володимиром Щербицьким поставити питання про замовний характер поширення на теренах республіки недостовірної інформації стосовно його відставки.

Заклики П. Шелеста до «розуміння» з новим керівником УРСР не мали успіху. Невдовзі, опираючись на генсека Леоніда Брежнєва, секретаря ЦК КПРС Михайла Сулова, представників «дніпропетровського клану» в республіканських і союзних органах

влади, Володимир Щербицький зініціював акцію з дискредитації свого попередника на посаді першого секретаря ЦК КПУ серед партійного апарату, щоб якимось чином обґрунтувати несподівані як для партапарату, так і для населення України кадрові зміни на владному Олімпі. 19 червня 1972 року він поінформував членів політбюро ЦК КПУ про засідання найвищого політичного органу керівництва СРСР від 30 березня 1972 року, на якому розпікали Петра Шелеста за недоліки в ідеологічній роботі. Найцікавіші тези виступу В. Щербицького занотував секретар ЦК КПУ з ідеології Федір Овчаренко: «В УРСР зросли націоналістичні, сіоністські тенденції, за що наше керівництво було піддано критиці. Наша «лінія у цих питаннях неправильна» (Дзюба, УНКП¹⁵, Самвидав¹⁶,

¹⁵ УНКП — Українська національна комуністична партія.

¹⁶ Самвидав — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури.

4 книги Шелеста). Під приводом “демократизації” велась боротьба з русифікацією. Почалися заклики про зміну державного устрою, боротьба за самостійну Україну. Ці заклики стали небезпечними. Розпочалися зв'язки з закордоном. Націоналізм витісняє на задній план класову свідомість. На Україні широке розповсюдження отримала книга Дзюби... Політбюро запізно прийняло рішення по Дзюбі (через 6,5 років)... Не припинили щорічних маніфестацій біля пам'ятника Шевченка. Хор “Гомін” здійснював націоналістичні обряди (колядки). Спостерігаються намагання ревізії минулого, возвеличення старовини. Спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького подати зрадником, переглянути роль Петлюри, УЦР, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставити їх. Створюється етнографічний музей-село. Запорізька Січ, а скільки ще інвалідів у підвалах. Визнано ідеологічно шкідливою вказівку секретаря ЦК на нараді секретарів обкомів у Харкові про викладання у вузах тільки українською мовою. Школи комплектуються тільки з українською мовою... Особливо широке розповсюдження це отримало після політично нечіткого виступу Шелеста на V з'їзді СПУ із закликом: “Бережіть рідну українську мову”. Великому російському народу належить величезний вплив у створенні СРСР, а за останні роки стало майже неможливо висловити тепле слово про російський народ... Ідеологічна робота серед творчої інтелігенції та студентів ведеться слабо, шаблонно. Керівні товариші в республіці звинувачують Москву у зв'язку з нашими недоліками, що веде до протистояння, налаштування проти Москви. Можна привести загравання з творчою інтелігенцією. Гончар — видатний письменник, могли втратити. Проводили катання по Дніпру. Насильне впровадження української мови (видання Пушкіна на українській мові). Трансляція футболу на українській мові по 1-й програмі. У Севастополі на пляжі все на українській мові оголошують... Багато нарікань на нашу адресу — всі заходи ведемо на українській мові (наради). Ми самі повинні зробити висновок із всього цього»¹⁷.

Обговорити «ідеологічні прорахунки» колишнього керівника республіканської партійної організації Петра Шелеста, а також «заходи з посилення боротьби з проявами націоналізму та місництва» в Україні у форматі бесіди Володимир Щербицький

¹⁷ Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 251–253.

Петро Шелест на військових навчаннях «Південь» у районі м. Керчі.

Червень 1971 року.

ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 32, арк. 3

запропонував першим секретарям обкомів КПУ відразу після завершення 20 червня 1972 року наради партактиву, голів облвиконкомів, керівників міністерств та відомств, присвяченої питанням розвитку економіки та покращення організаційно-партійної та ідеологічної роботи¹⁸. В обговоренні доповіді В. Щербицького взяли участь усі без винятку керівники обласних партійних осередків (всього 18 осіб), які висловили «глибоке обурення тим, що т. Шелест П. Ю. не поінформував Політбюро і перших секретарів обкомів партії про засідання Політбюро ЦК КПРС 30 березня ц. р. і висловлених на ньому серйозних зауважень і критики на адресу керівництва ЦК КП України»¹⁹. Перший секретар Київського обкому КПУ Володимир Цибулько закинув П. Шелесту, що в його книзі «Україно наша Радянська» багато посилань на поета Тараса Шевченка. Очільник Дніпропетровської обласної партійної організації Олексій Ватченко зауважив, що в часи П. Шелеста «мало місце загравання з націоналістично налаштованою інтелігенцією».

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 43, арк. 159–161.

¹⁹ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 15.

Перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик заходився критикувати націоналістичний фільм «Білий птах з чорною ознакою» та заявив: «Ми боїмося російської мови на телебаченні. Грузин веде бесіду з українцем на російській мові, а відповідь йому дають на українській. Секретарі обкомів Казахстану, Білорусі дивляться на нас як на націоналістів». Володимир Дегтярьов (Донецький обком КПУ), Іван Соколов (Харківський обком КПУ), Василь Таратута (Вінницький обком КПУ) висловили обурення, що їх П. Шелест змушував говорити на публічних заходах українською мовою. Про здійснення політики українізації в Криму розповів у своєму виступі Микола Кириченко: «...Від нас вимагали українські вивіски в Ялті, наклейки на вина — українські. У літаку оголошення на українській та російській мовах. У Севастополі не увічнили по-справжньому подвиг моряків, а на Запорізьку Січ — відпущено гроші». Невдоволення на адресу П. Шелеста прозвучали і з вуст першого секретаря Запорізького обкому КПУ Михайла Всеволожського: «На Хортиці будується монумент типу Сталінграду»²⁰.

За вказівкою В. Щербицького відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПУ 25 червня 1972 року було підготовлено розлогу інформацію для ЦК КПРС про результати наради партактиву з питань економіки, в якій найбільше уваги приділялося висвітленню змісту бесіди нового керівника республіки з першими секретарями обкомів стосовно діяльності П. Шелеста в Україні. На сторінках доповідної записки Шелест постає в неприглядному світлі: «На нараді відзначалось, що, з однієї сторони т. Шелест П. Ю. з трибуни вів розмову про боротьбу з націоналізмом і сіонізмом, а з іншої — його все більше роз'їдала інфекція націоналізму. У підтвердження наводились непоодинокі приклади. Коли т. Шелест П. Ю., пересуваючись по Черкаській області, побачив прапори РСФРР, то висловив обурення: ви що, мов хочете приєднатися до Федерації? Можливо туди поїде працювати? У нього викликало обурення і те, що в Черкаську область на гастролі була запрошена народна артистка СРСР, лауреат Ленінської премії Людмила Зікіна. Він відчитав керівників області за запрошення робітників та спеціалістів з областей РРФСР в Черкаси для роботи на споруджуваних

²⁰ Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 254–255.

і діючих підприємствах. Товариші розповідали і про такі факти, коли т. Шелест П. Ю. по суті перешкоджав висуванню на керівні посади деяких робітників тільки тому, що вони росіяни або мають російські прізвища. Він наполягав, щоб на офіційних засіданнях вживали тільки українську мову. Цього вимагали, наприклад, навіть від шахтарів, металургів, які не володіли українською мовою. На обласних партійних конференціях в Харківській парторганізації звітна доповідь обкому завжди робилася на російській мові, постанови конференції та інші документи теж укладалися російською мовою. Тим не менш, прибувши в січні 1971 року в м. Харків для участі в обласній конференції, т. Шелест П. Ю. став вимагати за одну ніч перевести всі матеріали конференції на українську мову, що викликало подив делегатів. Коли другий секретар Полтавського обкому партії т. Якубов О. М., знаходячись в Польській Народній Республіці, виступив на російській мові, т. Шелест П. Ю. вичитав за це керівників обкому партії. Ще у 1965 році в ЦК КП України було проведено нараду з секретарями обкомів партії по ідеології, керівниками міністерств та вузів, на якому тодішній секретар ЦК т. Скаба А. Д. дав вказівку про перехід за 3-місячний термін на викладання усіх предметів у вузах республіки на українську мову. За наполяганням т. Шелеста П. Ю. навіть в таких містах, як Ялта, Севастополь та ін., передачі по радіо велись українською мовою. Вівіски на офіційних установах виготовлялись на українській мові». Особливо говорилось про книгу «Україно наша Радянська», надрукованій наприкінці 1970 року, яка, на думку товаришів, підігріває нездорові націоналістичні почуття і настрої. «Книга — невисока по своїм художнім достоїнствам, схожа швидше на середньої якості путівник, — піднімалась на щит, їй створювалася галаслива реклама»²¹.

За своїм змістом службовий документ більше нагадував «чорне досє» на Петра Шелеста: «З кожного приводу т. Шелест П. Ю. у своїх публічних виступах підкреслював, скільки мільйонів тон металу, хліба та іншої продукції дає Україна. Нерідко це звучало як хвастощі, самопохвала. У той же час, коли заходила мова про недоліки, він робив натяки і кивки на адресу союзних органів,

²¹ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 113–119.

Візит П. Шелеста до навчального центру командування КВОО «Десна».

Вересень 1970 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 31, арк. 9

прагнучи їх звинуватити в тому, що якісь питання вирішуються неправильно чи неоперативно... т. Шелест нерідко допускав грубість і безтактність, які межували з хамством і безглуздям, обривав виступаючих на пленумах та нарадах, засіданнях Політбюро. Звіти секретарів обкомів на Політбюро ЦК КП України інколи перетворювались т. Шелестом П. Ю. у побиття кадрів... З особливою підозрою т. Шелест ставився до товаришів, які по яким-небудь питанням зверталися до секретарів ЦК КПРС... Товариші говорили також про нескромність т. Шелеста П. Ю. в особистій поведінці, проявах з його сторони панства і зарозумілості. Його поїздки в області носили помпезний характер, усіяло рекламувалися у республіканській пресі, по радіо, телебаченні і кінохроніці. Перші секретарі обкомів партії і голови облвиконкомів нерідко по 6–7 годин чекали його приїзду на кордонах областей. На нараді розповідалось про такий випадок. Коли дружина т. Шелеста П. Ю. з великою групою своїх знайомих поверталася з поїздки

в Асканію-Нову, Кіровоградському обкому партії надійшла вказівка, щоб її супроводжували машини автоінспекції і охорона КДБ. Без будь-якої необхідності вона неодноразово виїздила за кордон. Багато товаришів підняли питання про видання т. Шелестом П. Ю. в останні роки книг. Відзначалось, перш за все, що всі вони випускались не тільки без рішень, але і без відома Політбюро ЦК КП України. Характерно, що під всякими приводами затримувалось видання на українській мові збірника статей і виступів Л. І Брежнєва “Ленінським курсом”. У той самий час посилено форсувалось видання книги т. Шелеста П. Ю. “Ідеї Леніна переміають”. Посилено пропагувалась видана на українській та російській мовах брошура П. Ю. Шелеста “Комуніст — активний боєць партії”, оголошена деякими підлабузниками “настільною книгою партійного активіста”... У багатьох випадках він неправильно ставився до Центру. Його терпимість і потурання окремим націоналістичним проявам, плутані, часом двозначні висловлювання з питань національної політики неправильно орієнтували партійний актив, об’єктивно заохочували націоналістичні настрої серед деякої частини творчої інтелігенції. Відчувалось, що він сам в якійсь мірі розділяв ці тенденції»²².

Допущені колишнім керівником Української РСР «політичні помилки», на думку В. Щербицького, цілком могли бути підставою для розгляду питання про «моральне право» П. Шелеста залишатися членом політбюро ЦК КПКР. У такий спосіб новий керівник КПУ прагнув позбавити П. Шелеста високого політичного і публічного статусу та звести нанівець його вплив на вироблення управлінських рішень у республіці.

«Проробку» Петра Шелеста Володимир Щербицький продовжив 21 липня 1972 року вже на рівні завідувачів і заступників завідувачів відділів ЦК КПУ. На нараді, на якій були присутні близько 100 осіб, перший секретар прочитав не раз озвучену доповідь «О бесєде в Политбюро ЦК КПКР 30.III.72 г.». Відчувши у промові В. Щербицького запит на критику колишнього керівника УРСР, завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Іван Орел, завідувач відділу культури ЦК КПУ Павло Федченко та

²² Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. С. 121–127.

інші відповідальні працівники Секретаріату ЦК КПУ у своїх виступах звинуватили Петра Шелеста в лібералізмі до літераторів Івана Дзюби, Олесея Гончара, Дмитра Павличка, «неправильній лінії» у здійсненні пам'яткоохоронної діяльності²³.

У подальшому Володимир Щербицький планував провести подібні «грунтовні бесіди» щодо засудження «діянь» Петра Шелеста з письменниками, працівниками преси та кіно²⁴.

Шельмування «незручного» й «небажаного» в Україні політика продовжилися восени 1972 року. Мішенню для критики було обрано книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська». На ініційованій В. Щербицьким нараді перших секретарів обкомів КПУ 20 червня 1972 року була висловлена пропозиція «створити авторитетну комісію, яка б прорецензувала цю книгу і розібралась як вона була видана». За вказівкою політбюро ЦК КПУ, рецензентами виступили директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР академік Микола Шамота, академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР Борис Бабій та заступник директора Інституту історії АН УРСР Арнольд Шевелев, які 12 вересня 1972 року на адресу ЦК КПУ надіслали відгук/висновки на книгу «Україно наша Радянська». Здійснивши «об'єктивний аналіз», поважні вчені звернули увагу, що в книзі «допущено ряд методологічних, ідейних помилок та серйозних недоліків». Зокрема, автори розлогої рецензії вказували на той факт, що в книзі занадто уваги приділяється минулому України, ідеалізується українське козацтво та Запорозька Січ, спостерігається відхід від партійних позицій, відсутній чіткий класовий аналіз і оцінка окремих історичних явищ, не розкрито послідовність розвитку співробітництва українського народу з російським, надмірно ставиться наголос на досягненнях УРСР у відриві від загальних успіхів СРСР тощо. Підсумовуючи висловлені зауваження, науковці-гуманітарії дійшли висновку, що книга П. Шелеста не може використовуватися в науково-дослідницькій та пропагандистській роботі, а її розповсюдження серед читацького загалу є вкрай небажаним. З огляду на це рецензенти вважали, що «про недоліки згадуваної книги доцільно було б у прийнятній

²³ Овчаренко Ф.Д. Спогади. С. 254–256.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 324, оп. 4, спр. 84, арк. 59.

Розмова з механізаторами тракторної бригади колгоспу «Більшовик» Лебединського району.

2 червня 1970 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 30, арк. 13

формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів»²⁵.

Обговорювати на політбюро ЦК КПУ критичний лист вчених з Академії наук УРСР Володимир Щербицький не поспішав, чекав слушного моменту та вказівок з Москви. Водночас керівник Компартії України продовжив активний пошук та документування компромату на Петра Шелеста. Вмілий інтриган Щербицький задля своїх планів вирішив використати постанову політбюро ЦК КПУ від 3 жовтня 1972 року «Про безвідповідальне ставлення бюро обкому партії та облвиконкому до виконання постанови ЦК КП України про грубі порушення державної дисципліни та використання службового становища багатьма керівними працівниками партійних, радянських і господарських органів при будівництві власних дач у місті Херсоні». До обласного центру Щербицький відрядив другого секретаря ЦК КПУ Івана Лутака, якому було

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1. оп. 16, спр. 111, арк. 4–17.

доручено під час запланованого на 5 жовтня 1972 року пленуму Херсонського обкому КПУ домогтися викривальних виступів від місцевих комуністів на адресу Петра Шелеста, який нібито не реагував на «приватновласницькі тенденції, прояви обивательщини і розкладання кадрів» у Південноукраїнському регіоні. Знайомлячись зі стенограмою пленуму, інформацією бюро Херсонського обкому КПУ про результати партійного зібрання 18 жовтня 1972 року, Володимир Щербицький власноруч підкреслив фрагменти тексту, в яких йшлося саме про недоліки та упущення в роботі Петра Шелеста, а не регіональної партійної еліти: «Члени обкому тт. Маринін О. Л., Краєв В. О., Касьяненко О. Є., Кочубей А. С. висловили різкі звинувачення на адресу колишнього першого секретаря ЦК КП України тов. Шелеста П. Ю. Вказувалось на те, що тов. Шелест П. Ю. симпатизував першому секретарю обкому партії тов. Кочубею А. С. і голові облвиконкому тов. Проценко Д. Й. Під час частих приїздів в область йому влаштовували пишні зустрічі та проводи. У результаті цього створювалась обстановка взаємного вихваляння, неприйняттого підходу до справи. Знаючи про грубі порушення в дачному будівництві, тов. Шелест П. Ю. проходив повз це гостре питання і тому він також повинен нести за це відповідальність. Тт. Краєв В. О. і Касьяненко О. Є. висловили думку, що тов. Шелест П. Ю. не достойний бути у складі Політбюро ЦК КПРС»²⁶.

Антон Кочубей.

*Фото: ДАХО, ф. П-46,
оп. 13, стр. 86, арк. 3*

Діна Проценко.

*Фото: ДАХО, ф. П-46,
оп. 19, стр. 37, арк. 4*

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1. оп. 25, стр. 667, арк. 84–110.

Про «херсонську справу», яку В. Щербицький маніпулятивно використав для формування негативного іміджу свого попередника в очах членів найвищого політичного органу керівництва УРСР та учасників жовтневого 1972 року пленуму ЦК КПУ, стало відомо П. Шелесту. Як бувалий апаратник Петро Юхимович чітко розумів, що проти нього та його соратників ведеться системна підкилимна політична гра. Під приводом «оздоровлення апарату ЦК КПУ» на жовтневому 1972 року пленумі Компартії України був увільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України з ідеологічних питань Федір Овчаренко. Його піддали критиці за те, що «у здійсненні національної політики партії, займав нечіткі позиції, нерідко проявляв безпринципність та непослідовність»; «в ряді випадків не давав рішучу відсіч проявам українського буржуазного націоналізму та сіонізму»; «у роботі з творчою та науковою інтелігенцією допускав загравання і навіть брав під захист деяких літераторів та вчених, допустивши серйозні ідейні зриви»²⁷. У спогадах Ф. Овчаренко описує події, які пришвидшили його відставку: «23 вересня (1972 року. — *Авт.*) В. В. Щербицький запропонував мені подати заяву про перехід з ЦК на наукову роботу. На моє запитання, що є причиною його пропозиції, він відповів, що в ряді питань, які пов'язані з роботою Шелеста, винен і я. Він також сказав, що є ряд поганих сторін ідеології (інститут історії партії, інститут історії АН УРСР). Не змогли вберегти Гончара Олеся від “Собору”»²⁸.

Наступником Федора Овчаренка на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології 10 жовтня 1972 року було обрано теоретика і борця з українським націоналізмом, доктора історичних наук Валентина Маланчука. З перших днів перебування на високій партійній посаді В. Маланчук усіяло прагнув підтвердити репутацію «патріота-інтернаціоналіста», тому рішуче взявся за ліквідацію здобутків у сфері національно-культурної політики. Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ (1972–1979 роки) дістав назву «епоха маланчукізму», для якої характерними були різке зростання політичних репресій, жорсткий ідеологічний пресинг на творчу інтелігенцію, нищівні

²⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп. 25, спр. 642, арк. 128.

²⁸ Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 256.

*Володимир Щербицький та Валентин Маланчук.
1970-ті роки*

руйнації в українській національній культурі. В. Маланчук став одним з розробників інформаційної кампанії з підриву авторитету П. Шелеста в Україні, ідейним натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників УРСР, академічних установах республіки.

Наприкінці жовтня 1972 року Петро Шелест у черговий раз закликав Володимира Щербицького не вчиняти підступні дії щодо нього та колег по партійній роботі: «25 жовтня. Пізно ввечері по телефону ВЧ розмовляв зі Щербицьким. Він досить ґрунтовно доповідав з усіх господарських питань і справ у республіці. Опісля я прямо запитав його, що за метушня йде в Україні навколо мене. Він відповів, що багато йде різних розмов з кадрових питань щодо Києва, Одеси, Херсона, які зачіпають мене. Я сказав Щербицькому, що всі питання кадрів з цих та інших областей і міст — їх висування, звільнення, переведення — ухвалювалися колегіально всіма, чому ж я повинен бути один у відповіді, коли

На чолі делегації Верховної ради СРСР в Німецькій Демократичній Республіці.

Жовтень 1971 року.

Фото: ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 18, арк. 6

щось і сталося не так, як ми б хотіли? Щербицький замовк, тому що нічого було сказати... Усе зрозуміло, що все це робиться із захоплення центру...²⁹.

Виступи та нападки проти Петра Юхимовича не припинялися. Публічної нагінки колишній керівник республіканської партійної організації зазнав під час загальних зборів парторганізації при Секретаріаті ЦК КПУ 8 грудня 1972 року, присвячених обговоренню питань, пов'язаних з обміном партійних документів. Перший заступник завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Анатолій Мяловицький у присутності Володимира Щербицького став піддавати партійному осуду вчинки Петра Шелеста: «Я працюю в апараті недавно, але й раніше, на попередній роботі³⁰ відчував, що вказівки колишнього першого секретаря ЦК КП України

²⁹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 394.

³⁰ Анатолій Мяловицький у 1968–1971 роках працював секретарем Рівненського обкому КПУ з ідеології.

т. Шелеста по окремим питанням розходяться з лінією партії. Це можна сказати про штучне насадження української мови там, де цього не треба було робити, і про той галас, який здіймався навколо Скрипника, Косіора та деяких інших, хоч заслужених і реабілітованих, але не до кінця послідовних діячів минулого. Це можна сказати про загравання з письменниками і про безпринципне, поблажливе ставлення до деяких з них. Досить згадати про відому зустріч на кораблі. Таких фактів можна навести багато»³¹. Своєю чергою Володимир Щербицький у виступі теж не обійшов увагою форми, методи, фази триваючої в республіці «антишелестівської кампанії», проте удався до політичних звинувачень попередника дещо в завуальованій формі, уникаючи його прізвища: «Відомо вам, товариші, що за останні роки ряд партійних організацій та й ЦК України не завжди давали рішучу відсіч шкідливим тенденціям та фактам як в сфері літератури, так і сфері суспільних наук і по деяким питанням, які стосуються практичного здійснення національної політики. За це ми були піддані критиці на Політбюро КПРС. Політбюро ЦК КП України визнало цю критику правильною. По цьому питанню ми провели ґрунтовну бесіду, саме бесіду, не нараду, накачку, товариську бесіду, не звалюючи ні на кого, не називаючи ніяких прізвищ, приймаючи всі недоліки на нас, на керівництво. З першими секретарями обкомів ця бесіда годин 9, напевне, була. Потім зібрали близько 100 осіб керівних працівників відділів, включаючи сектори, але потрібно багато ще поговорити нам із працівниками друку, кіно, письменниками нашими, але поки що руки наші не доходять, але я знаю, що відділи наші готуються до цієї справи, ми цю роботу у свій час проведемо. Ми домовились із заввідділами і з тими, хто був на нараді, підкреслювали, що, товариші, нікуди шарахатися не можна, ні вліво, ні вправо, ми не можемо відмінити зовсім неправильні вказівки, які давав товариш Скаба, перейти повсюдно в 3-х місячний термін викладання усіх предметів у вузах на українській мові. Недолугі всі ці вказівки, неправильні, але ми не можемо шарахатися в іншу сторону. Ми підкреслювали, товариші, питання ідеології, питання національної політики — це надважливі і складні питання і це одне з важливих завдань Політбюро, секретаріату ЦК. Ми не віддамо

³¹ ЦДАГО України, ф. 324, оп. 4, спр. 84, арк. 22–23.

ідеологію ні товаришу Овчаренку, ні товаришу Орлу, ні товаришу Федченку, ні товаришу Цветкову^{32»}³³.

Упродовж грудня 1972 року Шелест настійно домагався зустрічі тет-а-тет з Брежнєвим та Щербицьким, щоб отримати від них відповіді на вкрай важливі запитання: причини відсторонення з посади першого секретаря ЦК КПУ та хто поширює неправдиву інформацію про члена політбюро ЦК КПРС? Обидва колеги з найвищого керівного органу СРСР від зустрічі з Шелестом ухилялись. У щоденнику за 6 грудня 1972 року Петро Юхимович залишить такий запис: «Домовився із Щербицьким зустрітися 22 грудня і обговорити ряд питань. Він дав на це згоду. Але після ухилився від зустрічі під різними пристойними причинами... Брежнєв теж уникає зі мною зустрічі наодинці... Організоване гоніння на всі кадри, які близько працювали зі мною³⁴, аж до кадрів КДБ³⁵. Багато йде базікання про нібито якусь мою “нескромність” — все це натягується штучно. Намагаються приклеїти мені ярлик “економічного націоналіста”, а що це — самі не знають. Це ж обурливо! Іде гоніння і на родину, піддають безперервним перевіркам різними комісіями роботу моїх синів, сумніву — їхню кваліфікацію, ділові якості, навіть учене звання молодшого сина. Накладають заборону на його виїзд у закордонне відрядження з науковою метою. Обливають брудом мою дружину, пліткують, що ніби вона їздила у туристичні екскурсії

³² Цветков Віктор Васильович у 1968–1972 рр. працював завідувачем відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ.

³³ ЦДАГО України, ф. 324, оп. 4, спр. 84, арк. 59–60.

³⁴ Помічників П. Шелеста Миколу Кучера (у червні 1972 р.), Олександра Пархаренка (у жовтні 1972 р.), Миколу Трубочанінова (у грудні 1972 р.) було відправлено на пенсію.

³⁵ Колишній працівник охорони П. Шелеста Олексій Кормчий в інтерв'ю Сергію Шаповалу в лютому 2001 р. свідчив: «Навколо нас — охорони Петра Юхимовича — склалась доволі важка атмосфера. Мене хотіли відправити в якусь область. Я пішов до Голови КДБ, пояснив, що моя дружина дуже хворіє після операції, їй потрібно кваліфіковане медичне обслуговування, тому в область я не поїду. Мене понизили у званні на два ступеня — ні за що, ні про що. Я змушений був погодитися. Батракова (Віталій Батраков — охоронець) відправили у Білу Церкву. Начальник відділку охорони Захар Петрович звільнився і більше ніде не працював» (Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 741).

за кордон за державний рахунок. Це найбільш нахабна брехня і плітка. Наймерзотнішим є те, що викривляється історія: в кіножурналах урочистих засідань “забраний” і замість мене скрізь фігурує Щербицький. Це ж обурливо і гидко. Що ж я, ворог народу? Таке організоване цькування може довести мене до відчаю, до трагедії»³⁶.

14 лютого 1973 року Петро Шелест у колі рідних і друзів зустрів своє 65-річчя, а тиждень потому політбюро ЦК КПУ обговорило лист академіків АН УРСР М. Шамоти, В. Бабія та члена-кореспондента АН УРСР А. Шевеля про серйозні методологічні та ідейні помилки книги П. Шелеста «Україно наша Радянська». Під час обговорення члени партійного ареопагу були одностайні в думці, що «книга не мобілізує трудящих республіки на розв’язання головних соціально-економічних завдань, може сприяти поширенню настроїв самозаспокоєності, самовихваляння і чванства»³⁷. Після обговорення було ухвалено відповідну постанову ЦК КПУ від 20 лютого 1973 року, в якій накреслено подальший план дій: публікація в журналі «Комуніст України» аргументованої редакційної рецензії на книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська», після чого провести роботу з вилучення її з бібліотечних фондів республіки³⁸.

Отримавши дозвіл з Кремля на проведення вже публічної політичної розправи над колишнім керівником республіки, у квітні 1973 року в журналі «Комуніст України» з’явилася рецензія «Про серйозні недоліки однієї книги», в якій П. Шелест був звинувачений в «національній обмеженості» і «місництві». Поява в друкованому органі ЦК КПУ розгромної статті на публіцистичний твір П. Шелеста викликав певне сум’яття в Генерального консула Югославії в Києві Бранко Андріяшевича. Готуючи депешу в Белград, дипломат, за джерелами радянських спецслужб, коливався у правильному виборі серед версій, які циркулювали в українському соціумі стосовно появи резонансної статті в «Комуністі України»: «надрукована щоб зняти Шелеста»; «тому що на Україні

³⁶ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 396–397.

³⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп. 16, спр. 111, арк. 37.

³⁸ Там само, арк. 1–2.

націоналізм»; «книга дійсно написана слабо». Комітет держбезпеки при РМ УРСР попідкувався, щоб Бранко Андріяшевич провів зустріч зі «знаючою людиною» в царині ідеології³⁹. Не пройшов повз увагу органів держбезпеки та першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького коментар українського письменника із США, політичного оглядача Василя Гришка (псевдонім — Віктор Гринько) з приводу критики Шелеста на сторінках авторитетного партійного видання, який прозвучав в ефірі «Радіо Свобода» 23 квітня 1973 року: «Як відомо, у травні минулого року Шелеста усунено не тільки з посади першого секретаря ЦК КПУ, але із України взагалі, без зазначення причини усунення. Лише з неофіційних джерел було поширено через чужоземних кореспондентів у Москві чутку, нібито Шелест, як член Політбюро ЦК КПРС був проти налагодження дружніх взаємин з Америкою та навіть і проти гостинного прийняття президента Ніксона під час відвідин Радянського Союзу⁴⁰. Проте, ця, явно інспірована згори, чутка настільки не відповідала справжній ролі Шелеста у зовнішньополітичних справах, що мало хто сприйняв це серйозно. Натомість становище на Україні напередодні та під час усунення Шелеста ясно вказувало на те, що це усунення було наслідком внутрішньополітичних подій на Україні. Цими подіями були передусім масові національнополітичні репресії КГБ супроти української радянської інтелігенції та пов'язана з цим провокація КГБ у формі так званої справи Добоша. І хоч сам Шелест був також причетний до цих подій, що розпочалися ще за його керування компартією України, все ж із усього було видно, що його усунення саме наслідком посилення національнополітичного терору на Україні, що зачепив також і керівництво компартії України... Шелеста... зроблено, як то кажуть, козлом відпущення за черговий зигзаг національної політики КПРС»⁴¹.

Тим часом за наказом голови Державного комітету РМ УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі

³⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 3, арк. 253-255.

⁴⁰ Не виключає роль міжнародного фактора у завершенні політичної кар'єри П. Шелеста й сучасний дослідник Юрій Латиш. (Див.: Латиш Ю. Петро Шелест, Володимир Щербицький і Річард Ніксон: американський «слід» у відставці першого секретаря ЦК Компартії України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія 1(144). 2020. С. 34–39).

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 3, арк. 234–235.

М. Білогурова видана тиражем 100 тисяч примірників книга П. Шелеста «Україна наша Радянська» у стислі терміни повинна була зникнути з продажу та бібліотек. Однак траплялися й казуси. Не знаючи про таємний циркуляр стосовно заборони книги опального політика, працівники Київського обласного книготоргу в 1973 році помилково відібрали екземпляри «Україно наша Радянська» для продажу учасникам наради республіканського партактиву. Лише після втручання співробітників Комітету держбезпеки книга не була допущена до продажу. «Полювання» на книгу П. Шелеста тривало і в наступні роки. Наприкінці липня 1975 року голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук інформував В. Щербицького про виявлення на базі Київського облкниготоргу 714 екземплярів та відповідно 5 примірників крамольної книги на складі книжкового магазину № 37 м. Харкова⁴².

«Антишелестівська» кампанія знайшла продовження на квітневому пленумі ЦК КПУ 1973 року, присвяченому «завданням партійних організацій республіки по дальшому покращенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Лейтмотивом доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького 17 квітня 1973 року стала критика П. Шелеста, який начебто допустив помилки в кадровій політиці, суттєві прорахунки в національно-культурній сфері, вчасно не помітив поширення «бацил» буржуазного націоналізму в наукових установах, творчих спілках, громадських організаціях. Поряд із закликами «посилити політичну пильність, рішуче припиняти спроби пропаганди націоналістичних поглядів, давати відсіч проповідникам націонал-комунізму» В. Щербицький вкотре зупинився на ідеологічних хибах книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська», яка нібито побачила світ без відома ЦК КПРС та ЦК КПУ. Він поінформував учасників пленуму про мотиви появи рецензії на крамольну книгу в журналі «Комуніст України»: «Зробити це було необхідно не тільки тому, що значна кількість положень цієї книги неправильні, не сприяють інтернаціональному виханню кадрів, а деякі наші працівники без необхідності політичного аналізу стали ними користуватися, але і тому, що цю книгу можуть використовуватися у антирадянській пропаганді закордонні

⁴² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 10, арк. 23.

націоналістичні центри. Цей факт повинен послужити ще одним нагадуванням про величезну відповідальність і авторів та видавців, незалежно від їх становища»⁴³.

Естафету нападок на Петра Шелеста на поважному партійному зібранні підхопив перший секретар Харківського обкому КПУ Іван Соколов, який у виступі зупинився на «ганебному» стилі роботи колишнього керівника республіканської партійної організації, «допущених помилках у мовній практиці, намаганнях до галасу, парадності, самовихваляння, шкідливого вищипання старовини»⁴⁴. Голова Комітету народного контролю УРСР О. Маленкін та перший секретар Одеського обкому КПУ П. Козир закликали притягнути П. Шелеста до суворої партійної відповідальності за серйозні недоліки у підборі кадрів та помилки в національному питанні⁴⁵.

Звинувачення щодо примирливого ставлення П. Шелеста до проявів націоналізму та шкідливості книги «Україно наша Радянська» прозвучало у виступах секретарів Дніпропетровського та Львівського обкомів КПУ О. Ватченка та В. Куцевола⁴⁶. Міністр вищої та середньої спеціальної освіти Ю. Даденков засудив вказівки П. Шелеста друкувати підручники для вищої школи в республіці лише українською мовою⁴⁷. Звинувачення на адресу колишнього керівника Компартії України пролунало з вуст першого секретаря Кримського обкому КПУ М. Кириченка: «Я хочу сказати про те, чому ми всі були свідками, про публічні виступи на нарадах, пленумах. Поки йшла розмова про господарські справи — нічого. Як тільки доходить до політичного розбору, тов. Шелест обриває, досить Вам, завершуйте. Я пригадую на одній з таких нарад у виступі говорив про шкідливий, націоналістичний до мозку кісток вірш “Мати” Миколи Руденка, який паплюжить нашу радянську дійсність. Я почав його читати, члени Політбюро, Володимир Васильович мене підтримав, а тов. Шелест обірвав — давайте завершуйте. Я очікував, що товариші з відділу пропаганди та агітації

⁴³ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 67, арк. 45.

⁴⁴ Там само, арк. 82.

⁴⁵ Там само, арк. 100.

⁴⁶ Там само, арк. 124.

⁴⁷ Там само, спр. 68, арк. 115.

зацікавляться викличуть мене, розберуться. Ні, як буцімто нічого не сталося... чи по Запорізькій Січі. Ми вважаємо, що всьому повинна бути міра, щоб був класовий і дійсно партійний підхід. Для чого будувати там такий великий меморіал? Нам потрібно виховувати молоде покоління на бойових та трудових традиціях, подвигах героїв Громадянської та Великої Вітчизняної воєн»⁴⁸.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик. З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив, що ще в 1970 році настійно радив Петру Шелесту долучити до кримінальної справи дисидента Івана Дзюбу та Івана Світличного, і «запроторити антирадянщиків». Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В. Добрику: «...Ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося». Поінформував учасників пленуму В. Добрик і про невдоволення П. Шелеста його критичною оцінкою фільму «Білий птах з чорною ознакою»⁴⁹: «Після виступу на ХХІV з'їзді партії лунає дзвоник: “Слухайте, вам, що — робити нічого? Бачили знайшовся ще один ідеолог, Ватченко в Дніпропетровську, а Добрик в Івано-Франківську. Чого ви лізете не у свої питання? Займайтесь Добрик, своєю справою”. Я кажу — “Петро Юхимович, це справа першого секретаря обкому, тим паче тут”. — “Слухайте, якщо вам набридло спокійно жити, так займайтесь тим, чи ви займаєтесь”»⁵⁰.

Інформацію про проведення в Україні пленум ЦК КПУ було вміщено на шпальтах всесоюзної партійної газети «Правда». Зазначені у повідомленні формулювання: «Учасники Пленуму гостро засудили прояви національного хизування і обмеженості в окремих керівних працівників, їх безпринципність і зазнайство, нетерпиме ставлення до думки інших, схильність до самореклами», — переконали П. Шелеста у причетності до організованого цькування його персони Л. Брежнєва та М. Суслова.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 68, арк. 133.

⁴⁹ Віктор Добрик вважав, що під час перегляду фільму «Білий птах з чорною ознакою» у глядачів «складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів» (ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 67, арк. 132).

⁵⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 68, арк. 193.

20. II. 1943 р.

Особая папкаО КНИГЕ П.Е.ШЕЛЕСТА "УКРАЇНО НАША РАДЯНСЬКА"

Постановление ЦК КП Украины

1. Согласиться с выводами о серьезных методологических, идейных ошибках и существенных недостатках книги П.Е.Шелеста "Україно наша Радянська", изложенными в письме в ЦК КП Украины директора Института литературы АН УССР, академика АН УССР Н.З.Шамоты, академика-секретаря Отделения экономики, истории, философии и права АН УССР, академика АН УССР Б.М.Бабия и заместителя директора Института истории АН УССР, члена-корреспондента АН УССР Я.Г.Шевелева /прилагается/.

Отметить, что книга "Україно наша Радянська" по ряду важных принципиальных вопросов отходит от партийных, классовых позиций. В ней не дается четкого классового анализа и оценки отдельных исторических явлений, идеализируется украинское казачество и Запорожская Сечь, не показаны острота и сложность классовой борьбы на Украине в послеоктябрьский период, борьба партии за чистоту и боеспособность своих рядов, против уклонов от ленинской генеральной линии, в том числе и против уклонов в национальном вопросе.

Достижения республики в экономике, науке и культуре рассматриваются в значительной мере в отрыве от общих успехов СССР, не раскрывается сотрудничество украинского народа с русским и другими братскими народами нашей страны.

Книга "Україно наша Радянська" не способствует воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, усилению борьбы против буржуазной идеологии, в частности против украинского буржуазного национализма.

2. Отметить, что книга П.Е.Шелеста "Україно наша Радянська", как и другие его издания - "Історичне покликання молоді", "Комуніст - активний борець партії", "Ідеї Леніна

Постанова ЦК КПУ «Про книгу П. Ю. Шелеста
"Україно наша Радянська"».

Фото: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, стр. 111, арк. 1

Обговорення «ідеологічних помилок» П. Шелеста було продовжено на зібраннях активу обласних, міських, районних організацій. В інформації від 11 травня 1973 року на адресу ЦК КПРС В. Щербицький зазначав, що учасники зборів висловлювали стурбованість, що праця Петра Шелеста «Україно наша Радянська» завдала «шкоду справі інтернаціонального виховання» та схвально зустріли постанову ЦК КПУ, в якій піддана осуду ця шкідлива книга⁵¹.

Необґрунтовані звинувачення в потуранні націоналізму, фізична та моральна втома, тиск на членів родини спонукали Петра Шелеста написати заяву про звільнення з посади заступника голови Ради міністрів СРСР та обов'язків члена політбюро ЦК КПРС. Письмове прохання про відставку, «припинення подальшого цькування, призначення пенсії і встановлення належних пільг» Петро Юхимович передав генсеку увечері 23 квітня 1973 року під час особистої зустрічі, яку описав у щоденнику: «На прийомі у Брежнєва я був з 19.00 до 20.30 — розмова відбувалася довга і виснажлива... Брежнєву я висловив усе, що в мене назбиралося на душі і серці, про несправедливе ставлення до мене, необ'єктивність, упереджене вирішення моїх питань, про організоване третирування і цькування мене... Я його прямо запитав: "...що мені ставилось у вину, коли вирішувалося питання про мій переїзд з України?"... Брежнєв довго думав і сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму. Я все це категорично заперечив як брехню та наклеп»⁵². Прохання про відставку Петра Шелеста було задоволено 27 квітня 1973 року на пленумі ЦК Компартії Радянського Союзу. У першій декаді травня 1973 року в газеті «Правда» був оприлюднений указ президії Верховної Ради СРСР про звільнення П. Шелеста від обов'язків заступника голови Ради міністрів СРСР у зв'язку з виходом на пенсію.

Залишення великої політики Петром Шелестом «за станом здоров'я» викликало неоднозначну реакцію серед населення України. Так, професор Львівського університету Пащук у колі колег

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 833, арк. 124.

⁵² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С.412.

стверджував: «Шелест допустив в республіці ряд помилок, особливо ідеологічного порядку. З ним вчинили досить гуманно так як відродження націоналізму на Україні співпадає з його діяльністю в якості секретаря ЦК КПУ». Більшість «респондентів», висловлення яких у прихований спосіб фіксували радянські органи держбезпеки, вважали, що усунення П. Шелеста з партійної роботи призведе до посилення політичних репресій серед осіб, «які проявляють підвищену увагу до своєї “національності”». На думку старшого інженера Київського інституту автоматики Кохана, вихід на пенсію П. Шелеста є «завчасно підготовленою акцією, направленою на розгром національного руху на Україні, який в останні роки почав проявляти серйозну політичну опозицію, а Шелест створив для розвитку цієї сприятливі умови за що і поплатився... Стаття про книгу “Україно наша Радянська” стала бібліографічною рідкістю і створила навколо Шелеста в очах націоналістично налаштованих осіб ореол одностудця».

Після відставки Петро Шелест майже рік не працював. Важко уживався зі становищем пересічного пенсіонера: «З травня (1973 року. — *Авт.*). Сьогодні сьомий день, як на “відпочинку”, і все йде “добре”, як обіцяли: телефони відрізали, газет не надсилають, від продуктового магазину відкріпили, машину відібрали, одним словом, виявили “найбільшу турботу”. Довелося вдатися до сторонньої допомоги, щоб з міста на дачу привезли хліба, м’яса, масла і так потрібної мені для здоров’я мінеральної води. Я залишився на дачі, по суті, у повній ізоляції»⁵³. Емоційною віддушиною для Шелеста стало упорядкування власних щоденникових записів. «Зі сторони спостерігаю і аналізую все, що відбувається, роблю висновки, порівняння... За всім стежу — багато читаю, роблю помітки, все це потрібно для життя», — зазначено у його щоденнику за червень 1973 року.

Депресивний стан, який окутав його у період роботи в Раді міністрів СРСР та в час виходу на пенсію, вирішив подолати цілеспрямованою діяльністю за набутою професією. Бажання продовжити працювати за фахом і поза політикою змусило П. Шелеста звернутися до Л. Брежнєва. Останній через ланцюжок — секретар

⁵³ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 415.

ЦК КПРС Дмитро Устинов — міністр авіаційної промисловості СРСР Петро Демент'єв допоміг влаштуватися начальником дослідно-виробничого конструкторського бюро на заводі при Долгопруднівському дослідно-конструкторському бюро автоматики, яке спеціалізувалося в галузі проектування і будівництва зразків повітроплавальної техніки різного цільового призначення, зокрема цілого покоління стратостатів. Пропрацювавши понад десять років, наприкінці 1984 року за два місяці до 70-річчя вийшов на пенсію.

Пора вимушеного мовчання і забуття для П. Шелеста закінчилися лише в часи «горбачовської перебудови». «Щоденниковими записками» Петра Юхимовича зацікавився керівник КПРС Михайло Горбачов. Незавершений варіант рукопису Петро Шелест передав генсеку через голову Комітету партійного контролю Михайла Соломенцева. Як свідчив у мемуарах Петро Юхимович «більше до цього питання “верхи” не поверталися. Видно, не знайшли нічого тривожного для себе. А я і не сердився»⁵⁴.

Початковий етап політичних та економічних реформ Михайла Горбачова (курс на прискорений соціально-економічний розвиток країни, омолодження партійних кадрів) Петро Юхимович сприйняв позитивно. Проте коли в країні загострилися міжнародні відносини, розпочався «парад суверенітетів» республік СРСР у розмовах Шелеста про «перебудовчі процеси» стали звучати дедалі тривожніші нотки: «Становище моєї країни в багатьох випадках подібне з Чехословаччиною того часу (йдеться про «Празьку весну» 1968 року. — *Авт.*). Економіка, соціальні питання, екологія країни знаходяться в плачевному стані. Матеріальне становище трудящого народу у тяжкому стані. Під девізом гласності, демократії усіх засобів масової інформації іде оскаженіла атака на партію, її ідеологію, політичну систему. На цій хвилі іде розгул анархії, непідкорення законам, занепад усякої дисципліни і порядку, відповідальності за доручену справу. Почата перебудова (а все це я б назвав реформою) ґрунтовно буксує, і невідомо, коли і як ми виїдемо з цієї “глибокої колії”. Іде відверта атака на органи державної безпеки, МВС, армію, прокуратуру, правоохоронні органи. Народ від усього цього втомився — він чекає від верховної

⁵⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 424.

*Петро Шелест.
Москва. 1991 рік*

порядку і спокою. Міжнаціональна ворожнеча роз'єднає країну. Мені, який прожив багато років (я тільки в партії 62 роки, усе життя працював, не покладаючи рук), страшно дивитися куди ми йдемо і що ми залишимо своїм внукам, правнукам, усьому майбутньому поколінню. Настав фатальний час. Усім нам потрібно опам'ятатися, узятися за розум і конкретні справи, покінчивши з пустослів'ям. Нас рятувати нікому буде – ми стоїмо над прірвою»⁵⁵.

Декларацію про державний суверенітет України, ухвалений Верховною радою УРСР 16 липня 1990 року, Петро Шелест у листі до редакції газети «Правда України» характеризує як «довгоочікувану історичну подію» і зауважує, що «у свій час, працюючи на Україні, я міг тільки мріяти про це. Але тоді навіть мою мрію приймали як крамолу, а слово «суверенітет» тягло звинувачення у підриві потуги країни, оцінювалось як прояв націоналізму та місництва». Однак у зверненні під назвою «Я вірю в розум народний...», опублікованому 24 жовтня 1990 року в центральному виданні Української РСР, засудив «студентську революцію на граніті», окремих депутатів Верховної ради УРСР, «сили, які вступають проти укладення Союзного договору, закликаючи до виходу України з Радянського Союзу»⁵⁶.

Після тривалої перерви у 1990 році П. Шелест приїхав до Києва, почав давати інтерв'ю для преси та телебачення, брати участь у публічних заходах. Наприкінці 1991 року вітав проголошення незалежності України. У день проведення всеукраїнського референдуму в московському «Президент-готелі» Петро Шелест зустрівся з американським політологом і державним діячем

⁵⁵ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 250–251.

⁵⁶ Шелест П.: «Я верю в разум народный» // Правда Украины. 1990. 24 окт.

Збігнєвом Бжезинським. Під час зустрічі колишній радник з національної безпеки президента Джиммі Картера поставив питання: «Сьогодні Україна стала незалежною, які почуття ви переживаєте?». Шелест узяв паузу і, за переказами сина Віталія, відповів так: «Я не знаю: радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе життя?»⁵⁷.

З «двоїтим відчуттям» Петро Юхимович спостерігав за подіями на пострадянському просторі, розвитком нових суверенних держав, утворених внаслідок розпаду СРСР. Помер П. Шелест 22 січня 1996 року в Москві, але за його заповітом 13 червня 1996 року перепохований у Києві на Байковому цвинтарі. Залишив по собі щоденники, перемежовані спогадами, в яких прагнув віддзеркалити той час, в якому жив і займався великою політикою. «Ми, політики мого часу, були різними, — звертається до читачів Петро Шелест. — Але всі ми працювали, боролися, добивалися успіхів і помилялися, знову не шкодуючи себе в пошуках кращих шляхів, варіантів розвитку... Ми були нерідко жорстокими, не завжди мали рацію... І все ж вірю я у кращі часи. Нехай я їх уже не побачу. Але вірю і в розквіт моєї рідної України, народу якої я все життя служив як син, — вірю».

Могила П. Шелеста на Байковому цвинтарі в Києві.

Фото Р. Маленкова

⁵⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду : спогади, щоденники, документи, матеріали. С. 754.

ПІСЛЯМОВА

Час правління першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста (1963–1972 роки) був настільки виразним, що в публіцистичній та науковій літературі цей короткий період в історії України називають «малою відлигою»¹, позначають політичним кліше — «шелестівщина»². Серед термінів, які характеризують «добу Петра Шелеста», історики часто-густо вживають: «автономізм», «націонал-комунізм», «українофільство», «українізація». Ці тренди в суспільно-політичному житті, сфері економіки та культури могла задавати лише неординарна й масштабна особистість, справжній лідер, який мав визначальний вплив на процеси в Українській РСР.

Друга половина 1960-х років позначена найвищим піднесенням автономістського курсу українського керівництва, символом якого стала постать першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Умілий і енергійний управлінець, який входив до найвищого в СРСР керівного органу, прагнув виступати самостійною політичною фігурою, доносити союзним відомствам окрему думку республіканської партійної організації. Попри наступ московських консерваторів, посилення неосталіністських тенденцій в усіх сферах життя, П. Шелест намагався протидіяти зверхцентралізації, диктату Кремля, обмеженню компетенції союзних республік. Разом з тим,

¹ Іваненко В. В. «Мала відлига» П. Ю. Шелеста: міф чи реальність // Грані. 2016. № 8. С. 180–189.

² Якубець О. А. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 120.

обстоюючи економічні інтереси республіки перед союзним Центром, партійний керманіч цілком чітко усвідомлював та твердо дотримувався постулату, що економіка України є складовою частиною народногосподарського комплексу СРСР.

В умовах політики суцільної русифікації вагомими були його виступи, спрямовані на підвищення статусу української мови. З дозволу партійної верхівки у середині 1960-х років було зроблено деякі спроби поширення української мови у вищій школі. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників. Хоча накреслені плани на практиці реалізовані не були, вони засвідчили сміливі спроби українського керівництва хоча б частково протистояти процесам асиміляції в республіці. Зрозумів і схвалив П. Шелест ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва.

Проукраїнський курс лідера радянської України відобразився і в авторській книзі «Україно наша Радянська». На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська праця Петра Шелеста наочно демонструвала економічну потугу УРСР, зацікавлення республіканської партійно-державної еліти українською історією та культурою.

Постать Петра Шелеста не варто оцінювати однозначно, добираючи до його політичного портрета лише епітети на кшталт «партійний націоналіст», «націонал-ухильник». Українофільство П. Шелеста мало особливий радянський характер. Він не бачив майбутнього України поза Радянським Союзом. Віра в ідеали соціалістичного інтернаціоналізму чудово уживалися з його україноцентричними поглядами. Дуалістичний світогляд не заважав П. Шелесту протегувати етнокультурному ренесансу, сприяти формуванню української ідентичності, наскільки це було можливо в умовах командно-адміністративної системи в СРСР.

Очільник КПУ був типовим виразником радянської партноменклатури високого рангу, ключовим елементом політико-ідеологічної конструкції московського центру. П. Шелест залишався непохитним поборником соціалістичного ладу, провідником генеральної лінії Комуністичної партії Радянського Союзу в боротьбі з дисидентським рухом. Саме за часів його керівництва республікою відбулися каральні операції, спрямовані проти інакодумців,

критиків радянського ладу. У серпні 1968 року був одним з ініціаторів придушення «Празької весни», яка, на його думку, сприяла поширенню антирадянських настроїв в Україні.

Ми далекі від ідеалізації опального, зумисне забутого, партійного керівника УРСР. Однак переконані, що позиція, вчинки та діяння Петра Шелеста, спрямовані на збереження бодай обмеженої економічної та культурно-національної свободи українського народу в умовах пануючого на той час тоталітарного режиму, заслуговують на гідне пошанування та пам'ять.

Парламентське видавництво

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аверичев Анатолій 257
Аджубей Олексій 127
Александров В. 246, 247
Андреев Олександр Микитович
113
Андріанов Сергій 85
Андріяшевич Бранко 327
Андріяшик Р. 276
Андропов Юрій 231, 240, 245, 304
Андрусечко Петро 7
Антоненко-Давидович Борис
275, 276, 286
Антоник Тіберій 158, 159
Антонов Олег Костянтинович 34,
36–40, 43–46, 50
Антонюк Зіновій 287
Апанович Олена 179
Ачмізов Даулет 261

Б

Бабій Борис 319
Бабій В. 327
Бадзьо Ю. 274
Бажан Микола 173, 177, 222, 343
Байда, козак 188
Бакшаєв Григорій 34
Банна (Шелест) Любов Павлівна
19, 20, 24, 25, 27
Банний Микола 22
Баран В. К. 103, 142
Барбой В. М. 289
Батраков Віталій 326
Батумов Анатолій 40
Бахталовський Роман 263, 264
Баш Я. В. 222
Берія Л. 78
Белоусов В. 232
Більський Е. 190
Бібік М. 69
Білецький А. 217
Білогуров М. 328
Білодід І. К. 85
Білокінь Сергій 183
Білолипецький Олексій 40
Більський Едуард 152
Біляк Василь 236–238, 242, 243,
248, 250

- Близнаць В. 277
 Боголюбов Микола 164, 165
 Богуславка Маруся 188
 Бойко Г. 275
 Болбот Онуфрій 40
 Борисенко М. 233
 Братунь Ростислав 273
 Братухін І. 36
 Брежнев Л. І. 7, 59, 98, 101, 103,
 106–108, 112–114, 119, 121, 122,
 124, 125, 127–130, 133, 135, 142,
 144, 145, 150, 153, 154, 159, 220,
 228, 229, 237, 238, 242–246, 248,
 249, 251, 252, 262, 266, 303, 305,
 306, 308, 311, 312, 318, 326, 331,
 333, 334
 Булганін 78
 Бутьба Тарас 188
 Бунін 212
 Бурденко Микола Нілович 25
- В**
- Василик Володимир 263
 Василишин П. 263
 Васильєв В. 104
 Васильєв О. 75, 76, 99
 Василь М. 45
 Васильчук 274
 Ватченко Олексій 108–111, 133,
 223, 233, 294, 297, 314, 330, 331
 Величківський Василь 263, 264
 Вергунов В. 166
 Винниченко Володимир 175, 176,
 212, 222
 Виноградов Віктор 221
 Вінграновський М. 275, 276, 277
 Влаха Карел 259
 Вовк Віра 222
- Воровський Й. 263
 Воронов Геннадій 125, 140, 141,
 251
 Всеволозьський Михайло
 Миколайович 113
- Г**
- Гаман В. 304
 Гарасим В. 217
 Гарбузов Василь 42
 Гель Іван 284, 286, 287
 Герета Ігор 274
 Герус Петро 282
 Гітлер А. 258
 Глух І. 280, 283, 291
 Голобородько Василь 261
 Головка Т. 28, 56, 93, 136
 Голота, козак 188
 Гомулка Владислав 145
 Гончаренко І. 275
 Гончар Іван 193, 295, 313, 319
 Гончар Олесь 200, 217, 221, 222,
 233, 293–300, 322
 Горак Й. 258
 Горбачов Михайло 335
 Горині, брати 280, 286
 Горинь Богдан 274
 Горинь Михайло 284
 Горська Алла 275
 Грабовський С. 205
 Григорович Дмитро 34
 Григорьев Михайло 281
 Гришко Григорій 43, 60
 Грищенко Олексій Васильович
 222
 Громико А. А. 91
 Гроцький Петро 282
 Грушевський Михайло 177, 180,
 212

Грушецький Іван 109–111, 294

Гуня Д. 188

Гуцало Є. 276

Гуць М. 274

А

Давидов Олексій 43, 44

Даниленко В. М. 103, 142

Дегтярьов Володимир 109, 113,
315

Дейнека М. 263

Дементьев Петро 334

Демидова Алла 197

Денисенко В. 275

Денисенко Володимир 195

Дзюба Іван 7, 78, 111, 205, 208,
210–212, 214, 221, 275, 279, 280,
286, 288–290, 292, 293, 297, 305,
312, 313, 319, 331

Дмитрук В. І. 254, 265

Добош Я. 287, 289, 328

Добрик Віктор 197, 315, 331

Добровольський Дмитро 261

Довгань Р. 289

Довженко Поліна 215

Доменіковський Володимир 40

Дончак В. С. 85

Драпо Жан 204

Драч Іван 197, 275–277, 280

Дрозденко Василь 108

Дубина Кузьма 178, 180

Дубинін Владлен 188

Дубовов Георгій 262

Дубчек Александр 227–229, 232,
234, 236, 238–241, 244, 245, 248,
249, 251, 252, 257

Дудкевич М. 258

Б

Енгельс Ф. 292

Є

Єльченко Ю. Н. 92, 93, 100, 152,
281, 303

Єпішев Олексій 27

Єфремов Леонід 4, 125

З

Завада Микола 261

Завойський В. 275

Залізник М. 188

Зваричевська М. 280

Землянський, селянин 13

Зикіна Людмила 315

Зімянін М. 240

І

Іваненко В. В. 338

Іваничук Р. 274, 276

Іванов Святослав 196

Іващенко Дмитро 274

Іващенко Ольга Іллівна 42, 43, 76,
127, 128, 133–135

Івченко В. 275

Ілленко Юрій 81, 197–199, 275

Ілляшенко В. 198

Ільницький Юрій 157, 158, 236,
237, 244, 245

Іщук Арсен 281

К

Каганович 78, 221

Кадар Янош 242, 243

Казанець І. П. 75–77, 89, 106,
150

Калинець Ірина 282, 286, 287

- Кальченко Никифор Тимофійович 93, 106–108
Кандиба Іван 284
Капто Олександр 101
Карпенко Валентин 283
Картер Джиммі 337
Кастро Фідель 91, 120
Касьяненко О. Є. 321
Катерина II 215
Келдиш Мстислав 144
Кириленко Андрій 112, 125, 312
Кириченко Микола 315, 330
Кир'ян Надія 281, 283
Кищенко М. 179
Кіссенджер Генрі 248
Клименко Василь 109
Ключевський 212
Коваль В. К. 299
Ковальчук Л. 274
Ковгар Б. 289
Ковпак Роберт 261
Кожедуб Іван 190
Козак Віктор 261
Козаченко В. П. 221
Козир П. 330
Колесников А. 112
Коляска Іван 218, 219
Комяхов В. Г. 75, 76, 93, 98, 108
Кондуфор Юрій 201, 209, 280
Конев І. 58
Кордун Віктор 282
Кормчий Олексій 326
Коробко Володимир 22
Коротич Віталій 78, 101, 175, 222, 277
Коротченко Д. С. 75–77, 98, 108
Косигін М. 129, 221, 238, 251, 308, 309
Косигін Олексій 77, 130, 252, 309, 310
Косіор С. В. 177, 324
Косничук Є. 160
Костенко Л. 198, 199, 275, 276, 277, 280
Косцелянський А. 237, 238
Котляревський Іван 202
Кохан, інженер 334
Коцур Ганна 282
Коцюбинська М. 215, 274
Коцюбинська-Юхименко Зоя 215
Кочубей А. С. 321
Кравчук Леонід 102
Кравчук Петро Ількович 216, 217
Краєв В. О. 321
Кривоніс М. 188
Криворучко Григорій 282
Крикун С. І. 77, 87, 91, 284
Крігель Франтішек 248
Кропивницька Леся 215
Крупко 42
Крючков Г. К. 87, 88, 92, 97, 99, 105, 106, 303, 304, 314, 316, 318
Кульчицький Станіслав 180, 181
Кунаєв Дінмухамед 141
Курилас Іван 262
Куцевол В. 330
Кучер Микола 80, 81, 184, 326
- ▲
- Лавочкін Семен 33
Лазебник Юхим 206, 207
Латиш Юрій 103, 328
Латыш М. В., *рос.* 228, 238, 240, 243, 249

Лебеденко Ф. 299
Леган Йосип 237
Ленін Володимир 5, 13, 18, 292,
318
Лисенко Остап 215
Ліберман Овсій 162, 163
Лісовицький, поміщик 12
Ліхцов Михайло 262
Лозицький В. С. 109, 114, 133
Лопотчак І. 263
Лоховінін Ю. 191
Лук'яненко Левко 284
Лутак І. К. 112, 114
Лысенков Н., *рос.* 91
Любченко Панас 175
Ляшко А. П. 89, 99, 104, 303, 304,
308
Ляшко Олександр 77, 89, 99, 104,
106, 107, 109, 112, 140, 141, 281,
303, 304, 307, 308

М

Магочій Павло Роберт 7
Мазепа 313
Мазуров Кирило 125, 308
Маланчук Валентин 273, 278, 322,
323
Маленкін О. 330
Маленков Георгій 29, 78
Мамай, козак 188
Маринін О. Л. 321
Маринченко Євгенія 154
Маркс К. 18, 292
Марченко Петро 22
Марчук Іван 165
Маслюк В. 160
Масютко Михайло 284
Матвеев Є. 199

Мащенко Микола 197, 199, 275
Мельник Л. 275
Мельников Леонід 41, 42
Мжаванадзе Василь 125, 240
Миколайчук Іван 195
Миронов М. Г. 35, 37
Мисько Є. 274
Мицик 274
Мікоян Анастас 123, 310
Мілецький Авраам 152
Міль М. 36
Мінц Ісаак 178
Міхайльонок Л. 191
Млинарж З. 227
Мовенко І. Т. 214
Мозгова Іраїда Павлівна
див. Шелест (Мозгова)
Іраїда Павлівна
Мозолевський Борис 191
Молотов 78
Мороз Валентин 274
Мотківський Г. 263
Муратова Кіра 199
Мурашко Павло 282
Мяловицький Анатолій 324

Н

Навроцький С. 275
Нагорна Лариса Панасівна 182,
183
Назаренко І. Д. 178, 182, 183, 275,
283, 293
Налепка Ян 233, 234
Наливайко Д. 179
Насер Гамаль Абдель 131
Невідомий Ернст 134
Неклюдов І. М. 160
Некрасов Віктор 286, 289

- Немирович І. 275
Нечуй-Левицька Віра 215
Нікітченко Віталій 84, 85, 210,
235, 237, 255, 264, 277, 278, 280,
281, 283, 291
Ніксон Річард 328
Новотний А. 227, 230
Ночовний О. 200
- О**
- Овдієнко Марія 283
Овчаренко Федір 77, 130, 160, 180,
196, 221, 222, 229, 230, 259, 280,
283, 312, 313, 315, 319, 322, 326
Олійник Б. 277
Онищенко Василь 281
Орел Іван 181, 318, 325
Осадчий Михайло 280, 282, 287
Осика Л. 275
- П**
- Павличко Д. В. 110, 195, 222, 319
Павлюк Семен 12
Павлюк (Шелест) Марія
Демидівна 12, 15
Палах Ян 260, 261
Панас А. 175, 274
Панченко В. Є. 298
Папіш М. 158, 159
Параджанов Сергій 101, 195, 196,
199, 258, 275, 286
Парфенюк 274
Пасічник Митрофан 159, 160
Патон Борис 54, 164
Пахаренко Олександр Григорович
79, 81, 182, 242, 326
Пашенко Володимир 294, 297
Пельше А. 240, 251
- Пеньковський В. 275
Перцев, директор школи 14
Петренко Ю. 275
Петров Іван 190
Петровський Г. І. 19, 177
Петро І 215
Пихоя Р. Г. 230, 231, 237, 238, 240,
246, 247, 250
Підгорний М. В. 65, 67, 70, 72, 77,
94, 104, 106–108, 119, 121–124,
128, 130, 149, 155, 178, 240, 246,
251, 310
Пірсон Л. 204
Плахотнюк Микола 286, 287
Плющ Леонід 286, 287, 290
Погребняк Яків 102, 153, 154
Полікарпов Микола 34
Полторацький Є. 191
Полянничко Михайло Денисович
91, 147
Полянський Д. С. 78, 205, 206, 310
Попель С. 274
Постишев Павло Петрович 152
Пронюк Є. 274, 289
Проценко Д. Й. 321
- Р**
- Радіонов Л. 191
Радомишльський М. С. 289
Ремесло Василь 61
Рибалко Павло 190
Рильський М. 200
Рокецький Володимир 287
Романюк Василь 286, 287
Рудаков Олександр Петрович 106
Руденко Микола 330
Русин Василь Павлович 159, 286

С

Саган О. 162, 207
Сазанський В. 275
Салій І. 43, 47
Салманов 113
Сахаров 290
Сахновський А. 206
Сверстюк Євген 274, 280, 282, 286, 287
Світличний Іван 286, 287, 331
Свобода Л. 244
Селезненко Леонід 286, 287
Семичастний Володимир 100, 101, 119, 206
Сенчук Євген 40
Сергієнко Олесь 286
Сєнін Іван 133, 135
Симоненко В. 276, 277
Сікорський Ігор 34
Сірко І. 188
Сіромський Р. 204
Скаба Андрій 109, 198, 209, 210, 278, 280, 316, 325
Скорик 274, 281
Скрипник М. О. 177, 208, 313, 324
Скуратівський Василь 8
Славинський Станіслав 282
Смрковський Й. 227, 252
Соболь М. О. 75, 76, 106, 109, 123, 124, 128
Соколов Іван 315, 330
Солженіцин 290
Соломенцев Михайло 167, 305, 335
Соломон Ю. 217
Сорокин А. 91

Сталін Й. 27, 29, 41, 44, 45, 55, 56, 58–60, 69, 78, 215
Степанченко Василь 50
Стернюк В. 263
Стефаник Василь 204
Стецюк Я. 274
Стешиц О. С. 89, 105
Строкатова Ніна 286
Стус Василь 276, 282, 286, 287, 290, 291
Сулима І. 188
Супруненко Люся 183
Сурель Станіслав 20
Суслов Михайло 26, 114, 119, 125, 151, 166, 176, 229, 249, 251, 279, 305, 308, 312, 331
Сухой Павло 23

Т

Тарасенко Б. 199
Таратуга Василь 315
Тельнюк С. 275
Титаренко Олексій 109, 163, 304
Тичина 222
Тищенко Н. 277
Тобілевич Назар 215
Тронько Петро 173, 174, 189, 203, 204
Трофімова Н. 103
Трученков Микола 40
Турчанінов Микола 80, 81
Турянця Ю. 158, 159

У

Удовиченко Петро 217
Українка Леся 197, 199, 202
Улян, дядько 12

Устинов Дмитро Федорович 106,
107, 334

Ф

Федорчук Віталій 111, 112, 278,
283, 285, 287, 289, 290, 329

Федченко Петро 277, 318, 325

Фльоров Георгій 160

Франко Зіновія 275, 286, 291

Франко Тарас 215

Фруменков Г. 179

Х

Хазан Л. 196

Харченко Павло 22

Хмелевський В. 257

Хмельницький Б. 180, 185, 188,
313

Холодний Микола 281, 289

Хоменко Олег 95, 181, 184

Храбовицький Д. 199

Хрунічев Михайло 36, 38, 39

Хруцова Юлія Микитівна 127

Хрущов М. С. 27, 43, 55, 61, 62, 64,
66, 70, 72, 75, 76, 78, 79, 82, 89,
104, 107, 118–129, 131–136, 139,
152, 153, 176, 177, 207, 270, 303

Хрущов Сергій Микитович 136

Ц

Цветков 224, 325

Цвіркунов В. 275

Цегельський І. 263

Цибулько Володимир 314

Ч

Чебриков Віктор Михайлович 91

Чендей Іван 277

Червоненко Степан 240

Чернік О. 241, 252

Чорний В. О. 265

Чорновіл В'ячеслав 219, 279, 286,
287

Чубарь В. Я. 177

Чубатий Методій 274

Ш

Шабатура Стефанія 286, 287

Шамота Микола 299, 300, 319, 327

Шаповал І. 179

Шаповал Сергій 326

Шаповал Ю. 2, 8, 11, 139, 140, 326,
342

Шахатуні Єлизавета 44, 45

Шевелєв Арнольд 319

Шевель А. 280, 327

Шевель Георгій 184

Шевельков А. И. 132

Шевченко Тарас 199, 200, 216

Шелепін Олександр Миколайович
106, 107, 119, 124, 125, 127, 148,
150

Шелест Агафія 12

Шелест Борис 20, 26, 28

Шелест Віталій 24, 26, 28, 35, 38,
85, 93, 136, 165, 166, 204, 265,
293

Шелест Дмитро 11, 12

Шелест Йосип 11

Шелест Марія 12, 13

Шелест (Мозгова) Іраїда Павлівна
26, 28, 35, 38, 90, 91, 92, 311

Шелест Степан 11

Шелест Юлія 12

Шелест Юхим 11, 12, 13

Шелест Яків 11
Шестопал М. 274
Шимон Б. 252
Шморгунова Паша 15
Штейнле О. Ф. 76
Шульженко 280
Шумило 208
Шумук Данило 287
Шухевич-Березинський Ю. 289
Шухевич Роман 291
Шухевич Юрій 291, 292

Ш

Щербина Борис 143
Щербицький В. В. 62, 98, 101–103,
107–114, 168, 198, 223, 233, 292,
303, 304, 306–308, 312–315,
318–326, 328, 329, 331
Щириця О. 275

Ю

Юрчук М. 299
Юсуф М. 146
Юськова Р. 274
Ющук І. 274

Я

Якір 290
Яковлев Олександр 30, 34
Якубець Олександр 103, 338
Якубов О. М. 316
Якубовський Іван 109
Яремчук В. П. 179
Яценко Леопольд 194, 195, 274

М

Magosi Paul Robert 7

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	7
<i>Розділ 1.</i> НА ЖИТТЄВИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ.....	9
<i>Розділ 2.</i> НА ЧОЛІ КИЇВСЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ЗАВОДУ	31
<i>Розділ 3.</i> ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ	51
<i>Розділ 4.</i> «ДИРЕКТОР УКРАЇНИ»	73
<i>Розділ 5.</i> УЧАСНИК «ДВІРЦЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ»	115
<i>Розділ 6.</i> «НАШ НАРОД ЗАСЛУГОВУЄ КРАЩОГО ДО НЬОГО СТАВЛЕННЯ...»	137
<i>Розділ 7.</i> РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНОФІЛ	171
<i>Розділ 8.</i> ДРАМАТИЧНІ МИТТЄВОСТІ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»	225
<i>Розділ 9.</i> МІЖ «ВІДЛИГОЮ» ТА «РЕСТАЛІНІЗАЦІЄЮ»	267
<i>Розділ 10.</i> У ПОЧЕСНОМУ ЗАСЛАННІ	301
ПІСЛЯМОВА	338
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	341

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

БАЖАН Олег Григорович

ПЕТРО ШЕЛЕСТ
«Вірю в розквіт моєї рідної України...»

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Обкладинка художника *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Підписано до друку 10.12.2020.

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 22,0. Обл.-вид. арк. 19,49.

Тираж 1500 прим. Вид. № 1328. Зам. № 20-107.

Державне підприємство —

Видавництво Верховної Ради України

(Парламентське видавництво)

04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4

тел. 272-24-77, факс 272-10-18

E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України

ХК № 269 від 23.11.2010 р.

ОЛЕГ БАЖАН (н. 1968). Кандидат історичних наук (1996), доцент (2001), заслужений працівник культури України (2019), старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. Дослідник історії радянських спецслужб, історії української діаспори, суспільно-політичного життя в Україні в другій половині 1940–1980-х років. Автор понад 500 публікацій. Друкувався в Болгарії, Казахстані, Польщі, Росії, США.